DOI: 10.36240/etf-256

A nyelvész Brassai élő öröksége

Az 1997. május 22–23-i emlékülés előadásai
Péntek János szerkesztésében

Erdélyi Tudományos Füzetek
256

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása
Kolozsvár, 2005

Megjelent
az Arany János Közalapítvány a Tudományért
támogatásával

Felelős kiadó:
Sipos Gábor

ISBN 973-8231-52-3

TARTALOM

Péntek János :	**Előszó**
Kiefer Ferenc :	**Brassai Sámuel és a XIX. század nyelvtudománya**
É. Kiss Katalin :	**Brassai Sámuel és a magyar generatív mondatszerkezet**
Elekfi László :	**„Határozó" és „jelző" Brassainál és azóta**
Varga László:	**Brassai Sámuel és kortársai a magyar mondat hangsúlyozásáról**
Gaal György :	**Brassai Sámuel és a kolozsvári egyetem**
Péntek János :	**Regionalitás és egyetemesség a kolozsvári nyelvészek munkásságában**
Grétsy László :	**Brassai Sámuel, a magyar nyelv őre – s ellenőre**
Fazakas Emese :	**Brassai Sámuel és a nyelvújítás**
Haader Lea :	**A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana Brassai Sámuel tanításának szemszögéből**
Szépe György :	**Brassai Sámuel – többek között – mint alkalmazott nyelvész**
Terts István :	**Tudománytörténeti dohogások Brassai Sámuel ürügyén**
Schmidt Erika :	**Brassai és az idegen nyelvek oktatása**
Wacha Balázs :	**Brassai előtt, Brassai után**
Knecht Tamás :	**„A szók alakításáról" című Brassai-kézirathoz**
Lőrinczi Réka :	**Brassai Sámuel könyvtárának nyelvészeti részlegéről**
Békési Imre :	**A mondategész mint jelentésegész**
B. Fejes Katalin :	**A szintagmabokor értelmező felbontási lehetőségei**
Nagy L. János :	**Kognitív szempontok Brassai gondolkodásában**
Horváth László :	**Igék és igenevek kötött és szabad határozóinak aránya korai középmagyar szövegekben**

Előszó

Brassai Sámuel halálának 100. évfordulóján, 1997. május 22–23-án „A nyelvész Brassai élő öröksége” címmel közös emlékülést tartott a kolozsvári egyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke és az MTA budapesti Nyelvtudományi Intézete. Ezen a héten több más centenáriumi és bicentenáriumi ünnepi rendezvény, megemlékezés volt Kolozsváron a hajdani unitárius kollégium mai utódintézményében, a Brassai Sámuel Gimnáziumban, valamint Brassai szülőfalujában, Torockószentgyörgyön. A nyelvészeti konferencia néhány előadása is az Unitárius Püspökség imatermében hangzott el. A konferencia résztvevői megkoszorúzták Brassai sírját a Házsongárdi temetőben, Torockószentgyörgyön pedig az akkor avatott Brassai domborművet.

Az utóbbi évtizedekben Elekfi László, É. Kiss Katalin, Klaudy Kinga és mások tudománytörténeti vizsgálatai nyomán egyre általánosabb az a vélemény, hogy Brassainak kimagasló eredményei vannak a mondatszerkezet leírásában és olyan alkalmazott nyelvészeti területeken, mint az idegen nyelvek tanítása, a műfordítás, a nyelvművelés. Nem beszélve arról, hogy az ő nevéhez fűződik Erdély múlt századi legnevezetesebb oktatási reformja: az 1841-ben Korondon tartott unitárius zsinaton elfogadtatta, hogy a latin helyett a magyar legyen az oktatás nyelve. A magyar nyelvű tankönyvek és tanári segédkönyvek tucatjait írta, hogy az anyanyelvű oktatásnak az eszközeit is megteremtse.

A tanácskozáson elhangzott előadások meggyőzően cáfoltak néhány, a Brassai polihisztorságához fűződő tévhitet. Az egyik ezek közül az, hogy hosszú életében mintegy évtizedenként változott az érdeklődési területe. A nyelvtudományhoz és főképp alaptémájához, a mondatszerkezet dualizmusához, illetőleg unitarizmusához viszont kétségtelenül mindvégig hű maradt. Abban is, hogy egészen idős korában az egyetem elemi mennyiségtan professzoraként engedélyt kért arra, hogy előadásokat tarthasson a bölcsészkaron általános és összehasonlító nyelvészetből, valamint szanszkrit nyelvből. Még kevésbé igaz az a mostanában (éppen az emlékező rendezvényeken is) hangoztatott, még Kővárytól eredő sommás értékelés, hogy bár több tudományterületen állt kora élvonalában, egyetlen területen sem előzte meg korát. A mondat szerkezetére vonatkozó felismerései, mint az itt közreadott előadásszövegek is bizonyítják, legalább egy évszázaddal megelőzték nem csupán a magyar, de az egyetemes nyelvtudomány korabeli színvonalát.

Az emlékülésen elhangzott előadások megjelentek a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények három számában. Tekintettel azonban arra, hogy a folyóirat még a szakmai műhelyek számára is hozzáférhetetlen, indokoltnak láttuk együtt is megjelentetni őket az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatban.

Péntek János

Kiefer Ferenc
Brassai Sámuel és a XIX. század nyelvtudománya

1. Brassai a magyar nyelvtudomány nagy újítói közé tartozott, sőt közülük talán a legnagyobb. Kortársai alighanem fel sem fogták gondolatainak jelentőségét, általános nyelvészeti fontosságát. Még azok sem, akik a nem egyszer heves szakmai vitákban az ő oldalán álltak. Századunk pedig már úgy tűnt, teljesen megfeledkezik róla, vezető nyelvészeink alig-alig említik. A magyar nyelvtudomány néhány szórványos hivatkozástól eltekintve nem vett róla tudomást. Leíró nyelvészeti kutatásaink a régi mederben haladtak, Brassai gondolatai nem hatottak rájuk termékenyítőleg.

Brassai értékelésében igazi fordulat csak akkor állt be, amikor az elméleti nyelvészeti kutatások kerültek előtérbe. Brassait az elméleti nyelvészet számára É. Kiss Katalin fedezte fel (É. Kiss 1981, 1982). Ma látjuk csak igazán, hogy milyen zseniálisan korszerű Brassai mondattani elmélete. E helyen nem feladatom, hogy Brassai mondattani elméletét bemutassam, megtette ezt már É. Kiss. Néhány, a jelen összefüggésben különösen fontos szempontot viszonyt megemlítenék. Brassai szerint (1860, 1863-65, 1885, 1888) a mondat ún. inchoatívumból és zömből áll, ezek közül csak a zöm elengedhetetlen része a közlésnek. A közlés két része különböző nyelvekben különbözőképpen válik el egymástól. A magyarban a kettőt a hangsúly révén választjuk el: a hangsúly általában a zöm első szótagjára esik. A franciában vagy az angolban az inchoatívum és a zöm megkülönböztetése a szórend segítségével történik. Az inchoatívum hordozza az ismert információt és ezzel előkészítő funkciója van. Szintaktikailag egy vagy több komplementumból állhat. A zöm tartalmazza az új információt.

A magyarban a szórend és a hangsúly szorosan összefügg egymással. A szórend titka abban rejlik, hogy a magyar mondatban az ige előtti szót (ritkábban magát az igét hangsúlyozzuk).

Brassai ‘felfedezi’ tehát az aktuális mondattagolást, és gondolatai a Prágai Iskola funkcionalista nézőpontját vetítik előre. „... amikor mondunk vagy beszélünk valamit, mindannyiszor más valakinek mondjuk vagy beszéljük. Annálfogva a beszédről való vizsgálódásainkban ezt a dialogikus viszonyt untalan szemmel kell tartanunk, úgy, hogy mondó és halló mintegy előttünk álljanak egyaránt. [...] a mondat szavaival jelölt eszmék: a) tudottak, b) nem tudottak. [...] Természetes tehát, hogy arra az eszmére hívja fel a halló figyelmét különösen a mondó, a melyet nem tudottnak teszen fel a hallónál, következőleg az azt jelölő szót accentuálja.” (Brassai 1888 : 21). Erre a gondolatra valamivel később még egyszer visszatér: „A mondat természete szerint a mondó újságolni akar a hallónak: ez áll; de az is áll, hogy újságát tisztán meg akarja értetni vele. [...] a megértés eszköze pedig az, hogy az újat a régire alapítsuk. [...] a mondat súlytalan részei a súlyosaknak, a tudottaknak gondoltak a nem tudottaknak alapul, bevezetésül, előre készítésül, feltételül szolgálnak.” (Brassai 1888 : 29)

2. A Prágai Iskola nyomán (Sgall-Hajičova-Benešova 1972) kétféle tagolást különböztetünk meg: (a) a Fókusz-Háttér (röviden: FH) tagolást, ahol a fókusz az adott kontextusban fontos információ kiemelésére szolgál, és a Topik-Comment (röviden: TC) ‘pszichológiai alany’/’pszichológiai állítmány’ Gabelentz-i megkülönböztetésén alapul: a Topik az állítás alanya (‘amiről valamit állítunk’ - amely nem szükségképpen azonos a grammatikai alannyal), a Comment pedig az, amit erről a valamiről állítunk.

A FH tagolásra alkalmazható a kérdő mondat tesztje:

(1) (a) *Kire féltékeny a férjed?*

(b) a *férjem a kutyámra féltékeny.*

Az (1b) mondatban a *kutyámra* a fókusz és a *férjem (vkire) féltékeny* a háttér. Ugyanakkor a TC-tagolás szempontjából a *férjem* topik, a többi a comment. A fókusznak és a topiknak szintaktikailag meghatározott pozíciója van a magyarban és a magyarhoz hasonló nyelvekben. (É. Kiss 1987)

A kétféle tagolás szempontjai nem mindig válnak el élesen Brassainál, de a fenti jellemzésből úgy tűnik, hogy Brassai az FH tagolást tartja a kommunikáció szempontjából fontosabbnak. Ezt az is igazolni látszik, hogy tesztként a kérdő mondatokat javasolta, vagyis 'felfedezni' a kérdő mondat tesztjét. Érdemes megjegyeznünk, hogy a prágaiak a tesztet A.G. Hatchernek (1956) tulajdonítják.

Nézzük meg, hogy mit is mond erről a tesztről Brassai. A régi és az új szerinti tagolás „... oly általános, hogy én azt az előttem ismeretes nyelvekben mindenütt föllelem. És hogy másokat is segítsek a föllelésben, egy könnyű kritériummal szolgálok. Alakítsuk kérdéssé – mintha a halló tenné – az illető mondatot, de úgy, hogy a nem tudottaknak gyanítható szókat helyettesítünk kérdő szócskákkal, a tudottaknak képzelteket pedig ismételjük. Nevezhetjük tapogató kérdésnek." (Brassai 1888: 22) Kissé fájó szívvel gondolok most arra, hogy Hatcher ezzel az egyetlen ötlettel vált nemzetközileg ismertté, ami pedig csak egy kis morzsa Brassai gazdag gondolatvilágából.

A FH tagolásnak a TC tagolással való kapcsolata a legszembetűnőbb azokban az esetekben, amikor az inchoatívum ismert információt hordoz. Brassai felsorolja azokat a 'szavakat és szólamokat', amelyek az inchoatívumban állhatnak. Ezek között szerepelnek azok a szavak, amelyek a 'hallónál' ismertnek tételezhetők fel. Például

(2)*Párizsban leégett az Opéra Comique.*

a *Párizsban* 'szó' azért szerepelhet az inchoatívumban, mert könnyen azonosítható, ismert helyet jelöl.

Olyasmi is állhat az inchoatívumban, ami a kontextusból világosan következik. Íme a példa:

(3)*Alexander megütközött. A csata vérengző volt.*

A második mondat inchoatívuma *(a csata)* az előtte álló mondatból válik ismertté. 'Ítéletekben' olykor a 'praedicatum' is szerepelhet inchoatívumként.

(4) a *gerinczes állatok vagy szárnyasok. Szárnyasok a madarak, szárnyatlanok az emlősök, a, kígyók, békák, halak.*

A második mondatban a *szárnyasok* és a *szárnyatlanok* alkotják az inchoatívumot. (Brassai 1888:29–30)

3. A Prágai Iskola funkcionalista felfogását Henri Weil-re és Georg von der Gabelentz-re vezeti vissza. Kettejük közül von der Gabelentz munkássága vált később általánosan ismertté, többek között Coseriu tanulmánya révén.

Henri Weil neve először Vilém Mathesiusnak egy cseh nyelven írt rövid cikkében jelenik meg (Mathesius 1939). Weil az 1844-ben megjelent könyvében XVIII. század nyelvtaníróinak és enciklopedistáinak (elsősorban Dumarsais 1729 és 1769, Beauzée 1767) megállapításaival száll vitába. A racionalista filozófia hatása érhető tetten az enciklopédisták azon megállapításában, amely szerint van egy minden nyelvre érvényes természetes és logikus szórend, amely a gondolatok sorrendjét tükrözi. Weil ezzel szemben a közlés funkciójának fontosságát hangsúlyozza, a szórend ezt a funkciót tükrözi. Weil kiindulópontja a következő. Azt a tényt, hogy Romulus alapította Rómát, a szabad szórendű nyelvekben különböző szórenddel fejezhetjük ki, de a szórendi változatoknak azonos a szintaxisa. Ha valaki például elmeséli Romulus születését és a körülötte kialakult mondákat, hozzáfűzheti, hogy *Idem ille*

Romulus Romam condidit ‘Rómát ugyanez a Romulus alapította’. Ha viszont Rómát egy látogatónak mutatják meg, ezt mondaná: *Hanc urbem condidit Romulus* ‘ezt a várost Romulus alapította’. Ha pedig a leghíresebb városalapítókról mesél (Thébát Cadmus, Athént Cecrops s.í.t. Alapította), Rómáról szólva ezt mondhatja *Condidit Romam Romulus* ‘Rómát Romulus alapította’. Mindhárom mondatban *Romulus* az alany, az *alapította* az állítmány igei része (az ‘attribútum’), *Róma* pedig a tárgy. Mégis mindhárom mondatban mást mondunk. A kiindulási pont, a társalgáshoz való csatlakozás eleme, más és más: az első mondatban Romulus, a másodikban Róma, a harmadikban az alapítás gondolata. Ugyanígy más és más a három mondat diskurzusbeli szerep is (Weil 1844:25–26). Weil a szintaxist objektívnek, a szórendet ezzel szemben szubjektív tényezőnek tartja. A szintaxis ugyanis a külső dolgokra vonatkozik, a szórend ezzel szemben a beszélő belső viszonylását tükrözi. Nem minden nyelv teszi egyformán lehetővé a szórendi változatokat. Weil fontosnak tartja a nyelveknek szórendi tulajdonságaik szerinti összehasonlítását és osztályozását is. Vannak kötött és szabad szórendű nyelvek, utóbbiakhoz tartozik a latin. A kötött szórendű nyelvek négy típusa különböztethető meg: a francia, német, török és kínai példázza ezeket a típusokat. Az egyes szerkezetek lehetnek balról vagy jobbról építkezők. Az elemek elrendezése és a hangsúly között szoros összefüggés áll fenn, így például a franciára vonatkozóan megállapítható, hogy a felfelé ívelő hangsúlyozás gyakran együtt jár a jobbról építkező szerkezetekkel (például a jelző a jelzett szó után áll, és a jelző hordozza a hangsúlyt). Weil tehát Brassaihoz képest kevesebbet foglalkozik a szórend és a hangsúly funkcióival, viszont több teret szentel a szórend szintaktikai és tipológiai vonatkozásainak. A Prágai Iskola tulajdonképpen csak a funkcionális szempont felvetése miatt hivatkozhat Weilre, aki egyébként a fent ismertetett alapötlethez a későbbiekben alig ad hozzá többet. A mondattagolásról nem szól, tehát nem is tekinthető az FH tagolás előfutárának.

A prágaiak Brassait nem ismerték és nem is ismerhették.

4. Georg von der Gebelentz részletesebben foglalkozik a mondattagolás kérdésével. Korábban divatos pszichologizmus hatására azonban a tagolás alapját a gondolkodásban látja. Az, hogy mit nevezek meg, attól függ, hogy éppen mi foglalkoztat, hogy éppen min gondolkozom. Ez a valami a ‘pszichológiai alany’, az, amit a ‘pszichológiai alanyról’ gondolok, képezi a ‘pszichológiai predikátumot’. Lipcse és Drezda egymástól való távolságát például az alábbi négy mondattal fejezhetem ki.

(4) (a) *Leipzig ist von Dresden 115 kilometer entfernt.*

(b) *Dresden int von Leipzig 115 kilometer entfernt.*

(c) *Von Leipzig ist Dresden 115 kilometer entfernt.*

(d) *Von Dresden ist Leipzig 115 kilometer entfernt.*

Látható, hogy a (4a, c) mondatokban Lipcséről állítunk valamit, a (4b, d) mondatokban pedig Drezdáról. A (4a, c) mondatokban Lipcsét és Drezdát célként, a (4b, d) mondatokban pedig kiindulási pontként képzeljük el (‘gondoljuk’). (Gabelentz 1891:369-371) Gabelentz alábecsüli a hangsúlynak a szórendben betöltött szerepét. Ezt írja: „nem a hangsúly, hanem a pszichológiai alany és állítmány közötti viszonyok határozzák meg a mondatrészek előnyben részesíthető sorrendjét, a hangsúlyban megnyilvánuló lelki magatartásnak az előbb említett viszonyokhoz semmi köze sincs.” (Gabelentz 1891:376)

A ‘pszichológiai alany’ és a ‘pszichológiai állítmány’ Gabelentz-i fogalma nem világos, Gabelentz a fogalmakat nem határozza meg pontosan. Semmiféle kritériumot nem javasol a két fogalom egymástól való elhatárolásához, a két fogalmat formai eszközökkel sem jellemzi. A FH és a TC tagolás közül Gabelentz példáiból következtetve inkább a TC tagolásról van nála szó.

Brassai ismerte Gabelentz műveit (pontosabban Gabelentznek 1869-ben és 1875-ben megjelent két munkáját), és hosszasan vitatkozik vele (Brassai 1855). Főbb ellenvetései:

(a) Gabelentz elmélete nem alkalmazható minden mondatra. Így például a

(5) *Tegnapelőtt láttam egy legénykét az utcán.*

mondat első eleme nem lehet 'pszichológiai alany'.

Gabelentz feltételezi, hogy a 'pszichológiai alany' és a 'pszichológiai állítmány' egyformán elengedhetetlen kellékei a mondatnak. Márpedig Brassai szerint csak a zöm nem hagyható el a mondatból, az inchoatívum hiányozhat.

(b) Gabelentz nem foglalkozik avval a kérdéssel, hogy hogyan válik el egymástól a mondatban a 'pszichológiai alany' és a 'pszichológiai állítmány'. Brassai rámutat arra, hogy erre minden nyelvnek megvannak az eszközei. A magyarban a kettőt a hangsúly választja el (a zöm első szótagja általában mindig hangsúlyos), a franciában és a németben a kettőt a szórend különbözteti meg.

(c) Gabelentz nem foglakozik az általa bevezetett két fogalom definiáló tulajdonságaival. Ezzel szemben Brassai szerint az inchoatívum mindig mondatkezdő helyzetben található és előkészítő funkciójú. Az inchoatívum hordozza az ismert információt, a zöm pedig részben vagy egészben új információt közöl. Az ige mindig a zömhöz tartozik. Brassai jellemzése tehát sokkal pontosabb és lényegében ma is helytálló.

(d) Gabelentz szerint a 'pszichológiai alany' mindig csak egy összetevőt tartalmaz, Brassai ezzel szemben megmutatja, hogy az inchoatívum több összetevőből is állhat, sőt alárendelt mondat is lehet. Vö.

(6) (a) a *gyerekek és anyjuk otthon tartózkodtak.*

(b) *Hogy merre járt, azt nem említette.*

(e) Gabelentz kizárólag elszigetelt mondatokat vizsgált, márpedig az inchoatívum-zöm tagolásnak fontos szövegalkotó szerepe is van. A beszéd Brassai szerint nemcsak elszigetelt gondolatok közlésére szolgál, hanem 'gondolatsorokéra' is.

Brassai joggal állapítja meg, hogy ő Gabelentznél korábban ismerte fel az 'aktuális tagolás' jelentőségét, és ami ennél fontosabb, az általa használt fogalmat sokkal pontosabban és világosabban fogalmazta meg.

Brassai Gabelentz-kritikája ma is érvényes, sajnos azonban Brassai kritikáját csak magyarul közölte, így maga az érintett sem vehetett róla tudomást.

5. A XIX. század a történeti nyelvtudomány százada volt. A szinkrón jellegű munkák a nyelvtudomány perifériájára szorultak, legtöbbjük nem is került bele a nyelvtudomány vérkeringésébe. Sokszor a véletlenen múlott, hogy aztán később felfedeztek vagy újra felfedeztek-e valakit. Nem egy sok eredeti gondolatot tartalmazó munka visszhang nélkül maradt. Ezt már Brassai is felpanaszolta: „Gabelenz [sic] 'psychologiai subjectum és praedicatum' nevek alatt az enyémhez sokban hasonlító felosztást kísérelt meg, és fölleli minden nyelvben. [...] Mind a kettőnké kül- és belföldön visszhang nélkül maradván, csak alkalom szerint érintem futólag." (Brassai 1888 : 37) Brassai gondolatai saját korában alighanem akkor sem keltettek volna nagyobb feltűnést, ha netán németül vagy franciául is hozzáférhetőek lettek volna. A korszellem ellenük dolgozott.

Brassai gondolatai ma is aktuálisak, ezért fontos foglalkoznunk velük. Újraértékelésük meg csak részben történt meg, van adósságunk tehát még bőven. Brassai gondolatvilága nemcsak nyelvtudomány-történeti kuriózum (kétségtelenül az is), hanem izgalmas és érdekfeszítő nyelvészeti vadászterület. Érdemes elkalandoznunk benne!

Irodalom

Brassai Sámuel, a *mondat dualizmusa.* Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 12, 1885.

Brassai Sámuel, *Szórend és accentus,* Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből 14, 1888.

Coseriu, Eugenio, *Georg von der Gabelentz et la linguistique synchronique.* Word 23, 1967, 74–100.

Dumarsais, César Chesneau, *Véritables principes de la grammaire.* Paris, 1729.

Dumarsais, César Chesneau, *Logiques et principes de grammaire.* Paris, 1769.

Gabelentz, von der, Georg, *Ideen zu einer vergleichenden Syntax.* Wort- und Satzstellung. Zeitschrift für Volkerpsychologie und Sprachwissenschaft 6, 1869, 374–384.

Gabelentz, von der, Georg, *Weiteres zur vergleichenden Syntax.* Wort- und Satzstellung. Zeitschrift für Volkerpsychologie und Sprachwissenschaft 8, 1875, 129–165.

Gabelentz, von der, Georg, *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse.* [Első kiadás: 1891] Tübingen, Gunter Narr, 1984³.

Hatcher, A. G., *Syntax and the sentence.* Word 12, 1956, 234–250.

É. Kiss Katalin, *Brassai Sámuel mondatelmélete.* Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII., 1981, 91–102.

É. Kiss Katalin, *Samuel Brassai's theory of the sentence.* In: Kiefer 1982, 331–349.

É. Kiss Katalin, *Configurationality in Hungarian.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

Kiefer Ferenc (szerk.), *Hungarian General Linguistics.* Amsterdam, John Benjamins, 1982.

Sgall Petr – Eva Hajičová – Eva Benešová, *Topic/Focus and Generative Semantics.* Kronberg/Taunus, Sriptor, 1973.

Mathesius, Vilém, *O tak zvaném aktuálním členěni věty.* Slovo a slovesnost 5, 1939, 171–174.

Weil, Henri, *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes.* Paris, Joubert, 1844.

É. Kiss Katalin

Brassai Sámuel és a magyar generatív mondatszerkezet

Brassai Sámuelnek köszönhetjük a magyar mondat szerkezetének felismerését. Brassai ugyan magyar mondattani tanulmányaiban, például az 1852-53-as *Tapogatódzások* a *magyar nyelv körül* című cikksorozatában, majd az 1860-65 között megjelent a *magyar mondat* című tanulmányában nem a mondat szerkezetének, hanem csupán a mondat szórendjének leírását ígéri, elméletében – a generatív nyelvészet felfogásához hasonlóan – a szórend nyilvánvalóan másodlagos, levezetett jelenség: a mondatszerkezet tükröződése. A mondat tehát nála nem elemek meghatározott egymásutánjából, láncából áll, hanem tömbökből, szerkezeti egységekből épül fel, amelyek szintén tovább tagolhatók. A magyar szórend részleges kötöttsége és viszonylagos szabadsága abból adódik, hogy a tömbök helye a mondatban kötött, de a tömbökön belül az azonos szerepű összetevők sorrendje szabad. Egyes tömbök jelenléte kötelező, mások el is maradhatnak.

A magyar mondaszerkezet felismerése lehetővé tette Brassai számára, hogy az elemző szabályoknál pontosabb, explicitebb produktív szórendi szabályokat állítson fel, azaz olyan szabálysort, algoritmust fogalmazzon meg, melynek segítségével egy mondat összetevőinek minden lehetséges szórendi változata létrehozható, s minden rossz változat kizárható. Brassainak az az igénye, hogy szabályaival egy külföldi is helyes magyar mondatokat tudjon alkotni, s szabályai alapján objektíve eldönthető legyen, hogy jó-e vagy rossz-e egy adott mondat, legalább egy évszázaddal megelőzte korát.

Brassai talán legfontosabb felismerése a magyar mondatszerkezettel kapcsolatban, hogy a mondat részeinek a mondat szerkezetében elfoglalt helyét nem úgynevezett mondattani szerepük, azaz alanyi, tárgyi, határozói funkciójuk határozza meg. Nem igaz, hogy a mondat a magyarban – vagy akár univerzálisan – grammatikai alanyra és állítmányra tagolódnék. A grammatikai alanynak nincs kitüntetett szerepe az ige vonzatai között.

A magyar mondat elsődlegesen Brassai szerint is két egységből épül fel. Az első egység egy vagy olykor több már ismert, tudott eszmét tartalmazó „igehatározóból", azaz igei vonzatból áll, melyek „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre késztetők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják" (1860, 431). Brassai sokat kísérletezett, hogy e – ma legáltalánosabban topiknak nevezett – mondategység megnevezésére megfelelő terminust találjon: először a szokásostól eltérő értelemben vett alanynak, majd *inchoatívum*-nak, később bévezetőnek, előkészítő résznek hívja. Annak megfelelően, hogy az inchoatívumban álló meghatározó már ismert eszmét közöl, többnyire határozott névelős főnév vagy tulajdonnév; határozatlan névelős főnév csak akkor szerepelhet inchoatívumként, ha egy ismert csoport valamelyik tagjára utal – azaz, ha az *egy* névelő *az egyik* szinonímája.

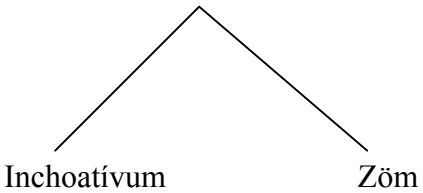
A mondatnak az inchoatívumot követő, az igét magába foglaló második része az állítmány (1852-53) vagy *zöm* (1860-65) vagy mondandó (1874) vagy tüzetes rész (1885). E második mondatszerkezeti egység funkciója „oly cselekvénynek vagy a cselekmény oly körülményének a közlése, melyről felteszi a szóló, hogy a halló előtt nincs tudva" (1874, 72). Az új eszméken kívül azok a tudott eszmék is a zömbe kerülnek, melyeket nem tartottuk szükségesnek előkészítőül kiemelni. A zöm minden mondatban jelen van, az inchoatívum viszont el is maradhat. A magyarban a két mondatszerkezeti egység a zöm élén álló mondathangsúly alapján különíthető el.

Brassai mondattagolása azonos a generatív nyelvelmélet keretében feltételezett alapvető mondattagolással. A magyar mondat ez utóbbi szerint is két fő egységre oszlik: egy a szokásostól eltérő értelemben vett alanyra (másként topikra) és egy állítmányra (vö. Kiefer 1992, É. Kiss 1987). A topik arra szolgál, hogy megnevezzen valamely, a beszélgetés univerzumában létezőnek feltételezett egyént vagy csoportot, azt amelyről a mondat állítást fog tenni. Minthogy a topic referensét létezőnek feltételezzük, olyan főneves kifejezés kell, hogy képviselje, melynek egzisztenciális előfeltevés tulajdonítható. Ilyen a tulajdonnév, a határozott névelős főnév, mely egy már ismert halmaz valamely elemére utal.

Hasonlítsuk össze a magyar mondat Brassai-féle és generatív keretben való alaptagolását! a generatív elemzésben mindössze a latinos terminológia új: a mondatot, azaz sentenciát S-ként rövidítjük; a topikként szereplő főneves kifejezést, azaz nominalis phrasist NP-ként, az állítmányként szereplő igés kifejezést (verbalis phrasist) pedig VP-ként. A generatív elmélet feltételezése szerint a topikot a predikátumból, az ige vonzatai közül emeltük ki, s ezért ott vele azonos indexet viselő üres helyet, ún. nyomot köt.

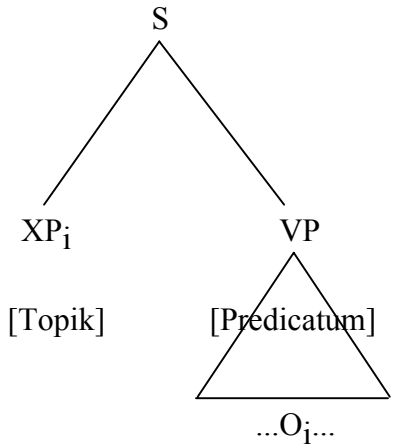
Brassai:

(1) a.

Generatív:

b.

Tekintsük az alábbi mondat Brassai-féle és generatív elemzését:

(2) a. Brassai:

[Inch a tanító] [Zöm megdicsért egy gyermeket]

b. Generatív:

[top a tanító$_i$] [Pred megdicsért O$_i$ egy gyereket]

A két lényegében azonos szintaktikai szerkezetből az a szemantikai értelmezés olvasható ki, hogy a mondat a (hallgató számára is ismertnek feltételezett) tanítóról szól; azt az állítást teszi róla, hogy megdicsért egy gyereket. Az is következik belőlük, hogy a mondat legerősebb, illetve egyedül kötelező hangsúlya a *meg*-re esik.

Brassai elmélete a generatív elmélethez hasonlóan azt is pontosan megjósolja, hogy a *dicsér* igéből és a hozzá tartozó vonzatokból: a *meg* igekötőből, a *tanító* alanyból és az *egy gyermeket* tárgyból hányféle mondat alkotható, azaz, ezen összetevők hányféleképpen helyezhetők el az inchoatívum-zöm vagy topik-VP szerkezetben. A *tanító* alany helyett az *egy gyermeket* tárgy is előrevihető az inchoatívumba, akkor, ha az adott gyermeket tartalmazó csoportból – pl. Az osztályról – már szó volt a társalgás során. Azaz:

(3) [Inch/Top Egy gyermeket] [Zöm/Pred megdicsért a tanító]

Sőt mindkét vonzat együtt is kiemelhető inchoatívumként – ekkor a sorrendjük tetszőleges.

(4) a. [Inch/Top a tanító egy gyermeket] [Zöm/Pred megdicsért]

b. [Inch/Top Egy gyermeket a tanító] [Zöm/Pred megdicsért]

Minthogy az inchoatívum nem kötelező eleme egy mondatnak, mindkét vonzat a zömben is maradhat (ún. egészítményként); ekkor is szabad az egymáshoz viszonyított sorrendjük.

(5) a. [Zöm/Pred Megdicsért a tanító egy gyermeket]

b. [Zöm/Pred Megdicsért egy gyermeket a tanító]

A (2) – (5) alatti mondatok ugyanazt az eseményt írják le, csak (2) az eseményt a cselekvés agenséről szóló állításként fogalmazza meg, (3) pedig a cselekvés patienséről szóló állításként. A (4) alatti mondatok az esemény mindkét szereplőjéről tesznek állítást; az (5) alattiak viszont nem valamely szereplőről szóló állításként írják le az eseményt.

Brassai elmélete, ill. A generatív elmélet azt jósolja, hogy az olyan igék esetében, melyek valaminek a létrejöttét, létrehozását, megjelenését fejezik ki, a létrejövő, megjelenő egyénre vonatkozó határozatlan névelős főnév nem emelhető ki a zömből, nem topikalizálható, hiszen nem vonatkoztatható egy már ismert csoport valamely tagjára. Az alábbi mondatpárok csillaggal jelölt tagja tehát helytelen:

(6) a. [Zöm/Pred Született egy gyerek]

b.* [Inch/Top Egy gyerek] [Zöm/Pred született]

(7) a. [Zöm/Pred Rajzoltam egy kört]

b. [Inch/Top Egy kört] [Zöm/Pred rajzoltam]

(A helytelen (6b) és (7b) mondatokban az igén van a zöm kezdetét jelző főhangsúly. Ha a határozatlan névelős főnév viseli a főhangsúlyt, akkor nem az inchoatívumban, hanem a zöm élén áll, ami megengedett).

A zöm belső szerkezete felismerésének az az előfeltétele, hogy belássuk, hogy az igekötő nem része az igének, hanem vonzata (határozója). Brassai hosszan érvel az igekötő mondattani önállósága mellett – részben ugyanazokkal az érvekkel, melyekkel ma érvelünk. Pl. rámutat, hogy az igekötő önállóan is alkothat mondatot.

(8) Megetted az ételt?

Meg.

Ha az igekötőt önálló igehatározónak tekintjük, akkor a mondatzömnek állandó, invariáns szerkezete van. Ebben az ige a második szerkezeti pozíciót foglalja el. A zöm mondathangsúlyt viselő első helyére egy igehatározó kerül: az, „a melyikről feltesszük, hogy megkérdené a halló vagy olvasó” (Brassai 1863-65, 197). A zöm e hangsúlyos első helyét elfoglaló igehatározót Brassai jelzőnek nevezi – e terminusra lentebb visszatérek. Jelzőként akár az igekötő, akár valamelyik más igevonzat szerepelhet. Pl.:

(9) a. [Zöm [Jelző a tanító]dicsért meg egy gyermeket]

b. [Zöm [Jelző egy gyermeket]dicsért meg a tanító]

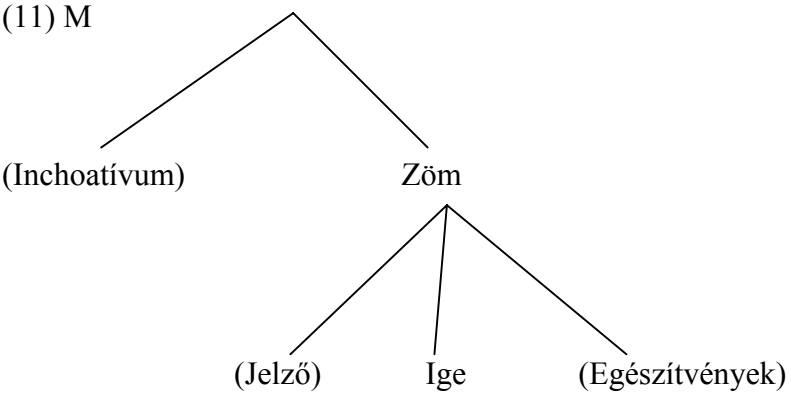
c. [Zöm [Jelző Meg]dicsért egy gyermeket a tanító]

Míg az inchoatívum/topik több igehatározót is tartalmazhat, „a tudandó határozók közül csak egy járulhat az ige eleibe mint jelző.” a jelző helye üresen is maradhat – ekkor az igére esik a főhangsúly. Erre akkor kerül sor, ha „az ige maga egyedül jeleli a tudandó eszmét”, vagy ha „a maga erején fontos”. Pl.

(10) [Inch a tanító] [Zöm bízik a gyermekben]

Azok az igehatározók, melyek nem kerültek sem inchoatívumi, sem jelzői pozícióba, az ige mögött állnak mint egészítvények. Íme tehát a teljes Brassai-féle mondatszerkezet: (A nem kötelező mondatrészeket zárójelbe teszem.)

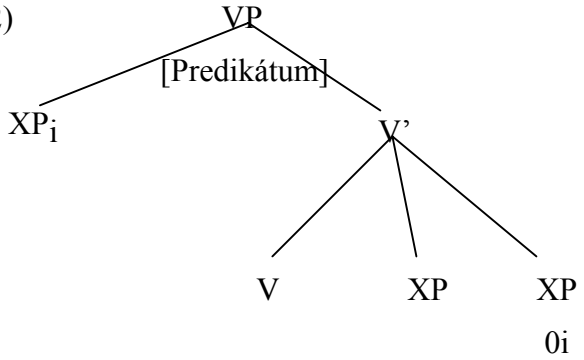
(11) M

A predikátum generatív felfogásban is ugyanazokból az elemekből épül fel, mint Brassainál – bár némileg eltérő tagolódást tulajdonítunk neki.

A Brassainál jelzőnek nevezett mondatrész mai neve fókusz. Azt feltételezzük, hogy a fókuszként álló igevonzat eredeti helye is az „egészítvények" között van, azaz az igét valamennyi vonzatával együtt az igés kifejezés V' (vé-vonás)-nak nevezett csomópontja alatt generálhatjuk. A V' alól fókusznak kiemelt összetevő is nyomot hagy a V' szerkezeti egységen belül. A predikátum szerkezete generatív felfogásban a következő: (Az igevonzatokat, valamint az igéhez tartozó szabad határozókat XP szimbólummal jelölöm, minthogy tetszőleges kategóriájú kifejezések (phrasisok).)

(12)

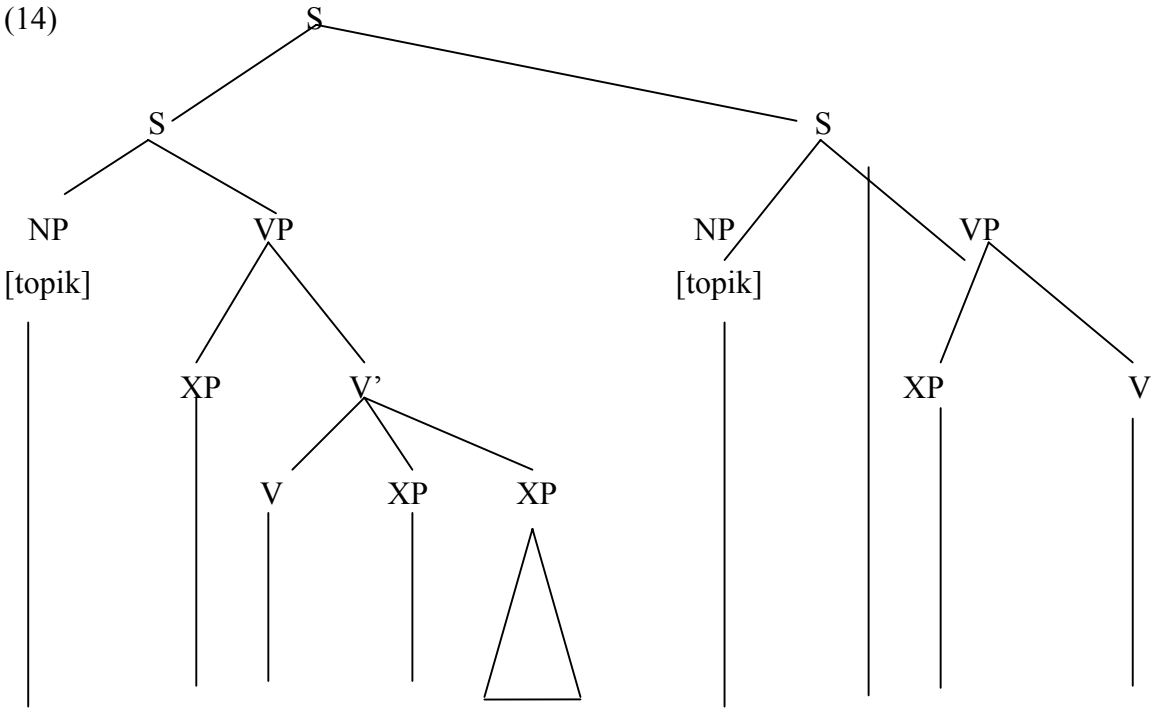

Pl.

(13) [Top a gyermeket$_i$] [VP [Fókusz a tanító$_j$] [V' dicsérte meg O$_i$ O$_j$]]

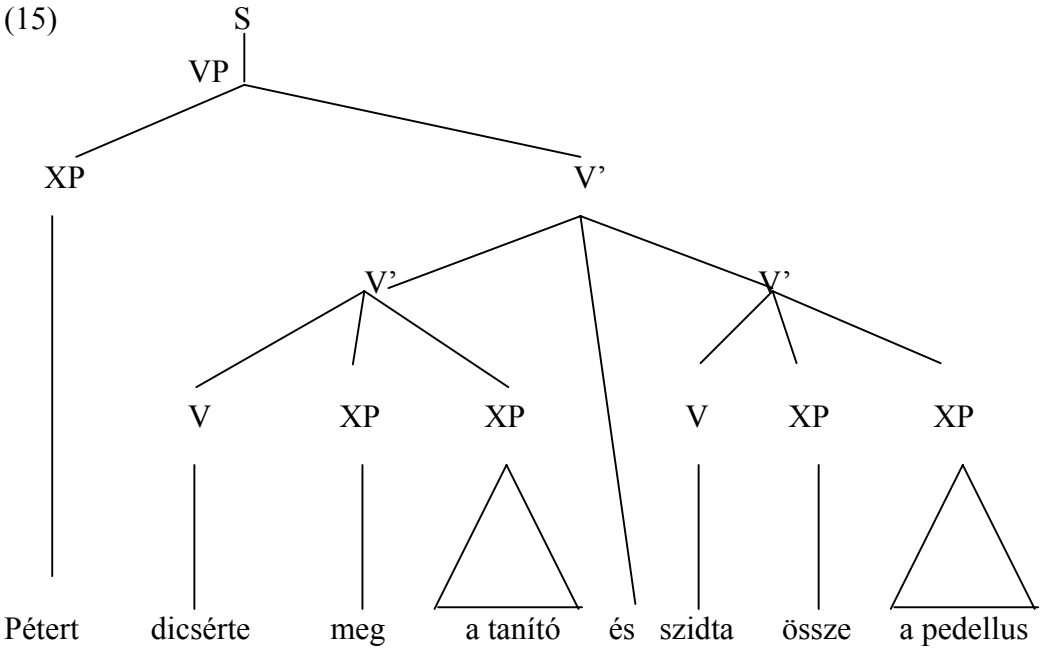
Amellett, hogy az ige és az igét követő összetevők egy szerkezeti egységet alkotnak, azzal érvelhetünk, hogy bizonyos szintaktikai műveletekben – például törlésben, mellérendelésben – együtt vesznek részt. A generatív nyelvészetben szintaktikai műveletek köztudomásúlag csak összetevőkön végezhetők. A következő példában az igét együtt töröljük az őt követő igevonzatokkal – következtetésképp egy összetevőt: V'-et kell, hogy alkossanak.

(14)

Az alábbi példában az igét és egészítvényeit (azaz a V' mondatösszetevőt) mellérendelésnek vetjük alá:

(15)

Ma már – Kálmán et al. 1989-es tanulmányának köszönhetően – Brassainál egyértelműbben tudjuk jellemezni a fókusz hangsúlyát. A fókusz/jelző hangsúlyának nem az a legfontosabb ismérve, hogy a mondatban minden más hangsúlynál erősebb, hanem az, hogy megszünteti, „kiirtja" a fókuszt követő ige hangsúlyát.

Ma már a Brassai-féle, mind a (12) alatti generatív szerkezetnek némileg problematikus eleme, hogy a zöm az első, ige előtti pozíciójában az igekötők és a nem igekötői vonzatok szemantikailag eltérő funkciót töltenek be: az igekötő általában a mondat befejezettségét és az ige nyomatékosságát jelöli, a zöm élén álló nem-igekötői vonzat viszont fókusz, azaz olyan

operátor, mely azonosítja egy releváns halmaz valamennyi részhalmazát, és kizárja a maradékot. Hasonlítsuk össze a (16a)-ban és (16b)-ben a zöm első elemének szemantikai szerepét:

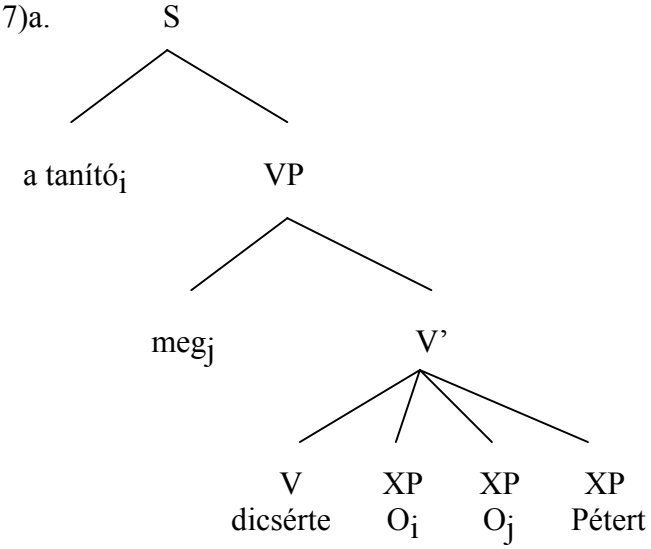
(16).a. [Inch/Top a tanító] [Zöm/VP [meg] dicsérte Pétert]

b. [Inch/Top a tanító] [Zöm/VP [Pétert] dicsérte meg]

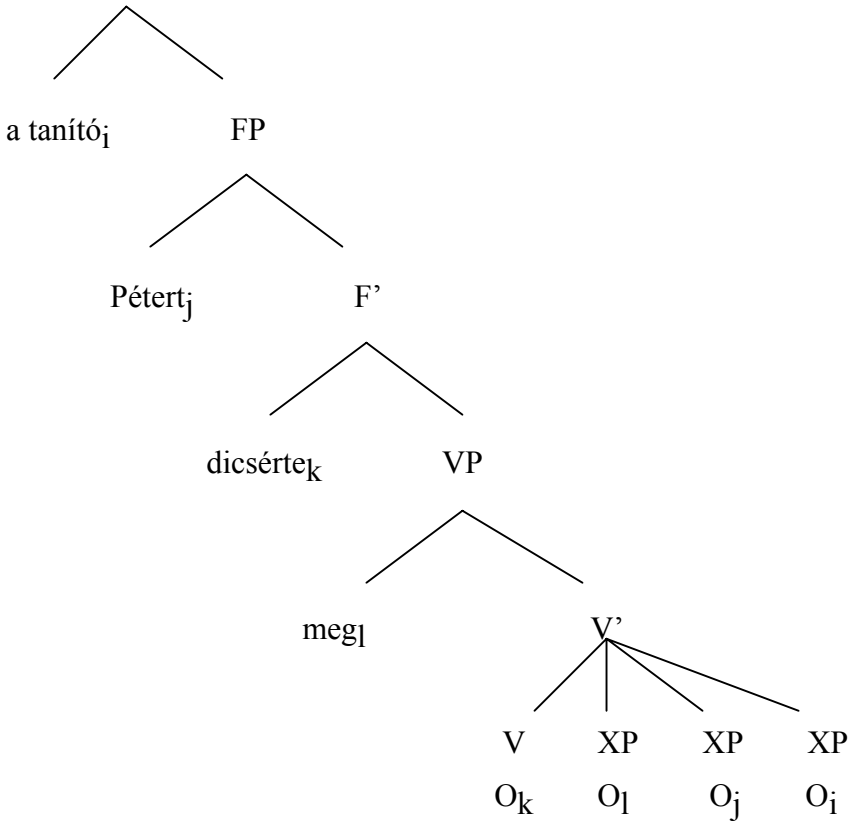
A (16a, b) alatt ábrázolt szerkezet keretében a zöm/VP első egységéhez nem rendelhető invariáns szemantikai tartalom. E probléma kiküszöbölésére több megoldás is kínálkozik. Feltételezhetjük, hogy a zöm élén álló főneves kifejezés, illetve igekötő értelmezése közötti különbséget a főneves kifejezések és igekötők eltérő szemantikai sajátságai okozzák. Azért csak a főneves kifejezést értjük e pozícióban fókuszoperátorként, mert a fókuszoperátor funkció csak individuumot megnevező főneves kifejezés sajátja lehet, hiszen olyan műveletet jelöl, melynek során individuumok halmazából azonosítunk egyet a többi kizárásával. A *Pétert* fókuszba helyezése során például gyerekek halmazán végezzük el az azonosítást-kizárást: a releváns gyerekek közül Pétert azonosítjuk, a többit pedig kizárjuk mint olyat, melyre a predikátum igaz. Igekötői fókusz esetén a halmazképzés – valamely részhalmaz azonosítása – a kiegészítő részhalmaz kizárása műveletsor nem végezhető el, ezért az igekötő fókuszba emelését egyszerűen csak nyomatékosításként értelmezzük; úgy értjük, hogy az igekötő+ige szemantikai egység nyomatékos voltát jelöli.

A fókusz és az igekötő ige előtti helyzetben való kiegészítő megoszlásának egy alternatív leírási módját mutatta meg Bródy Mihály (1990). ő azt javasolja, hogy az igés kifejezés, a VP élén, közvetlenül az ige előtt csak igekötőt engedjük meg. Fókuszoperátor esetén a VP fölött feltételezzünk egy fókuszos kifejezést: FP-t is. A fókuszoperátor helye ennek élén: közvetlenül az FP csomópont alatt, a VP előtt volna. A fókuszoperátor mondattani sajátossága, hogy magához vonzza a ragozott igét, azaz az igének a VP-ből, az igekötő mögül a fókusz mellé való emelését idézi elő. Hasonlítsuk össze (17a) és (17b) szerkezetét:

(17)a.

(17)b. S

Ejtsünk szót Brassainak az ige előtti igekötőre, illetve fókuszra alkalmazott 'jelző' terminusáról is! a jelző terminust Brassai azzal indokolta, hogy az ige előtti összetevő „valósággal abban a viszonyban áll az igéhez, a miben a névmellék a főnévhez. Azaz, a jelző egy eszmévé forr össze a jelzettel és ez az ikerfogalom határozottabb, élénkebb képet ébreszt, mint a jelzett szó magában" (Brassai 1863, 201).

Brassinak ezt az érvelését eleinte szokatlannak találtam, de Alberti Gábor egy 1997-es tanulmánya arról győzött meg, hogy Brassainak lényegében igaza van. Alberti a mondatrészeket predikatív (azaz jellemzést végző) és referáló (azaz megnevező) elemekre osztja. Az ige, a melléknév, a határozószó, de a puszta főnév is predikatív elem; a főnevet csak a determinánsa teszi referálóvá. A referáló kifejezéseknek az ige mögött, a V' pozícióban vagy a topikban a helyük. Az olyan igei vonzatoknak, melyek nem képesek referálni, azaz, valamely egyénre, csoportra vagy halmazra utalni, a fő predikatív elemhez: az igéhez kell csatlakozniuk, azaz az ige elé kell kerülniük. Az igekötőket tehát valóban mind mondattani helyzetük, mind szemantikai szerepük a melléknévi jelzővel rokonítja: mindkét mondatrésztípus predikatív fejhez járuló predikatív módosító elem: az igekötő a VP igei fejét, a melléknévi jelző pedig az NP fejét módosítja, s mindkét összetevő megelőzi az általa módosított predikatív elemet.

Az eddigiekben a mellett érveltem, hogy Brassai mondatszerkezete és a generatív mondatszerkezet lényegében azonos, attól eltekintve, hogy a mondatzömöt a generatív nyelvelméletben nem három részre tagolják, hanem kettőre: a fókuszra és egy igével kezdődő V' mondatszakaszra.

Valójában Brassai mondatelmélete egy ponton kiegészítésre szorul – anélkül, hogy lényeges vonásait módosítanunk kellene. Brassai kritikusai hamar észrevették, hogy bizonyos mondatokban az ige előtt, a mondatzöm elején nem egy, hanem egynél több hangsúlyos összetevő is állhat. Pl.

(18) [Inch Az árvíz][Zöm [Jelző egészen el] [folyt]]

Brassai azzal próbálta az efféle mondatokat megmagyarázni és elméletét megvédeni, hogy a két hangsúlyos ige előtti szó valójában egy összetevőt alkot: az *egészen* az *el*-nek a módosítója, fokhatározója. A fenti példa esetében ez valóban elképzelhető, azonban e magyarázat nyilvánvalóan nem terjeszthető ki az alábbi esetekre:

(19) a.[Inch a tanító] [Zöm minden órán sok gyermeket megdicsért]

b. [Inch a tanító] [Zöm minden órán Pétert dicsérte meg a legjobban]

Brassai nem ismerte fel, hogy a mondat állítmányi részében a fókusz előtt – vagy fókusz hiányában az igekötő előtt – kvantorok, azaz számosságot, mennyiséget, gyakoriságot, fokot-mértéket kifejező összetevők is állhatnak, így a mondat állítmányi részét nemcsak igés kifejezés (VP) vagy egy VP-t is magába foglaló fókuszos kifejezés (FP), hanem egy mindezeket magába foglaló kvantoros kifejezés (QP) is alkothatja. Mint az alábbi példa tanúsítja, kvantoros kifejezésből több is állhat az FP/VP előtt:

(20)[Topik a tanító] [QP minden órán [QP sok gyermeket [VP meg [dicsért]]]]

Íme a kvantoros kifejezések néhány további jellegzetes típusa:

(21)a. [Topik a tanító] [QP mindenkit [VP megdicsért]]

b. [Topik Marit] [QP gyakran [VP meglátogatom]]

c. [Topik Mariban] [QP teljesen [VP megbízom]]

A magyar nyelv egyik legegyénibb vonása, hogy a kvantorok és egyéb operátorok a mondat-szerkezetben előtte (és fölötte) állnak a hatókörökül szolgáló mondatszakasznak – ezért a kvantorok hatóköre egyértelműen kiolvasható a mondatból. Míg az alábbi mondatok indoeurópai megfelelői például kétértelműek, a magyarban a szórend egyértelműsíti őket:

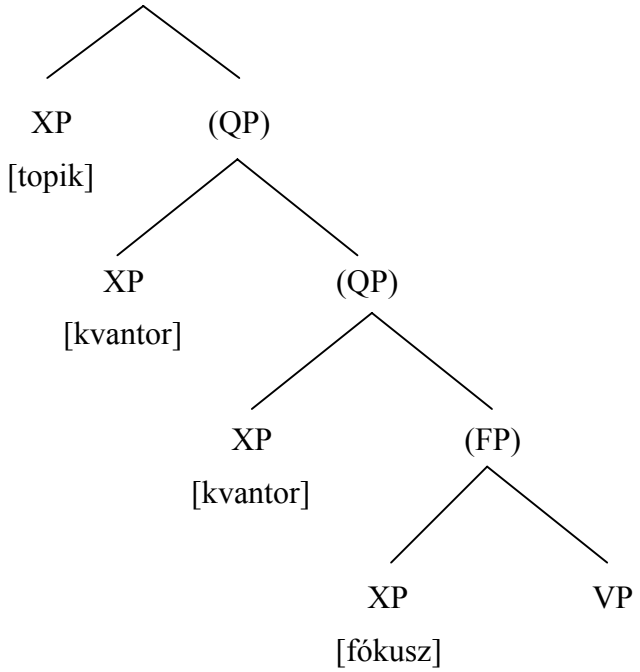
(22)a. [QP Sokan [QP többször is [VP látták a filmet]]]

b. [QP Többször is [QP sokan [VP látták a filmet]]]

(22a)-ban a két kvantor közül a *sokan* a nagyobb hatókörű, s így a mondat azt jelenti: ‘sok személyre igaz, hogy több alkalommal is látta a filmet’. (22b)-ben viszont a *többször is a* nagyobb hatókörű; következésképp a mondat jelentése: ‘több alkalommal is volt, hogy sokan látták a filmet’.

Mindezek fényében a generatív mondatszerkezet a következőképpen módosítható:

(23) S

Összegzésül elmondhatjuk, hogy Brassai ugyanazt a célt tűzte ki magának majd másfél évszázaddal ezelőtt, mint a mai magyar generatív nyelvészek: megállapítani a magyar mondat szerkezetét, s abból elvonatkoztatni azokat a szabályokat, melyekkel egy mondat fő összetevőinek minden lehetséges szórendi változata előállítható, rossz változat viszont egy sem. Brassai megtette a legfontosabb lépéseket e mondatszerkezet felállításában: azonosította a mondat topik-predikátum tagolódását, s a predikátumrészben felismerte a kulcsszerepet játszó ige előtti fókuszpozíciót. A generatív nyelvészet Brassainál tovább jutott a mondat predikátumrészének vizsgálatában; pontosította szerkezeti egységeinek egymáshoz való viszonyát, s a fókuszpozíció előtt kvantorpozíciókat is azonosított. Az, hogy Brassai nem tudta a mondatleírás minden részletkérdését megoldani, természetesen nem érvényteleníti elméletét; hiszen az a tudományos kutatás szokásos, természetes menete, hogy egy elmélet felállításakor először a vizsgálandó jelenség alapeseteit törekszünk megmagyarázni, s a látszólagos kivételeket félretesszük a további kutatások számára. Így látták ezt a legkitűnőbb magyar mondattankutatók, Simonyi Zsigmond és Klemm Imre Antal is, akik szintén beépítették Brassai eredményeit grammatikáikba. Brassai magyar mondattani felfedezései nemcsak a múlt és jelen; minden elkövetkezendő magyar grammatika számára is megkerülhetetlenek lesznek.

Irodalom

Alberti Gábor (1997) *Restrictions on the Degree of Referentiality of Arguments in Hungarian Sentences*, Arta Linguistica Hungarica, 44, 3–4. sz.

Brassai Sámuel (1852-53) *Tapogatódzások a magyar nyelv körül*, Pesti Napló, 802, 803, 861, 862, 877, 878, 885. sz.

Brassai Sámuel (1860) a *magyar mondat*, Akadémiai Értesítő 1, 279-399.

Brassai Sámuel (1863–65) a *magyar mondatról II-III,* Akadémiai Értesítő 3, 3–128, 173–409.

Brassai Sámuel (1874) *Laelius. Hogyan kell és hogyan nem kell magyarázni az iskolában a latin auctorokat?* Kolozsvár.

Brassai Sámuel (1885) a *mondat dualizmusa*, Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 12. sz.

Brassai Sámuel (1888) *Szórend és accentus*, Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 14/9.

Bródy Mihály (1990) *Remarks on the Order of Elements in the Hungarian Focus Field.* Approaches to Hungarian IV, JATE, Szeged, 95–112.

Kálmán C. György et al. (1989) a *magyar segédigék rendszere*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 17, 49–103.

Kiefer Ferenc (szerk.) (1992) *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan,* Akadémiai Kiadó, Budapest.

É. Kiss Katalin (1987) *Configurationality in Hungarian,* Reidel, Dordrecht, 1987.

Elekfi László

„Határozó” és „jelző” Brassainál és azóta

Brassai szakszóhasználatának alakulását vázlatosan áttekintve az ő mondattani kutatásának ezúttal csak fontosabb állomásait próbáltam megnézni.

Tudásszomjának és ismeretterjesztő hivatásának egyik fő eszköze a nyelvtanulás volt. 1845-ben jelent meg ez a könyve, melyben először részletezi mondattani elképzeléseit: *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában.* I. részének címe: *Az egyszerű és az egyszerűen bővített mondat*. Ennek elején a *határozó* mint szakszó nem a mai – mondatrészi – jelentésében fordul elő, hanem a névelők osztályozásában (14. §. 17.): „*Der* sat. Articulust *határozónak, ein* sat. Articulust *egyéninek* fogjuk ezután nevezni.” Vagyis a mai *határozott* névelő jelzőjeként *határozó*-t írt. Ezt találjuk már Táncsics Mihálynál (1833. XII-XIII): *határozó névmutató*. És mindjárt hozzátehetjük: nagyon pontosan és kifejező módon, hiszen nem a névelő a határozott, hanem az, amit a névelő határozottá tesz. (A *határozott névelő* voltaképpen tükörfordítása a *bestimmter Artikel, article défini* stb. kifejezéseknek. A nemzetközileg elfogadott terminológiában másutt is találkozunk pontatlan használatú műszókkal.)

A logikából vett alany-állítmány tagolású mondatminta helyett Brassai (1845. 23. §) egy tisztán nyelvi mintából indul ki, a központi szerepű igéből és annak vonzataiból, melyeket a *complément, Ergänzung* megfelelőjeként *pótlók*-nak nevez, „értelempótlót és nem hézagpótlót értvén alatta” (26). Egy másik helyen ki is fejti, hogy a pótol ige valódi jelentése nem ‘helyettesít’, hanem ‘kiegészít’. A pótlók közül mégis kiemeli az alanyt, a nominativust. Első pótlóként az accusativust mutatja be, másodiknak a *nak, nek* végzetűt, 3.-nak a genitivust, mely a németben igevonzat is lehet. Szól azután elöljárós pótlókról. Az ige hiányos értelmét szükségszerűen kiegészítő pótlókon kívüli mondatrészek közül először az időhatározót említi, „midőn mondatainkban ki akarjuk jelenteni, hogy a cselekvény nem azon pillanatban történik” ... „*évvel holdnappal* ... sat. ezelőtt”, az ilyeneket *időszabóknak* nevezi (93. §. 138). Csak ezután tér rá az effélének általánosabb kategóriájára (101. §): „Ezeket ‘s az ilyeneket *igehatárzónak* vagy rövidebben csak *határzóknak* nevezik a’ nyelvészek: latinul pedig adverbiumoknak”. De a következő lapon hozzáteszi: „a’ nyelvészek közönségesen abban egyeztek meg, hogy csak *azon* egy szóból álló *igemellékleteket nevezzék igehatárzóknak, a’ melyek sem* nem főnevek, sem nem *1. v. 2. személyű mellékletek, sem* nem *főnév-helyettesek*”. (A *határozó* egyébként már a 18. sz. Végén is határozószót jelentett; Kovalovszky 1955. 265-6.)

Az eddigiekből olyasmi derülhetne ki, hogy a teljes körű *határozó* alakot Brassai igenévként vagy melléknévként megkülönbözteti a hangzóhiányos *határzó*-tól, melyet főnévként használ. Ez a különbségtétel mint szándék és tendencia valóban felismerhető Brassai korai műveiben, de nem teljes a szétválasztás, mert mindkét irányban előfordul a másik alak is. a század végéhez közeledve Brassai is mindinkább áttér a *határozó* alakra, de olykor előfordul a *határzó* is, különösen régi munkáinak új kiadásaiban, de nem csupán ott, ahol a javítások mellett bennmaradtak régi alakok is. Jó példa erre az ingadozásra az *Okszerű vezér* II. részében az a hely (1847. 46), ahol a *Welcher, welche* szerinte „a’ határozóbb kérdő szó”, *Was für ein?* Pedig „határozatlanabb kérdő szócska” az 1. kiadás szerint, viszont az utolsó kiadásban, 1896-ban (41): „határzóbb”.

Az *igehatározó* mint szakszó nem Brassai találmánya. Már jóval az ő nyelvészeti megnyilatkozásai (Brassai 1837) előtt megvan Verseghynél (1821. 307) ‘határozószó’ vagyis ‘adverbium’ értelemben, miután Verseghy már a névutókat és azokhoz hasonló viszonyszókat

előbb *névhatározók*nak nevezte (134-143). – Ezt találjuk Táncsics Mihálynál (1833. XI): „névhatározó" és „igehatározó", majd (75) a *tegnap fördödtem meg a' Dunában* mondatról: „a' fördésnek üdejét, az igehatárzóra nyomadék esvén, határozza meg". Néhány lappal arrább (77): „Ha a' mondásában nincsen kapcsolat [azaz kötőszó vagy azzal kapcsolatos utalószók], de ellenben vagyon határzó, az a' mondás kezdetére tétetik, p.o. *Későn* érkezének". – Szász Károly pedig (1839. 117) megjegyzést fűzött az elnevezéshez: „Nevezték [ti. Az olyan szavakat, mint *még, már, bátran, százszor*] ... igehatározónak, de ... hibáson; mert nagyobbára éppen úgy illenek millyenségszók' mint igék' elébe: pl. e r ő s e n szalad, e r ő s e n nagy". Ezért találja Szász megfelelőbbnek a rövidebb *határozó* elnevezést az *adverbium* megfelelőjeként.

A *határozó* terminust, mely sokszor az igehatározó rövid megnevezése, Brassai később is abban a tágabb értelemben használta, amelybe a mai határozó fogalmán kívül a tárgy, sőt még tágabban véve az alany is beletartozik. Más oldalról bizonyos értelemben mégis szűkítette ezt a fogalmat – de erről később szólok. Az *Okszerű vezér*nek további kiadásaiban sem tért el lényegesen ettől a fogalmi rendszertől, még az 1896-ban megjelent 11. kiadásban sem, melynek már más címet adott.

Jelzőről Brassai ebben a tankönyvében nem szól, sem az első, sem az utolsó kiadásban. A jelzőnek megfelelő fogalmat az *Okszerű vezér* II. kötetében (1847. 2) a *Der grüne Baum ist schatting* típusú példákkal vezeti be: „Az ily kiegészítő szavakat, mint tudva van, mellékneveknek hívják". Majd így folytatja: a ... „*3. osztályú igehatárzók* ... melléknevekké válhatnak, csak egy – *e*-t ragasztván a végükhöz". Harmadik osztályúnak sorolja be mindazt az igehatározót, mely se nem alany, se nem tárgy, tehát beleérti a mai értelemben vett határozószót és az állítmányi melléknevet is. De melléknévnek az ilyen szókat csak jelzői használatukban nevezi. Állítmányként – szerinte – ezek nominativusban álló igehatározók.

A melléknévi névmásokat is a melléknevek közt részletezi, de a „tulajdonképi melléknevek"-től mégis megkülönbözteti a *dieser, jener, der, aller*-féléket azzal a megjegyzéssel (1847. 50), hogy ezeket „*határozó szócskáknak* nevezik a nyelvészek." (Itt tehát megint olyan 'determináns' értelmű a *határozó*, mint az I. kötetben bevezetett *határozó articulus* fogalmában). Majd felsorol olyan német szavakat, amelyeknek „külön vannak adverbium és melléknévi alakjaik" (56): *hiesig – hier: dortig – dort* stb. A mondat felépítésére nézve pedig igen fontos megállapítása a következő (57): „A' főnevek első rendbeli alpótlói ... a' *melléknevek* v. A*djectivumok*" Az alpótló fogalmának bevezetésével megadja azt a mondatvázat, amelyből a strukturalista nyelvtanok is kiindulnak: a közvetlen összetevők grammatikai modelljét. Vagyis a mondat ábrázoló szerkezetének középpontjában az ige van, az kormányozza a pótlókat (igehatározókat), emezek pedig alpótlókkal egészülnek ki (melyeket Brassai itt még nem nevez jelzőknek). Az alpótlók közé sorolja az appositiót is, és ez az eljárása azt mutatja, hogy a mondatrészek közt csupán logikai függésrendet állapít meg, itt és ekkor még nincs tekintettel a mondat kommuniaktív szerepére.

Amit a mondatra nézve Brassai a német nyelvbe való bevezetés során a negyvenes évek második felében elrendezett, azt a magyar mondatra vonatkoztatva ilyen részletességgel nem az ötvenes évek elején kezdte kifejteni a Pesti Napló folyatásos cikkeiben *Tapogatódzások a magyar nyelv körül* címen 1852 novemberétől kezdve, mert ebben a sorozatban főleg a logika és a mondattan közti különbséget fejtegeti. Itt csak az 1853. évi cikkben (febr. 11) olvassuk ezt: „szembeötlő tény az a nyelvben, hogy midőn minden bizonyos önállással bíró beszédrésznek, névnek, adjectivumnak, igehatározónak megvannak ... megfelelő kérdő szócskái, egyedül az ige szűkölködik teljesleg ezek nélkül". Hanem a határozók, majd a jelzők rendszerének bővebb kifejtését (sőt a legbővebbet) a magyar mondatról szóló értekezéseiben találjuk; az elsőt 1860 júniusában adta elő. Ez a Magyar Akadémiai Értesítő 1. kötetében jelent meg, folytatásaként pedig 1863 májusában és 1864 júniusában tartott egy-egy

előadást. Ezek a Magyar Akadémiai Értesítő nyelv- és széptudományi közlönyének 1863. évvel jelölt kötetében olvashatók (Brassai 1863., 1864.), de a kötet lezárása a címlap évszámánál jóval később, 1865-ben történhetett. Brassai ezeket 1870-ben kiegészítette a *magyar bővített mondat* című tanulmánnyal.

Ezt a részletes fejtegetést azonban még megelőzte *Logika lélektani alapon fejtegetve* című könyve 1858-ban. Ennek 255 cikkelye megmaradt az 1877. évi 2. kiadásában is, de a szövegezést bővítette, helyesbítette, terminológiáját korszerűsítette itt-ott; és a befejezést átalakította. A III. részben taglalja az ítéletet (1858-ban: iudicium; 1877-ben propositio), melyet szavak viszonya fejez ki nyelvtani mondat formájában, és az ilyen mondatnak részei az *alany* (subiectum) és a *mondomány* (praedicatum). Itt aztán előfordul a *határozó*, de nem 'igehatározó' értelemben, hanem mint 'egy fogalom determinánsa', amikor a 121. cikkelyben ezt írja az új fogalmakról: „A hiányzó fogalmak előteremtése végett rendszerint két szót kötünk össze, melyeknek egyike a felsőbb fogalmat, másika ... a szerkezetet alsóbb fogalomra alkalmazó jegyet jelöli. (Nevezzük amazt *határzandónak*, ezt *határozónak*) ... P.o. *várkapu; szárnyas állat; szépen esik.*" Továbbá: „határozó egy egész mondat is lehet. Pl. A*z a táj, honnan a fecskék jőnek*". Él tehát azzal a szóhasználatal, amelyet az *Okszerű vezér*-ben a határozott névelőre alkalmazott, amikor azt *határozó* articulusnak nevezte, és voltaképpen olyan jelzőt jelölt vele, mely a jelzett fogalom körét szűkíti vagy éppen egyedíti.

Végelemzésben az igehatározó is a determinánsnak egy fajtája, amint már az *Okszerű vezér*-ben kifejtette (167. 101. §): »mikor azt mondjuk: „isznak", e' még nagyon határzatlan. Meghatározhatjuk ... elsőbb nominativussal ... „*a' testvérek isznak*", másodszor accisativussal így: „*vizet isznak*", 3-adszor utoljárós főnévvel így: „*A kútból isznak*" ... „*pohárral isznak*"«.

A magyar mondatról szóló I. Akadémiai értekezésében a subjectum és praedicatum dualizmusának tarthatatlanságát hosszan fejtegetve jut el Brassai (1860. 331) az ige cselekvő és szenvedő szerkezetén át a következő kérdésig: „Lehet-e reá építeni az a' súlyos rendszert, mely szerint a mondat egymással egy felsőbb egységbe összekapcsolt, de külön értékű egyenlő rangú és egymásnak ellensúly gyanánt szolgáló két részre: egy subjectumra és praedicatumra oszolhassék? És tegyük, hogy szintoly ép és határozott fogalom volna, a milyen nem, mi egyéb eredménye lenne, mint az, hogy az ige határozói közül egyet, a többieknél némelykor tán szorosabb viszonyút, kiemeltünk és megkülönböztettünk minden gyakorlati haszon vagy nyereség nélkül?" Ezt a szónoki kérdést feleletként követi a következő 8. § alcíme: a *mondat igéből, a hozzája tartozó igehatározókból áll. A* 9. §-ban (333) pedig kifejti, amire az *Okszerű vezér*-ben csak röviden célzott: »az „igehatárzót" nem az „adberbium" szűk értelmében veszem, hanem általában mindent annak nevezek, amit az igén kívül magába foglal a mondat«, majd így folytatja: »a közelebb álló 'regimen' ... vagy a németek „Ergänzung"-ja, a francziák „complement"-ja, csak annyiban különbözik az én eszmémtől, hogy a subjectum nominativust nem foglalják be«. Jegyzetben még hozzáfűzi, hogy német nyelvtanában ezeket mellékleteknek nevezte. – a további paragrafusok sokszor emlegetik az „igehatározó"-t.

Ugyanebben az értekezésben Brassai továbbra is él a *határozó* másik szakszói 'determináns' jelentésével, mégpedig főnevesítve és szembe állításban (373): „17. § a *mondat nyolcadik sajátságát kereshetjük a határzó és határozandó közötti viszonyban*". Ilyen szópárok szerinte „a név névmellékkel, a név viszonyragos névvel, az úgynevezett appositio, a névmellék adverbiummal, az igeszármazék viszonylagos névvel, névmellékkel vagy adverbiummal". Tehát voltaképpen a legjellemzőbb szintagmatípusokat nevezi meg mint alaptagnak és determinánsnak a kapcsolatát.

A *határozó (határzó)* kétféle jelentésben való használata nem okoz zavart, ha az ember nagyjából már ismeri Brassai terminológiáját, logika- és mondatszemléletét. Az egyik az

igével kapcsolatos (a biztonság kedvéért gyakran *igehatározó* összetételben), mindig főnévként, a másik pedig a *határozandó*-val vagy *határozott*-tal szembeállítva, melléknévi használatú, aktív jelentésű igenévként, de olykor akár főnevesülve is.

Az igeközpontú mondatmeghatározást Brassai egyik késői jelentős munkájában (1888. 13) így fogalmazza meg: „a m o n d a t oly szavak rendszeres csoportja, melyeknek egyike cselekvényt vagy állapotot gondoltat, a többiek pedig a cs. vagy áll. körülményei." Ez utóbbiakat aztán (14) így részletezi: „A körülményeket jelölő szavak közös neve legyen: i g e m e l l é k (*aderbium,* széles értelemben). Egyenként az e j t é s e k (szorosan odaszámítva a n e v e z ő t), az e l ő l- vagy u t o l j á r ó s s z a v a k ..., infinitivus, a nyelvtanokban úgynevezett *adverbiumok*, az «igekötők» és *conjunctiók*." Itt tehát újra megtaláljuk az *adverbium*-ot szélesebb és szűkebb értelemben, de a *határozó* megnevezés helyett az e j t é s e k-ről, azaz esetekről szól, és ezzel megközelíti az esetfogalmat, melyet Fillmore (1966), illetve Zsilka János (1963, 1965, 1966) óta a szintaxis, a vonzatok, és az igei szintagmák számos kutatója alapfogalomként használ. (Kiefer szintaktikai szempontból pontosítva e s e t v i s z o n y o k-ról szól: 1978. 485.) Brassai ide sorolja az – általa idézőjelbe tett – igekötőket is, melyek besorolhatók az igehatározók közé, de nem az jellemző rájuk, hogy esetek. Brassai idézőjelében és az azt megelőző fejtegetésében csak annyi a helytálló, hogy az igekötős ige különbözik a puszta igétől, nem egyszerűen szó, hanem szószerkezet jellegű. Azzal azonban végképp nem értünk egyet, hogy a conjunctiók, azaz kötőszók igemellékek volnának. Ez már Brassai túlzó hajlamának egyik megnyilvánulása.

A (logikai értelemben is vett) 'determináns' alapjelentésből ki lehet hámozni azt a kétféle használatot, amelyet megtalálunk a bővített mondatról szóló értekezésében (1870. 19), ahol arról ír, hogy egymással kapcsolatban lévő két szó közül „a mondó rendszerint arról teszi fel, hogy ismeretlen a halló előtt, a melyik a másikat határozza ... így az ige és a határozója közti kapcsolatban a határzóról. Na, már a név és a jelzője közt éppen ez a viszony van, mert a jelző tagadhatatlanul határzója a jelzettnek."

Itt és későbbi munkáiban még inkább – a határozó fogalmi jegyei közé veszi a hagsúlyosságot. De ezzel a jeggyel szereti felruházni a jelző fogalmát is, és ezen a ponton vannak nehezen érthető terminológiai és fogalmi keveredések.

Korábban Brassai (1864. 182) a *jelző* fogalmát – a maihoz közelebb álló értelemben – Szilágyi (1846.) nyelvtanát bírálva említette, mint abban hiányzó nyelvi elemet; majd (Brassai 1864. 11. j. 187) idézte a *magyar nyelv rendszere*- ből (1847. 2 ?) és Imre Sándor (1862.) nyelvtanából. Kifejtését először 1870-ben, tehát jóval az igehatározók részletezése után vezeti be, három nagy értekezéséhez utólag csatlakozó IV. értekezésében, mely a bővített mondatról szól. Mivel előbb a *jelző* terminust más értelemben használta, mai olvasóját is megtévesztheti. A magyar mondatról szóló III. értekezésében (1864. 200) ugyanis ezt írta: „Nevezzük az ige elejibe helyezett accentusos nevezőt *jelzőnek*"; és itt a hangsúlyozás által jelzővé tett határozónak névjelzővé való átalakításával érvel (17.j.): a **ri***gó fütyöl : a rigó fütyölése;* **a***tya szeret : atyai szeretet;* **ál***mot lát : álomlátás;* **szé***pen ír : szép írás*. Majd még (204) külön is megfogalmazza a párhuzam lényegét: »„**Gyer***mek játszik*"... szintoly módosítása a „játszik"-nak, mint a milyen a „piros rózsa" a „rózsá"-nak«.

Brassainak ez a gondolata visszhangzik Kiefer Ferencnek abban az írásában (1991. 71 – 3), ahol összetett szóként kezeli a névelőtlen főnévvel alkotott igei szókapcsolatokat, mint *levelet ír, ajtót nyit.* Később Kiefer (1995. 169) helyesbítette ezt a túlzó azonosítást, és csupán arra a rokonságra mutatott rá, mely a névelőtlen főnévvel alkotott igei szókapcsolatok és az összetett szók között van: a *levelet ír, köszönetet mond* típusú szókapcsolatokat komplex predikátumoknak nevezi, mert tárgyuk éppúgy generatikus jelentésű, mint névszói származékukban (*levélírás, köszönetmondás*) az előtag, vagyis nincs közvetlen referenciája,

nem vonatkozik egy adott egyedre, és hangsúlyozása is azonos a belőle képzett összetételnek szóhangsúlyával. Kiefer ezzel végül helyére tette annak a kategóriának egyik speciális fajtáját, melyet Brassai igejelzőnek nevezett.

Bővített mondatnak Brassai 1870-ben közzétett értekezésében is azt nevezi, amit német nyelvtanában a továbbbővített mondatok közé sorolt, és alpótlókkal bővítettnek nevezett. Az igéből és közvetlen határozóiból (a mai strukturalista elnevezéssel: argumentumaiból) álló mondatot ugyanis nem tekinti bővítettnek (ill. Az *Okszerű vezér*-ben még „egyszerűen bővített"-nek nevezi). E IV. értekezésének tárgya elsősorban a jelzővel bővített mondat. Eszerint (1870. 6) „a mondatok kétfélék: 1) melyeknek határozói *mind* egyes szók; 2) a melyeknek határozói vagy részben, vagy mind, *jelzősek*. Az első rendbelieket röviden *egyszerű mondatoknak*, a második-féléket *jelzősöknek* nevezzük."

A *jelző* szakszót – mint a III. értekezés kapcsán már belepillanthattunk – Brassai nem használja annyira sem egyértelműen, mint az 'igehatározó' jelentésű *határozó*-t. Előre bocsátja (8), hogy igazi és áljelzőt különböztet meg. Az még nem okoz zavart, hogy a szónak szélesebb és szűkebb értelmű használatát is bemutatja (hiszen az *adverbium*-nak tágabb és szorosabb értelméről is szólt korábban). „Jelző széles értelemben minden szó vagy szócsoport, melyet egyszerű határzóval párosítunk a mondatban a végett, hogy ketten együtt egy eszmét jeleljenek." Amikor azonban a jelző lényeges sajátságait felsorolja, belevesz egy olyan szempontot is, amely a kommunikációnak (közlésnek, ismeretátadásnak) függvénye: „1-ső az, hogy a jelzett szónak előtte áll; 2-dik, hogy accentuáljuk; 3-ik, hogy a jelzettnek a lehető legszorosabb közelében foglal helyet." Nos, az 1. sajátság szűkítő értelemben kiegészíti a jelző általános jellemzését: világosan megkülönbözteti az utójelzőtől (értelmező jelzőtől), tehát egyúttal a logikai értelemben vett jelzőtől, az attributumtól. A 3. jegynek a szoros értelemben vett birtokosjelző lehatárolásában van fontos szerepe. A 2. sajátság azonban sok vitára és félreértésre adhat okot, és magát Brassait is következetlenségekbe sodorta. A jelző hangsúlyozását e jellemzés alapján egyértelműen kötelezőnek vélte Paulay Ede (1871. 15), és ennek a színészképzésben máig továbbélő hiedelemnek a következménye az, hogy némelyik versmondó olyankor is szereti elhangsúlytalanítani a jelzett szót, amikor a mondanivaló annak hangsúlyozását kívánja. E babona ellen olyan kiváló dramaturgiai és beszédművelő szakemberek is óvták a színinövendékeket, mint Hevesi Sándor (1908. 20-29, 33-34, 60-89 stb. sok költemény hangsúlyjelölésében), Galamb Sándor (1927.), Gyomlay Gyula (1939. 34), Nagy Adorján (1947. 103-113), Péchy Blanka (1974. 133-144), de a felvilágosító munkának még most sem teljes az eredménye. (L. még Elekfi 1989. 207.) Pedig korábban maga Brassai írja értekezésének további részében, a „*Névmellék* (Adjectivum)" című alfejezetben (1870. 17-18): „midőn a névmellék oly jegyet jelent, mely a vele jelzett – igazában jelzettnek látszó – fogalomban magában már megvan, ... a két szó együtt sem jelent alsóbb fogalmat, mint a név magán; a névmellék tehát ily esetben ... a jelzett név accentusát nem ránthatja magához ... ; a *szép* **pá***va, a szép* **ró***zsa, a fehér* **li***liom, a ravasz* **ró***ka.*" ... „Annyi bizonyos, hogy az accentust másképp kell alkalmazni mint szabályos esetben ... Lehet pedig kétképpen: vagy a (pesudo) jelzőt és a jelzettet egyaránt, vagy csak az utóbbit egyedül accentuáljuk. Én a körülményekhez szabott válogatással mindeniket jónak tartom." Brassainak ezzel az utóbbi kiegészítésével is teljesen egyetérthetünk. Csak éppen nem kivételnek, hanem a jelzős szerkezet más típusának tekintjük. Brassai az alapvető különbséget itt még nem is a kommunikációs helyzetben, hanem a jelző és a jelzett logikai viszonyában látja: a megkülönböztető jelző új jegyet ad a fogalomnak, körét leszűkíti alsóbbrendű fogalommá, a stilisztikából ismert díszítő jelző pedig nem ad hozzá új jegyet. (Persze végső soron ez is összefügg a közlésbeli novum hangsúlyával.)

Szólt azonban Brassai korábban – mint már említettem – az ige jelzőjéről is, és ezzel ellentmond a maga által később megfogalmazott jellemzésnek, mely szerint a jelző egy

határozóval alkot szoros egységet. Akkor fő megkülönböztető jegynek tette meg azt, amit a jelzővel tüzetesen foglalkozva később csak másodlagos jegynek szánt: a jelzőnek nevezett rész determináló, szűkítő szerepét és egyúttal a közlésben új mivoltát, mely szükségképpen hangsúllyal jár. A fejtegetés folytatásában külön szakaszkén kiemelte (Brassai 1864. 279): „6. *Jelzők ... lényeges természetöknél fogva csak határozók lehetnek ... jelző* csak *egy* lehet." Ebben a megfogalmazásban a *jelző* a. m. mondatot kezdő fókusz. Így kell értenünk a következő megállapításai is (300): „Ha csak egy tudandó határzó van, és az ige vagy *tudott*, vagy ... *nem eléggé praegnans értelmű*, a határzót *jelzőnek* tesszük." Majd ilyen értelmezéseket tesz hozzá: „a jelző a tudandóság fogalmának az adott körülmények közt lehető legmagasabb fokozása." Íme, a kiemelt jelzős fókusz és a kommunikatív dinamizmus fogalmának kitűnő jellemzése, nagyon szerencsétlen terminológiával!

Brassai Logikájának 1. kiadásában még nincs szó jelzőről. A 2. kiadásban (1877.) a 159. § ilyen címet visel: a *jelző és köre ítéletek rokonos volta.*

Ha a jelző fő kritériumául azt fogadjuk el, hogy a jelzett szó előtt áll és vele szoros egységet alkot, akkor eljutunk a birtokosjelző fogalmának a tisztázásához is. A minőség- és mennyiségjelzőnek, a kijelölő jelzőnek az értelmező jelzőtől való elhatárolásával szemben itt még a mai napig sem választják el nyelvtanaink határozottan a birtokosjelzőt a lazább birtokviszonyú birtokos szerkezetek birtokos tagjától. Ez a határozatlanság még az akadémiai helyesírás szójegyzékében is tükröződik, ahol a *birtokos jelző* két szóba van írva, holott a szoros értelemben vett birtokosjelző éppúgy birtokosát jelenti a jelzett szavának, mint a minőségjelző a minőséget, a mennyiségjelző a mennyiséget.

Brassai nagyon jól jellemzi azt az átmeneti típust (l. még Kocsis 1902. 52), ahol a birtokos egyaránt tartozik az igéhez és a birtokszóhoz: *Pistának aratják a búzáját; Pistának ellopták a lovát* (Brassai 1860. 290-1.) Ezek – *nak* ragos határozóját nem tekinti jelzőnek. Az már nem áll, hogy semmi köze a birtokviszonyhoz, de annyi igaz, hogy az a viszony itt lazább, mint a jelzős viszony. Később Brassai (1870. 28) ezt a *szomszédnak ellopták a lovát* például bemutatva pontosabban fogalmazta: itt a – *nak* egy „közös rag, mely azt jelenti egyfelől, hogy »szomszédnak« az igéhez járuló határzó, de *nem* nevező; másfelől pedig figyelmeztet, hogy ez a határzó viszonyban van azon mondatbeli más határzóval is, melynek a személyragjából aztán megtudjuk azt is, hogy a viszony köztök birtokviszony". A „szomszédnak" tehát kettős viszonyú határozó. Ellenben a „Színét se láttam a pénzednek" mondatban a *pénzednek* szerinte jelző, pedig nem előtte áll a jelzett szónak, még közelében sincs, és nem is hangsúlyosabb nála. Itt Brassai megint más értelemben ír *jelző*-t: ez itt 'birtokos attribútum' értelmű; logikai fogalmi megszorítást jelent, nem mondatbeli szoros viszonyt. (Erről bővebben: Elekfi 1993a. b.)

Megemlíteném a jelzőnek még egy fajtáját, a Brassai szerinti 'adverbialis jelző'-t, melyet *Paraleipomena kai diorthoumena* című, latin klasszikusokat elemző tanulmányában (Brassai 1873.) fejteget. Erről annak idején a latin a latin nyelvtanban *attributum praedicativum* (állítmányi jelző) néven szóltunk[1], és ez a latinban olyan alanyesetben álló melléknév, mely az alany hátravetett jelzőjének is tekinthető, de értelmileg az igei állítmányhoz tartozik. (Tehát olyasféle kétirányú kötődése van, mint a magyarban az előbb említett birtokos részeshatározónak.) Brassai olyan helyeket idéz, ahol megszólított személynek van vocativusban álló jelzője, és egy helyen (1873. 74) felhívja a figyelmet olyan kivételre (Pliniusnál), ahol az ilyen jelző vocativus mellett is – pontos egyeztetés helyett – nominativusban áll. Itt a *jelző* terminus a latin *attributum*-nak felel meg, tehát logikai vonatkozású: a hozzá tartozó főnév sajátságát jelöli, függetlenül attól, hogy jelzői vagy

[1] L. pl. Pirchala 1925.[18] 98-99; Csengery-Orbán 1928. 39-40. Korábbi magyar neve *meghatározó jelző* is volt, pl. Bartal-Malmosi-Gyomlay 1896. 162-3.

állítmányi helyzetű-e a mondatban. A magyarban rendszerint határozószó, néha (bizonyos helyzetekben, létige mellett) állítmányi névszó fejezi ki a jelentését.

Ha mármost összegezni akarjuk a *határozó* és a *jelző* terminusok Brassai-féle használatát és azt egybevetjük Kocsis Lénárd bíráló fejtegetéseivel, azt kell mondanunk, hogy a *határozó* szakszó többértelműsége ellenére is elég jól követhető Brassai műveiben, ha elfogadjuk az igeközpontú mondatszemléletet. E szemlélet jogosultságát a mondatrészek közti „dologi" viszony ábrázolásában Kocsis is elismeri. A *jelző* ellenben az alapjelentés értelmének világos kifejtése mellett olyan sokféle értelemben fordul elő Brassai művében, hogy az már zavarja a megértést. Kocsis méltán rója fel neki (1902. 64), hogy az általa megfogalmazott tulajdonságok sehogy sem illenek a különböző példákra.

Ámbár Brassai itt-ott a *határozó*-t is használja olyan értelemben, amit ma megkülönböztető jelzőnek tekintünk (*az a táj, honnan a fecskék jőnek*), többnyire nem a megkülönböztetés, nem a kijelölés és nem is a kommunikatív mezőben elfoglalt helye a döntő a Brassai-féle *határozó* jelentésének legfőbb elemeként, hanem a determinálás. Ennek tágabb és szűkebb értelmű használatát áttekintve a következő jelentéseket és használati formákat találjuk Brassainál:

1. Melléknévi igenévként és melléknévként: 'fogalmi körét szűkítő v. éppen egyedítő', pl. *határozó articulus, határozóbb kérdőszó; a szárnyas állat* jelzője mint „határozó".

2. Főnévként: 'az ige jelölte történéssel közvetlen viszonyban levő főnévi v. Adverbiális mondatrész', az *igehatározó* elnevezés rövidebb formájaként.

3. Ennek szűkebb körű használatában az alany nem fér bele a tartalmába.

4. Még szűkebb körben használva a tárgy sem fér bele; mai terminológiánkban ez a szó így él.

5. Legszűkebb értelemben a. m. 'adverbium, határozószó'.

6. Az 'igehatározó' jelentéstől még jobban elszakadva a *határozó* jelent olyan adverbiumot vagy ragos névszót is, mely névszóval alkot szoros szintagmát; de megvan a visszacsatolás lehetősége az l. ('determináns') jelentésre és az 'igehatározó'-ra is, amennyiben a névszói szintagma visszavezethető egy propozíciós viszonyra, rejtett kijelentésre.

7. A 'determináns' jelentés főnevesülése ismét új jelentésárnyalatot ad a *határozó*-nak: a *határzó* és *határzandó közti viszony; a jelző tagadhatatlanul határzója a jelzettnek; határozó egy egész mondat is lehet.*

A *jelző* pedig Brassai szóhasználata szerint a magyar nyelvben a következőket jelenti:

1. 'Olyan – nem is állítmányhoz tartozó – szó, rendszerint névszó v. névszói szócsoport, mely egy főnévi mondatrész előtt állva, vele szoros, egy másik állításból levezethető szerkezetet, mondatban egyetlen bővített mondatrészt alkot'. Brassai nyomán ezt a meghatározást adhatjuk a mai jelző fogalmának.

2. 'Hangsúly által a rá következő mondatrész tartalmának megszorítását kifejező, vele szoros szintagmát alkotó mondatrész'; pl. *az ige jelzője.*

3. 'Főnévi mondatrész előtti olyan hangsúlyos névszó v. névmás, mely a főnév fogalmi körét szűkíti v. egyedíti'; röviden megkülönböztető v. kijelölő jelző. Amelyik jelző nem vonja magához a hangsúlyt, Brassai szerint áljelző.

4. 'A mondatnak az a hangsúly által jelölt legfontosabb szava, amely minden mással szemben egyetlen szóban összpontosítja a közlés lényegét; fókusz'. Pl.: *Jelző csak egy lehet.*

5. 'Valamely fogalom körét megszorító vagy egy adherens tulajdonságát kifejező névszói mondatrész akkor is, ha nem a közvetlen szomszédságában van: attributum'. Az értelmező

jelzőn kívül ide sorolhatjuk a birtokos részeshatározónak azt a fajtáját is, melyet Brassai ezzel példáz: „színét sem láttam a *pénzednek*”.

Ha Brassai maga nem tudta is jól követni azt a szabatos szóhasználatot, melyre törekedett – mert új meglátásai miatt túlságosan keverte a nyelvi-grammatikai, a fogalmi-logikai és a közléslélektani-kommunikációs szempontokat –, maga az elv, melyet a jó terminológiájára nézve megfogalmazott, ma is helytálló, sőt követendő (1870. 6): „A névadás szabályai a műnyelvben ... ezek: 1) hogy a név némi eszmetársulatnál vagy épen annálfogva, hogy a fogalomnak valamely lényeges jegye belé van szőve, eszünkbe juttassa a megnevezendő tárgyat; 2) hogy félreértést ne okozzon; 3) hogy lehető rövid legyen.”

Irodalom

A magyar nyelv rendszere. 1846. Közrebocsátá a Magy. Tudós Társaság Budán [XII + 374 o.]

A magyar nyelv rendszere. 1872. 2. kiadás. Budán (XII + 373 o.)

Bartal Anta – Malmosi Károly (1886.), *Latin mondattan*. 4 Sajtó alá rendezte Dr. Gyomlay Gyula. Bp. [272.]

Brassai Sámuel (1837.), *Nyelvtanulás.* Nemzeti Társalkodó 6-8. Az Erdélyi Híradó Szerkesztősége. Kolozsvár.

Brassai Samu (1845.), *Okszerű vezér a' német nyelv tanulásában.* I. Az egyszerű és az egyszerűen bővített mondat.

Brassai Sámuel (1847.), *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában.* II. A tovább bővített mondat és a mondatfüzés. Kolozsvár.

Brassai Sámuel (1852.), *Tapogatódzások a magyar nyelv körül.* I. v. bevezető értekezés. (Olvasta a M. T. T. nyelvészeti osztályában oct. 2-dikán ...) Pesti Napló 802., 803. (nov, 10., 11., 12.)

Brassai Sámuel (1853.), *Tapogatódzások a magyar nyelv körül.* III. Értekezés . (A magy. tud. társ. febr. 7-iki szakülésében olvasta Brassai Samu l. t.) Pesti Napló 876., 877., 878. (febr. 10., 11., 12.)

Brassai Sámuel (1858.), *Logika lélektani alapon fejtegetve.* Pest, [170.]

Brassai Sámuel (1860.)*, A magyar mondat.* I. értekezés. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye (Toldy Ferenc szerk.) I. 279-399.

Brassai Sámuel (1863.)*, A magyar mondat.* II. értekezés. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye (Toldy F. szerk.) III. 3-127.

Brassai Sámuel (1864.)*, A magyar mondat.* III. értekezés. M.Ak.Ért. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye (Toldy Ferenc szerk.) III. 173-409.

Brassai Sámuel (1870.)*, A bővített mondat*. Értekezések a Magyar Tudom. Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből I. k. X. értekezés. Pest. 1-46. [Tartalomjegyzékében: a *magyar bővített mondat*.]

Brassai Sámuel (1873.), *Paraleipomena kai diorthoumena.* Értekezések a Magyar Tudom. Akadémia nyelv- és széptudományi osztálya köréből (Gyulai Pál szerk.) IV. k. I. értekezés 1–151. Bp.

Brassai Sámuel (1877.), *Logika lélektani alapon fejtegetve...* Második kiadás. Kolozsvár. [201 o.]

Brassai Sámuel (1888.): *Szórend és accentus.* Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből (Gyulai Pál szerk.) XI. k. IX. Értekezés 1–60.

Brassai Sámuel (1896.), *Elméleti és gyakorlati német nyelvtan.* 1. Az egyszerű és egyszerűen bővített mondat. 11., jav., olcsó kiad. – 2. A további bővített mondat ... 5., jav. olcsó kiad. Kolozsvár.

Csengery János – Orbán János (1928.): *Latin nyelvtan* II. Mondattan.6 Bp. [140.]

Elekfi László (1989.), *Nagy Adorján beszédművelő munkássága.* Színháztudományi Szemle 26: 200-10.

Elekfi László (1993a), *Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben.* ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Bp., 35-43.

Elekfi László (1993b), *Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai.* Nyr. 112: 447–51.

Fillmore, Charles J. (1968.), *The case for case.* In: bach and Harms. Universals in Linguistic Theory. New York. 1-88.

Galamb Sándor (1927.), *Valami a színpadi hangsúlyról.* MNy. XXIII, 405-9.

Gyolmay Gyula (1939.), *a felolvasó és szavalóművészetről.* Budapesti Szemle CCLIII, 27-52.

Hevesi Sándor (1908.), *Az előadás művészete.* Bp. [208 l.] – Újra: *Az előadás, a szinjátszás, a rendezés művészete.* Bp. 1965. 28-163.

Imre Sándor (1862.), *Magyar mondattan.* Debreczen [168 o.]

Kiefer Ferenc (1987.)*, A magyar főnév esetei.* MNy. 83: 481-6.

Kiefer Ferenc (1991): *Az összetételek szintaktikai osztályozásáról.* Könyv Papp Ferencnek. Debrecen. 69-78.

Kiefer Ferenc (1995.): *Az alaktani kutatások újabb lehetőségei.* Néprajz és Nyelvtudomány XXXVI (Acta Universitatis Szegediensis 165-74.)

Kocsis Lénárd (1902.)*, A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében.* Nyelvészeti Füzetek 3. Bp.

Kovalovszky Miklós (1955.), *Tudományos nyelvünk.* In: Nyelvünk a reformkorban. (szerk. Pais Dezső) Bp. 227-312.

Nagy Adorján (1967.)*, A beszédtechnika vezérfonala.* Bp., Színházi könyvtár 2. [126.]

Paulay Ede (1871.)*, A színészet elmélete.* Pest [94.]

Péchy Blanka (1974.), *Beszélni nehéz!* Bp. [193.]

Pirchala Imre (1925.), *Latin nyelvtan középiskolák számára. A* 19. kiadást átdolgozta Esztergomi Ferenc és Nagy Pál. Bp. [200.]

Stáncsics [Táncsics] Mihál[y] (1833.), *Nyelvészet.* Pest.

Szász Károly (1839.), *Magyar nyelvtudomány* I. Nagy-Enyed. 1–2. k.

Szilágyi István (1846.)*, A magyar szókötés szabályai.* Pest. Nyelvtudományi pályamunkák 3. [VIII + 276.]

Verseghy Ferenc (1818. = 1821.), *Magyar Grammatika vagy Nyelvtudomány*. Buda [XLII + 518 o.]

Zsilka János (1963.)*, A magyar esetrendszer lényeges összefüggései.* MNy. LIX, 297-317.

Zsilka János (1965.): *Az esetrendszer – implicit formák, anorganikus kiegészülések.* Nyelvtud. Értekezések 46. 139–51.

Zsilka János (1966.): a *magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer.* NyelvtudÉrt. 53.

Varga László
Brassai Sámuel és kortársai a magyar mondat hangsúlyozásáról

1. Brassai Sámuel a magyar mondat inchoatívumra és mondatzömre osztja (Brassai 1863-65. 297-306). Az É. Kiss Katalin-féle transzformációs generatív modellben ezek a topic és comment fogalmainak felelnek meg (É. Kiss 1978, 1981a, 1987). Az inchoatívum (topic) nem kötelező elem, a mondatzöm (comment) kötelező.

Brassai egyetlen elsőrendű hangsúlyt enged meg a magyar mondatban: ez vagy az igére, vagy az ige előtti bővítményre, tehát a mondatzöm első tagjára, az ún. „jelzőre" esik (Brassai 1888. 24; vö. 1889. 343). Ez azonos az É. Kiss-féle fókuszpozícióval vagy F-pozícióval a comment élén. Brassai szerint az ige mögötti bővítménnyel legfeljebb másodrendű hangsúlyt kapnak (1888. 27; vö. 1889. 398), az inchoatívum pedig még másodrendű hangsúlyt sem kaphat (1889. 399). Mindezt az (1) ábra foglalja össze:

(1)

0	1 bővítmény + ige	2
(inchoatívum)	1 ige	+ (bővítmény)

.....

zöm

2. A magyar mondat hangsúlyozásának ezzel a jellemzésével Brassai kortársai kezdettől fogva vitatkoztak. Azt senki sem tagadta, hogy a leírt hangsúlyozási lehetőség létezik. A vitatkozók azt kifogásolták, hogy a modell más hangsúlyozási lehetőségekre nincsen tekintettel, holott a Brassai által leírt hangsúlyozás nem az egyetlen, de még csak nem is az alapvető lehetőség.

Így éles vita kerekedett a magyar mondathangsúlyozás dolgában Brassai és Joannovics György között. A vita egyik oka a szórend és hangsúlyozás kölcsönhatásával volt kapcsolatos. A vitának ez a része a mi vizsgálódásunk szempontjából kevésbé érdekes, és úgy foglalható össze, hogy Brassai és Joannovics más-más tényezőben vélte megtalálni a magyar szórend kulcsát. Brassai – a Fogarasi-féle hagyományhoz híven – úgy látta, hogy szórendünknek az akcentus (értsd: a hangsúly) a kulcsa (Brassai 1889. 343; vö. 1888). Joannovics szerint viszont a szórendet elsősorban a szavak nyelvtani értéke határozza meg (Joannovics 1889. 61; 1903. 17-8). A vitának számunkra érdekesebb vonulata a magyar mondat hangsúlyozásának Brassai által felállított modelljével kapcsolatos.

Joannovics György úgy látta, hogy Brassai „olyan hangsúlyozást teremt, a mely a magyar beszédet megfosztja accentusainak nagyobb részétől" (Joannovics 1889. 103). Szintén Joannovics mondja: „'Nemtudott eszme' és 'másodrendű hangsúly': Ez a kettő nem illik együvé." (*i.m.* 110). Joannivics azt állítja, hogy a valóságban az ige utóbbi bővítmények, ha nem-tudott (azaz új) információt hordoznak, bizony éppúgy elsőrendű hangsúlyt kapnak, mint a zöm élén álló elem: *Ha nem fizetsz 'te, fizet 'az öcséd* (1903. 362). (A különböző forrásokból származó példák hangsúlyjelölését egységesítem. A *'x* jelet az elsőrendű

hangsúly, a *‚x* jelet a másodrendű hangsúly, a *‘‘x* jelet pedig a különlegesen kiemelt elsőrendű hangsúly jelölésére használom. V.L.)

Joannovics arra is rámutat, hogy a mondatzöm előtt, az inchoatívumban is állhat elsőrendű hangsúlyú bővítmény, méghozzá több is, ha ezek pozitív természetűek, pl. *Hát ‘ilyenkor is ‘mindig a ‘főcélt kell szem előtt tartani* (*i.m.* 104).

Joannovicshoz hasonlóan Simonyi Zsigmond (1880) is azon a véleményen van, hogy az inchoatívum hangsúlyos is lehet, ha pozitív jellemű kifejezés(pl. *nagyon, annyira, sok, mind,* vagy *is*-sel kapcsolt fogalom) áll benne; továbbá, hogy a mondatzömben is lehetséges több egyforma hangsúly. Tanulságos e tekintetben Simonyi összefoglalása az ige + igekötő szerkezet hangsúlyozási lehetőségeiről és ezek okairól. Ezek összefoglalására az ún. „fordul elő” kérdés adott alkalmat. Simonyi egyik korábbi mondatában (*Az é mélyhangú mondatokban is fordul elő*) a *fordul elő* szerkezetet többen kifogásolták. Válaszában Simonyi (1884) megállapítja, hogy az ige + igekötő szerkezetnek négyféle hangsúlyozása lehetséges, és a négy lehetőség között olyan is akad, amelyben az elülső ige hangsúlytalan és a rá következő igekötő hangsúlyos, meg olyan is, amelyben mind az ige, mind a rá következő igekötő egyformán hangsúlyos. Egy későbbi cikkében (1902) a higgadt, egyenletes hangsúlyozású mondatokat nyomatéktalan, az egy fogalmat különösen kitüntető mondatokat pedig nyomatékos mondatoknak nevezi (*i.m.* 58. kk.). Brassai véleményével szemben megállapítja, hogy a nyomatéktalan mondat „tüzetes részében” (mondatzömében) több, egyenlő erejű hangsúly sorakozhat (pl. *Én ‘vittem neki ‘bort; i.m.* 123), sőt arra is rámutat, hogy az ige „előkészítő rész” (inchoatívum) is lehet (pl. *Fordította meg ‘Szász Károly; i.m.* 128). Részletesen elemzi a nyomatékos mondatok négy osztályát, tehát az összefoglaló, kirekesztő, felszólító és kérdő mondatoknak a hangsúlyviszonyait és azok funkcióit (*i.m.* 59. kk.).

De Joannovicshoz és Simonyihoz hasonlóan vélekedett Balassa József és Kicska Emil is. Balassa szerint az alany és az állítmány ejthető egyforma erővel is (1887-90. 408), más szóval az inchoatívum éppolyan hangsúlyos lehet, mint a mondatzöm. Balassa is elmondja, hogy az állítmány utáni bővítmények ugyanolyan nyomatékot kaphatnak, mint az állítmány (*i.m.* 418). Balassa szerint Brassai téved, amikor egyedül az állítmány szólamát tartja hangsúlyos résznek, mert „mind az inchoatívumban, mind az egészítményben lehetnek fontos kiemelt részek” (*i.m.* 431). (Az „egészítmény” Balassánál az ige utáni rész, V.L.)

Kicska Emil (1891) szerint Brassai azért nem ismeri el, hogy a mondatban több elsőrendű hangsúly sorakozhat, mert a mondatokat kérdésekre adott feleleteknek fogja fel! Vagyis Brassai nem érzi a két egyforma hangsúlyt például ebben: a *‘legutolsó parasztnak is ‘öröm volt a dolga,* hiszen ha a mondat arra felel, hogy kinek volt öröm a dolga, akkor csak az elülső hangsúly indokolt, ha viszont arra válaszol, hogy milyen volt a dolga a legutolsó parasztnak is, akkor csak a hátulsó hangsúly tartható meg (*i.m.* 343). Kicska (*i.m.* 337-45) az elsőrendű hangsúlynak két fokozatát különbözteti meg: a „mondó” hangsúlyt (pl. A *csikó ‘zabot eszik; i.m.* 339), és az „ellentmondó” hangsúlyt (pl. A *‘csikó eszik zabot; i.h.;* vö. még Kicska 1890. 7. kk.). Bár a mondó és az ellentmondó hangsúly fonetikailag egyforma erejű is lehet, az ellentmondó hangsúly általában erősebb (1891. 339).

Kicska szerint gyakori jelenség, hogy az ige és az utána álló bővítmény egyforma erejű mondó hangsúlyt kap; így pl. A *‘vág ‘fát* szerkezet a cselekvés folyamatosságát mutatja (*i.m.* 386); sőt az sem ritka, hogy az ige utáni bővítmény erősebb hangsúlyt kap, mint maga az ige, pl. *‘vág ‘‘fát (,de nem ‘húst)* (*i.m.* 387); a *vásáron vettem két ‘lovat, négy ‘ökröt, egy ‘csikót, húsz ‘juhot* (*i.m.* 394). A többiekhez hasonlóan, Kicska az inchoatívum hangsúlyozását illetően is szembehelyezkedik Brassaival, méghozzá nemcsak olyan esetekben, ahol pozitív kifejezésről van szó. Elismeri, hogy az inchoatívum általában valóban gyengébb hangsúlyú, mint a zöm élén álló elem, de azért a kettő hangsúlya egyforma is lehet. Tehát ahelyett, hogy

az *‚új országgyűlésen ‘kemény tusák lesznek*, ezt is mondhatjuk: *Az ‘új országgyűlésen ‘kemény tusák lesznek* (1895. 341). Ami a szórend kérdését illeti, abban Kicska sem Brassainak, sem Joannovicsnak nem ad igazat (1891. 294); szerinte a magyar szórendnek nem a hangsúly, de nem is a szavak nyelvtani értéke a kulcs, mert azt csak a kirekesztés és összefoglalás értelmi műveletei magyarázzák meg kielégítően. Ezért mind a *‘‘Jól megtanulta*, mind a *‘‘Jól tanulta meg* mondat helyes, csak az első esetben összefoglalás, a másodikban kirekesztés az értelem művelete (*i.m.* 297-298).

3. Összefoglalva, míg Brassai a magyar mondatban csak egyetlen elsőrendű hangsúlyt enged meg, éspedig a zöm élén álló elemen, addig Brassai kritikusai emellett olyan további hangsúlyozási lehetőségekre hívták fel a figyelmet, amelyekben a mondat több elsőrendű hangsúlyt tartalmaz, illetve amelyekben az egyetlen elsőrendű hangsúly a zöm belsejében az ige utáni elemre esik. Megjegyzem, hogy ezek a vélemények egybecsengenek a 20. századi magyar nyelvészetben található álláspontok túlnyomó többségével is. (Lásd erről Varga 1986: 186).

Az ismertetett véleményekben talált kritikai észrevételek a (2) és (3) pontban gyűjthetők össze:

(2) Nem áll, hogy a mondatzömben az ige után sorakozó bővítmények csak másodrendű hangsúlyt kaphatnak,

a. mert ezek gyakran ugyanolyan hangsúlyt kapnak, mint a mondatzöm elején álló elem, vagyis éppúgy elsőrendű hangsúlyúak lehetnek, mint az;

b. mert ezeknek a bővítményeknek a hangsúlya alkalmasint még kiemelkedőbb lehet, mint a mondatzömben élén álló elem hangsúlya;

(3) Nem áll, hogy az inchoatívumban még másodrendű hangsúlyok sem lehetnek (vagyis hogy az inchoatívum csak hangsúlytalan lehet).

a. mert az itt található bővítmények, ha pozitív jellemű kifejezések, éppúgy elsőrendű hangsúlyúak, mint a zöm élén álló elem vagy a zöm belsejében levő új bővítmények;

b. mert az itt található bővítmények akkor is elsőrendű hangsúlyúak lehetnek, ha nem pozitív jellemű kifejezések, de új információt hordoznak.

Lássuk most a felsorolt kifogásokat sorjában.

4. A (2a) szerint a mondatzömben (tehát az É. Kiss-féle értelemben vett commentben) az ige utáni bővítmények is éppúgy hangsúlyozhatók, mint a mondatzöm elején álló elem. Ez kétségtelen tény. Hogyan magyarázható akkor, hogy Brassai szerint az ige utáni bővítmények csak másodrendű hangsúlyúak lehetnek? Úgy gondolom, a magyarázat a másodrendű hangsúly definíciójában van.

Brassai nem határozta meg az említett hangsúlyfokok fonetikai tartalmát, de az nyilvánvaló, hogy elsőrendű hangsúlyon olyan szótag hangsúlyfokát értette, amely nemcsak hangerejével emelkedik ki a hangsúlytalanok közül, hanem azzal is, hogy dallamot indít. Hogy Brassai a másodrendű hangsúlyon mit értett, azt abból tudjuk meg, ahogy a *Megérkezett a vendég* mondat hangsúlyozását magyarázta. Brassai szerint, ha a *Megérkezett a vendég* mondatban a *vendég* szó „tudandó” (azaz „nem-tudott”, vagyis „új”) elem, akkor a másodrendű hangsúlyt kap (1889. 399). Ha most kijelöljük ezt a mondatot, arra vigyázva, hogy ne csak az igéje, hanem annak bővítménye is új információt hordozzon, tehát pl. válaszként a *Mi történt?* Kérdésre, akkor nagyjából a következő prozódiai megoldást kapjuk:

(4) a Brassai-féle felfogásban:

1

Meg- 2

ven-

érkezett a

dég.

.....

zöm

A példa elemzése alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Brassainál a másodrendű hangsúly olyan, mint az elsőrendű, csak gyengébb. A másodrendű hangsúlyú szótag is hangerővel és dallamindítással (elől eső dallam indításával) emelkedik ki a hangsúlytalan szótagok közül, de hangereje valamivel gyengébb és hangmagassága valamivel alacsonyabb, mint az elsőrendű szótagé. Vagyis Brassainál az elsőrendű hangsúly és másodrendű hangsúly között pusztán mennyiségi különbség van, minőségi különbség nincs. Sajnos azonban ezt a tényt Brassai nem tette elég nyilvánvalóvá, sőt tulajdonképpen elfedte azáltal, hogy különböző névvel illette a két, minőségileg nem különböző hangsúlyt. Ezért számos korabeli és későbbi kritikusa úgy vélhette, hogy amit Brassai másodrendű hangsúlynak tart, az minőségileg is más, mint az elsőrendű hangsúly, vagyis hogy a másodrendű hangsúly puszta hangerő-többlet, dallami kitüntetettség nélkül, vagyis nem igazi akcentus. Ezt kell feltételeznünk, amikor olyan véleményeket olvasunk, mint pl. A már említett Joannovics-idézetek, hogy ti. Brassai „olyan hangsúlyozást teremt, a mely a magyar beszédet megfosztja accentusainak nagyobb részétől" (Joannovics 1889. 103), illetve hogy „'nem-tudott eszme' és 'másodrendű hangsúly'.: Ez a kettő nem illik együvé." (*i.m.* 110).

a (2a)-ban összefoglalt kifogás nem merülhet fel, ha elsőrendű hangsúlyúnak tekintünk valamennyi olyan szótagot, amely dallamindító és a hangsúlytalan szótagokhoz képest hangerőtöblettel rendelkezik (függetlenül a hangerőtöbblet konkrét mértékétől), másodrendű hangsúlyúnak az olyan szótagokat, amelyek csak hangerőtöbbletükkel emelkednek ki a hangsúlytalanok közül, de nem indítanak dallamot, és hangsúlytalannak az olyan szótagokat, amelyek sem hangerőtöbblettel, sem dallamindítással nem emelkednek ki. Ezt a javasolt új hangsúlyfelfogást (vö. Varga 1994. 492) mutatja az (5) táblázat:

(5)

JAVASOLT HANGSÚLYRSZ.	Hangerőtöbblet	Dallamindító
elsőrendű hangsúly:	+	+
másodrendű hangsúly:	+	-
hangsúlytalan:	-	-

A javasolt új rendszerben tehát az elsőrendű hangsúly a Brassai-féle elsőrendű és másodrendű hangsúlyoknak felel meg; a másodrendű hangsúly és hangsúlytalanság pedig a Brassai-féle hangsúlytalanságnak felel meg:

(6)

JAVASOLT HANGSÚLYRSZ.	BRASSAI-FÉLE HANGSÚLYRENDSZER
elsőrendű hangsúly	elsőrendű hangsúly
	másodrendű hangsúly
másodrendű hangsúly	hangsúlytalan
hangsúlytalan	

Igaz, hogy a mondatzömben az ige után álló elsőrendű hangsúlyú szótagok hangerőtöbblete és induló magassága elmaradhat a mondatzöm élén álló elsőrendű hangsúlyétól, és ezért az ilyen szótagok hangsúlya valamivel gyengébb lehet az utóbbinál. Hogy ennek oka a lesodródás fiziológiai jelensége-e, vagy a Nuclear Stress Rule speciális magyar változata-e, ahogy É. Kiss Katalin (1987-88) feltételezi, vagy esetleg mindkettő, az jelen vizsgálódásunk szempontjából közömbös. A lényeg az, hogy elsőrendű hangsúlyúnak minősítjük mindazokat a szótagokat, amelyek a magyar hanglejtésrendszer valamelyik dallamát (az ún. karakterdallamok valamelyikét) indítják, és a hangerőtöbbletnek bármely értékelhető fokával rendelkeznek.

Az itt javasolt háromtagú hangsúlyrendszerrel a (4) mondat prozódiáját így lehet jellemezni:

(7) = (4) a javasolt felfogásban:

1

Meg- 1

ven-

érkezett a

dég.

.....

zöm

Ebben a rendszerben a *vendég* szó akkor kap másodrendű hangsúlyt, ha pusztán hangerő-többlettel emelkedik ki hangsúlytalan környezetéből, de dallamot nem indít, vö. (8):

(8) a javasolt felfogásban:

1

Meg-

2

érkezett a *ven*dég.

.....

zöm

A (8)-ban a *vendég* szó ismert információt hordoz, mert a mondat válasz pl. erre a kérdésre: *Mikor jön már a vendég?* Eszerint a (7) változat az alapvető forma, melyből a (8) változat igen egyszerűen, a második hangsúly redukciójával állítható elő, ahogy a (9) mutatja:

(9) 1 1 1 2

Megérkezett a vendég. → Megérkezett a vendég.

A Brassai ellen irányuló korabeli kritikai észrevételek (2b) pontja szerint a mondatzöm belsejében (az ige után) sorakozó bővítmények hangsúlya alkalmasint még kiemelkedőbb is lehet, mint a mondatzöm élén álló elem hangsúlya. Ilyen a Simonyitól származó példa: *Fordította pedig 'Szász Károly* (Simonyi 1884. 128). Mint korábban javasoltam, az ilyen mondatok főhangsúlyos elemét antifókusznak hívhatjuk (Varga 1982). Ha Brassai megemlítette is a *van 'pénze, van 'háza, van 'telke* példát, ahol a felsorolt főneveken marad csak a hangsúly, az ilyen eseteket érdemben nem tárgyalta. Ez azonban nem is volt dolga, ha csak az alapvető hangsúlyozási formát kereste. Az antifókuszos hangsúlyozás nem alapvető, hanem levezetett prozódiai séma. Mint ilyen azonban közvetlenül érvül szolgál a mondatzöm alaphangsúlyozásának Brassai-féle leírásával szemben. Ha ugyanis Brassait követve azt valljuk, hogy a kiinduló képletben elsőrendű hangsúly áll a zöm élén és másodrendű az ige utáni bővítményen, akkor a levezetéshez két lépés kell:

(10) 1 2 1 1 2 1

Van pénze → Van pénze → Van pénze

Ha viszont az (5)-ben bemutatott hangsúlyrendszert követve azt fogadjuk el alapvető hangsúlyozási formának, amelyben két elsőrendű hangsúly van, a levezetés egyszerűbbé válik:

(11) 1 1 2 1

Van pénze → Van pénze

5. Térjünk most át az inchoatívum prozódiájával kapcsolatos kritikai észrevételekre. A (3a) szerint az inchoatívum hangsúlytalanságának a tétele azért nem állja meg a helyét, mert ha az inchoatívumban pozitív jellemű kifejezés áll, akkor az elsőrendű hangsúlyt kap. Az ilyen esetekben É. Kiss Katalin szerint (1987-88) nyilvánvaló a Brassaival vitatkozók tévedése; hiszen „azok a kifejezések, melyeket főhangsúlyos topicnak vélnek, főhangsúlyos kvantifikált kifejezések", és mint ilyenek, nem az inchoatívum, hanem a zöm részei. É. Kiss szerint „ezeket – legalábbis a *jól*-t, az *egészen*-t és hasonlókat – Brassai F pozícióban állóknak, a fókusz (azaz nála jelző) részének tekintette". Sajnos, ebben azért Brassai nem volt ilyen világosan értelmezhető- Mivel lehetetlennek tartotta, hogy a zöm élén az ige előtt, tehát a jelző pozícióban egynél több bővítmény kapjon akcentust (hacsak nem mellérendelt bővítmények azok), Brassai tiltakozott a (12) alatt bemutatott hangsúlyozás ellen:

(12) 1 1

Az állam érdeke is azt kívánta, hogy...

Azt állította, hogy csak a (13a) vagy (13b) helyes (vö. Brassai 1889. 401 – 402):

(13) a. 1

Az állam érdeke is azt kívánta, hogy...

b. 1

Az állam érdeke is azt kívánta, hogy...

Brassai a (13a)-t tartotta valószínűbbnek, és abban a pozitív kifejezést (*az állam érdeke is*) inchoatívumnak tartotta. Mások viszont úgy ítélték, hogy a (12) is helyes. Csakhogy ebben a mondatzöm hangsúlyos része (a jelző avagy az É. Kiss-féle fókusz pozíció) már ki van töltve. Ezt pedig Brassai szerint az inchoatívum előzi meg. Vagyis éppen Brassai alapján hihették a korabeli és későbbi nyelvészek, hogy a (12) pozitívan kvantifikált kifejezése szintén inchoatívum. Ezért mondhatta Simonyi Zsigmond: „ennyiben már most módosítást szenved Brassainak az inchoatívumról adott jellemzése; láttuk ugyanis, hogy van két eset, melyben az inchoatívumnak van hangsúlya" (Simonyi 1880. 291). (Az egyik esetben *is*-sel

kapcsolt fogalom, a másikban *is* nélküli a pozitív jellemű kifejezés, pl. *nagyon, sok, mind*). Tehát Brassai nem volt egyértelmű a tekintetben, hogy a pozitív jellemű kifejezések az inchoatívumba tartoznak-e, vagy a mondatzömbe. A kérdést É. Kiss (1981c) tisztázta egyértelműen, amikor az ilyen kifejezések számára külön kvantor (vagy Q) pozíciót nyitott a mondatzöm, vagyis a comment élén.

Végül a (3b)-ben megfogalmazott kritika szerint az inchoatívum azért sem lehet kötelezően hangsúlytalan, mert a benne szereplő kifejezések akkor is elsőrendű hangsúlyt kaphatnak, ha nem pozitív jelleműek, de új információt hordoznak, mint pl. Kicska már idézett példájában: *Az 'új országgyűlésen 'kemény tusák lesznek* (1895. 341).

Az a Brassai-féle álláspont, hogy az inchoatívumban nem lehetnek hangsúlyok (még másodrendűek sem), kétségtelenül tarthatatlan. Hogy Brassai miért vallhatta ezt, annak valószínűleg Kicska találta meg az okát, amikor azt mondta, hogy Brassai a mondatokat kérdésekre adott válaszoknak fogta fel. Az ilyen válaszokban az inchoatívum gyakran régi információt hordozó, ismert elem, és mint ilyen, tényleg hangsúlytalan lehet a Brassai-féle értelemben véve. Így például ha a mondatunk válasz a *Mi várható az új országgyűlésen?* kérdésre, akkor a válaszban a Brassai-féle hangsúlytalan inchoatívum a természetes (14a). A javasolt új hangsúlyfelfogásban ez másodrendű hangsúlyú inchoatívumnak felel meg (14b):

(14) a. A Brassai-féle felfogásban:

1

ke-

Az új országgyűlésen

mény tusák lesznek.

.....

inchoatívum zöm

b. A javasolt felfogásban:

1

2. ke-

Az *új* országgyűlésen

mény tusák lesznek.

.....

inchoatívum zöm

Csakhogy még az ilyen esetekben is célszerű egy olyan hangsúlyozási alapformából kiindulni, amelyben az inchoatívum új információt és következésképpen elsőrendű hangsúlyt hordoz. Ez azután másodrendűvé fokozódik le, ha az inchoatívum ismert információt tartalmaz, ahogy a (15) mutatja:

(15) 1 1
Az *új* országgyűlésen *ke*mény tusák lesznek.
2 1
Az *új* országgyűlésen *ke*mény tusák lesznek.

Tény, hogy az új inchoatívum elsőrendű hangsúlya gyakran valamivel gyengébb a mondatzöm élének elsőrendű hangsúlyánál. Ettől azonban az általunk javasolt új hangsúlyrendszerben elsőrendűnek kell tekinteni, ha kimeríti az elsőrendű hangsúly ismérveit, azaz a hangsúlytalan szótagokhoz képest hangerőtöbblettel rendelkezik, és dallamot indít. Az elsőrendű hangsúlyok erőbeli eltérések, fonológiai szempontból érdektelenek.

Hogy az inchoativum elsőrendű hangsúlya gyengébbnek tűnhet a mondatzöm élének elsőrendű hangsúlyánál, annak valószínűleg a következő egyszerű oka van. A mondatban sorakozó elsőrendű hangsúlyú szótagok mindegyike valamivel alacsonyabb szintről indítja a maga eső dallamát, mint az előtte lévő. Ez a lesodródás jelensége. Ha annyi elsőrendű hangsúly van a mondatban, hogy a lesodródás által megkívánt hangterjedelem nem férne bele a beszélő hangterjedelmébe, akkor a beszélő automatikusan megtöri a lesodródást az olyan mondatösszetevők élén, amelyek több mint egy elsőrendű hangsúlyt tartalmaznak. Ha a mondatzömben egynél több elsőrendű hangsúly sorakozik (és általában ez a helyzet), akkor a mondatzöm élén álló elsőrendű hangsúlyú szótag nem sodródik le, és a lesodródás elmaradása nagyobb feltűnőséget, nagyobb prominenciát kölcsönöz neki. A (16) *meg-* szótagja nem (vagy csak kisebb mértékben) sodródik le, és ezért a rajta lévő elsőrendű hangsúly feltűnőbb, mint a (17) *meg-* szótagján lévő, ahol a lesodródás jelentősebb.

(16) 1 1
is- *meg-* 1
Egy *ba-*
ismerősöm látogatta a
rátját
.....
inchoatívum zöm

Az olyan mondatokban, amelyek teljes egészükben új információt közölnek, és mind az inchoatívumuk, mind a mondatzömük egy-egy elsőrendű hangsúlyt tartalmaz, nem tapasztaljuk az inchoatívum relatív gyengeségét. Ilyen a (17). Ez ugyanolyan dallammal és dinamikával fut, mint a (18), amelyben mindkét elem a mondatzöm része:

(17) 1 1
is- *meg-*
Egy
ismerősöm látogatott

.....
inchoatívum zöm

(18) 1
fel- 1
Csak *fi-*
veszem a
zetésemet.
.....
zöm

6. Összefoglalásul a következőket szögezhetjük le: Brassai a magyar mondat egy fontos és jellegzetes hangsúlyozási képletét fedezte fel, amikor azt állította, hogy a mondatzöm élén álló elem elsőrendű hangsúlyú, az azt követő elemek másodrendű hangsúlyúak, az előtte levő inchoatívumban álló elemek pedig hangsúlytalanok. Ez a hangsúlyozás az olyan magyar mondatokat jellemzi, amelyeknek az inchoatívuma ismert információt hordoz. Brassai azonban ezt a képletet abszolutizálta, és az egyedül lehetséges vagy legalábbis alapvető formának tekintette. Ezzel egy túlságosan leszűkítő álláspontot tett magáévá, amellyel kortársai vitatkoztak. Ehhez hozzájárult az is, hogy Brassai nem tisztázta kellő egyértelműséggel a következő két pontot: (a) azt, hogy mi az elsőrendű és másodrendű hangsúly közötti fonetikai különbség, vagyis, hogy az általa előírt másodrendű hangsúly csak erőben különbözik az elsőrendű hangsúlytól, de mindkettő dallamindító; és (b) azt, hogy az ige előtti ún. pozitív jellemű kifejezések nem az inchoatívumhoz, hanem a mondatzöm elejéhez tartoznak. Ezáltal további kritikáknak és félreértéseknek szolgáltatta ki magát.

A Brassai által leírt hangsúlyozási képletnek a mondatzömre vonatkozó részét valóban alapvetőnek tekinthetjük, ha az általa másodrendűnek nevezett és félreértésre alkalmat adó hangsúlyfokot elsőrendűnek nevezzük. Ekkor a mondatzöm hangsúlyozásának többi létező változata könnyen levezethető belőle.

A Brassai-féle hangsúlyképletnek az inchoatívumra vonatkozó része azonban alapvető formának sem tekinthető, mert a hangsúlytalan inchoatívumból (amely Brassai szerint egyedül lehetséges) nem vezethető le sem a másodrendű hangsúlyú inchoatívum, sem az elsőrendű hangsúlyú inchoatívum, pedig mindkettő létezik. Az elsőrendű hangsúlyú inchoatívumból, mint alapformából viszont minden más lehetőség levezethető.

Irodalom

Balassa József (1887–90), *Hangsúly a magyar nyelvben*. NyK. 21: 401–434.

Brassai Sámuel (1863–65), *A magyar mondatról,* II. III. Magyar Akadémiai Értesítő 3 : 3-128, 173-409.

Brassai Sámuel (1889), *Szórend és accentus*. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztályok köréből 14\9.

Brassai Sámuel (1888), *Szerény észrevételek a „Hangsúly" című értekezés irányában*. Nyr. 18: 341–351, 396–406.

É. Kiss Katalin (1978), *A magyar mondatok egyik szintaktikai modellje.* NyK. 80: 261–286.

É. Kiss Katalin (1981a), *Brassai Sámuel mondatelmélete*. ÁNYT. 13: 91–102.

É. Kiss Katalin (1981b), *Structural Relations in Hungarian, a „Free" Word Order Language*. Linguistic Inquiry 12: 185–213.

É. Kiss Katalin (1981c), *Topic and Focus: The Operators of the Hungarian Sentence.* Folia Liguistica 15: 305–30.

É. Kiss Katalin (1987), *Configurationality in Hungarian*. Studies in Natural Language and Liguistic Theory. Dordrecht: Reidel.

É. Kiss Katalin (1987-88), *Még egyszer a magyar mondat intonációjáról és hangsúlyozásáról.* NyK. 89: 1–52.

Joannovics György (1889), *Hangsúly*. Nyr. 18: 61–68, 100–13, 153–60, 200–12, 249–62.

Joannovics György (1903), *Szórendi tanulmányok*. Nyr. 32: 16–19, 215–20, 318–24, 361–69, 486-90.

Kicska Emil (1890), *Hangsúly és szórend*. Nyr. 19: 6-18, 153-58, 203-09, 390-95, 433-40.

Kicska Emil (1891), *Hangsúly és szórend*. Nyr. 20: 292-98, 337-45, 385-94, 433-45, 481-91.

Kicska Emil (1895), *Alany és állítmány.* Nyr. 24: 337-46, 385-91, 435-47, 537-54.

Simonyi Zsigmond (1880), *Az „is" szórendi szerepe*, Nyr. 9: 289-99, 337-45.

Simonyi Zsigmond (1884), *„Fordul elő"*. Nyr. 13: 356-64.

Simonyi Zsigmond (1902), *A magyar szórend*. Nyr. 31: 57–61, 121–29, 180–86, 234–41, 289–301, 359–79, 424–41, 473–96.

Varga László (1982), *Két szintaktikai pozícióról.* MNy. 78: 159–69.

Varga László (1986), *Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról – avagy Brassai és a többiek.* NyK. 88 : 181-88.

Varga László (1994), *A hanglejtés*. In: Kiefer Ferenc (szerk.) (1994), *Strukturális Magyar Nyelvtan* 2 : Fonológia. Budapest, Akadémiai Kiadó, 468–549.

Gaal György
Brassai Sámuel és a kolozsvári egyetem

Gazdag múltja és irodalma van az erdélyi egyetemalapítási kísérleteknek. A fejedelemség korára három is esik. Mindhárom vezető felekezet megpróbálta itthon biztosítani fiataljai felsőfokú képzését. János Zsigmond az 1560-as években udvari orvosát, Blandrata Györgyöt bízza meg egy talán gyulafehérvári székhelyű akadémia terveinek kidolgozásával. Báthory István az 1579-ben Kolozsvárt felállított jezsuita iskolát 1581. május 12-én Vilnában kibocsátott alapítólevelével egyetemi rangra emeli, a diplomáit a külföldi egyetemekével egyenrangúvá nyilvánítja. Ez az intézet a vallási türelmetlenség miatt csak 1603-ig működhetik, de mint középiskola később újraindult. Bethlen Gábor 1622-ben külföldi tanárok közreműködésével Gyulafehérvárt állít fel akadémiát. A háborús viszonyok ezt is elsöprik, de a reformátusok anyaiskolájaként – mint a nagyenyedi Bethlen Kollégium – máig él utódintézete. A jezsuita rend 1773-ban történt felszámolása után kolozsvári tanintézetükből 1774–1775-ben Mária Terézia akart egyetemet kialakítani. Meg is vetette a jogi és az orvosi kar alapjait egy-egy tanszékkel. Talán a felekezeti nézetkülönbségek akadályozták meg a tényleges kibontakozást. Bár az intézmény neve Királyi Akadémiai Líceum lett, évtizedeken át többnyire „Universitas”-ként emlegették.

A Mária Terézia-féle kezdeményezésnek már van utóélete: a jogi kar[2] latin, német, 1842-től pedig magyar tannyelvvel az 1848-as forradalomig a Római Katolikus Líceum részeként működik. Az 1850-es években azért nem indulhatott újra, mert az állam ragaszkodott a német tannyelvhez. Mikor az elnyomás enyhült, 1863-ban, mint Királyi Jogakadémia hat tanszékkel nyílt meg a régi helyiségekben. Az orvosi kar[3] 1817-ben kivált a líceum keretéből, s mint Orvos-sebészi Intézet töretlenül fennáll 1872-ig. Épp e két karnak megfelelő akadémia, valamint az 1859-ben megalapított Erdélyi Múzeum-Egylet gazdag könyvtára és gyűjteményei biztosítottak kedvező keretet Kolozsváron a második magyar tudományegyetem felállításához. Az sem mellékes, hogy három felekezetnek, az unitáriusoknak, katolikusoknak és reformátusoknak több száz éves múltú középiskolái működtek a városban.

A kiegyezés, valamint Erdély és Magyarország uniójának 1867-es törvénybe iktatása után nyilvánvalóvá vált, hogy Erdélyben kell a második magyar tudományegyetemet felállítani, s az is természetszerűnek tűnt, hogy éppen Kolozsváron, a főkormányszék addigi székhelyén. A kiürülő hivatali helyiségek kínálkoztak az egyetem befogadására. Akkoriban úgy is emlegették, hogy Kolozsvár az addigi kormányszék helyett kárpótlásul kapta az egyetemet[4]. Ezután legalább szellemi főváros lehetett.

Az egyetem létesítésére 1867 októberében a jogakadémia teszi meg az első javaslatot a szakminisztériumnak. A továbbiakban Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter veszi át a kezdeményezést. Kikérve a jogakadémia és az Orvos-sebészi Intézet, tanári karának véleményét 1870. április 7-én terjeszt be törvényjavaslatot az egyetem felállítására. Eötvös halálát követően Pauler Tivadar veszi kezébe az ügyet. 1872. május 29-én eléri, hogy Ferenc József királyi beleegyezését adja az egyetem létesítéséhez. Június 11-én Lónyai Menyhért miniszterelnök Pauler közoktatásügyi és Tisza Lajos közlekedésügyi miniszterek társaságában Kolozsvárra látogat, s itt tájékozódik az egyetem elhelyezése felől. Ugyanaz nap megjelenik a

[2] a *magyar királyi jogakadémiák és joglíceumok története.* Hivatalos adatok alapján. (Különlenyomat a Budapesti Közlönyből) Pest, 1873. 179-208.
[3] Maizner János, a *kolozsvári Orvos-sebészi Tanintézet történeti vázlata 1775-1872.* Kolozsvár, 1890.
[4] Kőváry László, a *száz évet élt Dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái (1797-1897).* Kolozsvár, 1897. 27.

hivatalos pályázathirdetés a 42 tanári állásra. A több mint 120 jelentkezőből kiválasztott 34 rendes és 5 rendkívüli tanárt 1872. szeptember 29-én nevezi ki az uralkodó. Október 12-én az országgyűlés elfogadja a XIX. és XX. törvénycikkelyt jóváhagyva az egyetem felállítását. Októberben még néhány utólagos kinevezés történik, s az egész tanári kar 19-én a katolikus líceum dísztermében Mikó Imre miniszteri biztos kezébe leteszi az esküt. Rögtön utána rektort és prorektort választanak, kijelölik a négy kar dékánját és prodékánját, ezek együttvéve képezik az egyetemi tanácsot[5].

Mikor az egyetem-szervezés folyik, Brassai Kolozsvár, sőt Erdély legnagyobb tudósának számít. A forradalom előtt az Unitárius Kollégium tanára és igazgatója, lapszerkesztő, aztán közel tíz évig Pesten tanít s válik ismertté, 1859-től újra Kolozsvárt működik, az Erdélyi Múzeum-Egylet igazgatója. 1865 óta a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Rajta kívül csak egy akadémiai rendes tag él még Kolozsvárt, Szabó Károly, a múzeumi könyvtáros. Természetesnek tűnik, hogy mindketten tanszékhez jussanak. Brassai esetében azonban némileg csökkenti a kinevezés esélyeit a magas, 72 év körüli életkor.

Brassai mint a múzeum őre, majd igazgatója a Mikó-kertet botanikus kertté alakította, a Mikó-villát pedig tényleges múzeummá rendezte be. De ennek folyamán az egylet elnökével, Mikó Imrével és a melléje rendelt segédőrrel, Pávai Vajna Elekkel is konfliktusba keveredett, úgyhogy fontolgatta állásától való megválását. Amúgy is eltelt az a tíz-tizenegy év, amit Brassai egy-egy állásban eltöltött. Boros György Brassai-monográfiájában[6] teljes egészében idézi a tudós 1870 júniusában Toldi Ferenchez intézett, a Magyar Tudományos Akadémia levéltárában őrzött levelét. Ebben leírja, hogy az 1850-es években „a nyelvhasonlítás kedvéért" miként tanult meg önerőből szanszkritul, miket olvasott e nyelven, s milyen ide vágó közleményei vannak. Majd elpanaszolja: „Nos, hát én abban a téves hitben leledztem, hogy az oktatásügyi miniszternek arról, hogy valaki egy ilyen ritka tárgyban tanulmányokat tett, lehetne sejtelme, még úgy is, ha nem volna Akadémia elnöke és nem ismerne személyesen." Elvárta volna, hogy a pesti egyetem szanszkrit tanszékének felállításakor őt is számításba vegyék.

Úgy tűnik, a kolozsvári polihisztort ekkoriban már illett meghívni valamely tanszékre. Kőváry László, Brassai első monografusa azt állítja, hogy még Eötvös József levélben szólította fel őt, válasszon tantárgyat a szervezésben levő egyetemnél[7]. Brassai hagyatékában ennek semmi nyoma. Boros György pályázati kérelmét sem találta az egyetemi levéltárban. Szinte biztosra vehető azonban, hogy az állások kiírása után Brassai is pályázott, s egyszerre több tanszéket is megjelölt[8]. Hiszen növénytanból, filozófiából, pedagógiából, a nyelvtudományokból országosan elismert tudós volt, matematikából inkább tankönyveit tartották számon. Ha mindezeket a tárgyakat megnevezte kérelmében, a tanszékeket elosztó Trefort miniszternek elég nagy gondot okozott. Talán ezzel is magyarázható, hogy a szeptember 29-én kinevezettek között nem szerepelt Brassai neve. Minden bizonnyal sorba betöltötték azokat a tanszékeket, amelyekre volt kellő felkészültségű jelentkező. Ott vették igénybe Brassait, ahol hiány mutatkozott. Így kapta az elemi mennyiségtan katedrát október 12-én. A kinevezés valószínűleg őt is meglepte, s csak részben egészítette ki. Úgyhogy ezáltal rosszul járt polihisztorságával.

---

[5] *Történelmi visszatekintés. A* kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem Almanachja MDCCCLXXII-LXXIII-ról 3-7.; Márki Sándor, a *M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem története 1872-1922*. Szeged, 1922. 31-7.; Makkai László, a *kolozsvári M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem története 1872-1919.* Budapest, 1942. 3-7. (Különnyomat az *Erdély magyar egyeteme.* Bp., 1941. című kötetből.); Gaal György, *Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdászatig.* Kolozsvár, 1992. 33-8.

[6] Boros György, *Dr. Brassai Sámuel élete*, Cluj-Kolozsvár, 1927, 215-6.

[7] Kőváry László *i.m.* 27.

[8] Non quis, sed quid?: *Megjegyzések „Brassai százéves pályafutásá"-hoz.* Erdélyi Múzeum 1897. 581-2.

Talán, e tárgy mellett szól az, hogy Brassait 1837. szeptember 7-én az akadémia Matematikai és természettudományi osztályába választották levelező tagul, bár 1864 januárjában áttették a bölcseleti szakosztályba. Az Unitárius Kollégiumban is leginkább matematikát tanított. ő volt a szerzője-átdolgozója az első magyar nyelvű és még forgalomban levő tankönyveknek. Az angol mintára írt *Számító Socrates* (1842) és a *kisdedek számvetése* (1842) akkoriban a legelterjedtebb elemista tankönyv volt, az erdélyi iskolákban az 1890-es évekig használták őket. 1853-ban Pesten egy kétrészes *Algebrai gyakorlatok és kulcsok* című könyvet tett közzé, 1872-ben pedig három népiskolai számtankönyve is sajtó alatt volt a fővárosban. Az akadémiában csak egyszer olvasott fel algebrai témájú dolgozatot (1857. március 16.), s magyarra fordította Euklidész műveit (1865).

Tény, hogy Brassai a többi professzorral együtt letett Mikó Imre kezébe az esküt, majd Unitárius kollégiumbeli tanítványát, tanártársát, a jogakadémiáról átjött Berde Áront megválasztották rektornak, őt pedig prorektornak. Az egyetem tényleges megnyitási ünnepségét november 10-én, vasárnap tartották a rektorbeiktatással összefüggésben. E napon a város, sőt Erdély örömünnepet ült: végre van egyeteme! Minden felekezet templomában hálaadó istentiszteletet tartottak, majd fél 12-kor a líceum II. emeleti termében a jogi kar dékánja, Groisz Gusztáv beiktatta Berdét, aki elmondta székfoglaló beszédét, kijelentve: „Uraim! egy új egyetem megnyitása áll előttünk. Önök tudják, hogy az egyetemet nem a néma falak, hanem a tanárok szellemi ereje alapítja meg jó hírnévben, áldásos „működésben". A Redutban, a város vigadójában tartottak díszebédet, melyen a környék minden művelt értelmiségije, vezető embere részt vett, a pohárköszöntők sorát mondták. Este a Farkas utcai színházban került sor ünnepi előadásra: Vörösmarty *Árpád ébredése* című darabjával kezdték a műsort. E. Kovács Gyula játszotta a főszerepet, azután élőkép következett a *tudományok oltára* címmel, végül Eötvös darabját, az *Éljen az egyenlőség*et mutatták be. Késő éjszakáig a várost kivilágították. A város érméket veretett e nap emlékére. Az ünnepségeknek mindenütt Berde volt a főszereplője.[9] Oldalán itt-ott megjelent Brassai is, bár kifejezetten vonakodott az ilyen alkalmaktól. Az 1860-as években Erkel Rózának panaszolta el, hogy a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlése mind csak evés-ivásból áll, ha a többiek példáját követné, belebetegednék.[10] 1890-ben az őt köszönteni készülő ifjaknak pedig azt üzeni: „Az ifjúságot mindig szerettem. A ceremóniát gyűlölöm".[11]

Brassai tizenegy évig volt a Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem tanára. Ebből öt éven át tisztséget is visel. Mégis a Brassai-életrajzok alig tudnak valami érdemlegest mondani erről a korszakáról, sőt az egyetemtörténeti összefoglalások sem részletezik professzori tevékenységét. Ennek két oka lehet. Brassai már elérkezett pályája hanyatló szakaszához. Az Unitárius Kollégium, az erdélyi sajtó, a Múzeum-Egylet történetébe korszakalkotóan írta be a nevét. Itt, az egyetemen inkább csodálták, mint követték. Másrészt nem olyan tárgyat tanított, amihez maga túlságosan vonzódott volna, vagy akkoriban az érdeklődés középpontjában állana. Évi tíz-tizenkét hallgatója ha akadt, szinte kivétel nélkül tanárjelöltek, akiknek célja nem a tudomány művelése, hanem a diploma megszerzése volt.

Előadói munkásságát eddig csak Vályi Gyula, egyetemi tanítványa, tanszékének magántanára, később örököse jellemezte: „Brassai a kolozsvári tudományegyetemen ennek felállításától az 1882-83. egyetemi tanév végéig az elemi mennyiségtant tanította. Rendesen a téli félévben algebrát és geometriát, a nyári félévben trigonometriát és analitica geometriát adott elő.

[9] Az eseményekről részletesen beszámolnak a Kelet, Magyar Polgár, Kolozsvári Közlöny című napilapok 1872 október-novemberi számai, s ezek alapján Gaal György, *I. m.* 33-6.

[10] Benczel Béla, *Emlékezés Brassay [!] Sámuelre, aki négy hétig utazott Bécsbe, hogy egy koncertet meghallgasson.* Ellenzék 1937. jan. 5.

[11] *Brassai s az ifjúság tüntetése 1837-ben és 1890-ben.* Ellenzék 1890. jún. 6.

Időnként az algebra történetéről is tartott előadást. Előadásait világosság és kritikai irány jellemezte, mint általában egész tudományos működését".[12]

Az egyetem az első tanévtől kezdve három sorozatban jelentette meg értesítőit. Az Acta a beszédeket tartalmazta, az Almanach az adattárat, a Tanrend pedig az előadások címét, karonként és tanáronként.[13] Ezek Brassaira vonatkozó adatait talán elsőként hasznosítjuk. A Tanrend pontosan tájékoztat Brassai kurzusainak címéről, óraszámáról. Összehasonlítva más tanárokéval, Brassai kevesebb heti órát hirdetett. Mások tíz-tizenkét órát tartottak, Brassai többnyire hete, minden nap déli 12-1 óra között egyet-egyet. Hétfőtől péntekig öt óra volt a kurzus, a szombati óra a gyakorlat. Ha valamelyik tanévben több órája volt, akkor hétfőn, kedden vagy csütörtökön délután 5 előtt vagy után tartott egy-egy órát. Ezek színhelye mindig az X-es terem volt. A heti ötórás fő kurzusát nagyjából Vályi megállapítása szerint tartotta. A kurzusokhoz többnyire kétórás gyakorlat társult: hol „Elemi mennyiségtani gyakorlatok", hol „Mértani gyakorlatok" címmel, később néha összevonva „Algebrai és geometriai gyakorlatok" szerepelnek a tanrendben. E gyakorlatokat „különös tekintettel" a tanárjelölteknek ajánlották, akik az egyetemmel kapcsolatos „Tanárképezdé"-ben is kellett, hogy vizsgázzanak. Brassai különben tagja volt a Középtanodai Tanárvizsgáló Bizottságnak.

Érdekesebbek Brassai ritkán meghirdetett – ma is mondanók – speciális kurzusai. Mindössze négy esetben élt ezzel a lehetőséggel. 1876/77: Az egyenletek elmélete (II. félév heti 1 óra), 1877/78: Helyzettan – felsőbb geometria (I. félév heti egy óra), 1880/81 Mathézis történelme (I. félév heti 1 óra), 1882/83: Az algebra fejlődése a 4 utóbbi században (I. félév heti 1 óra). Pedig épp ezeken a szakkollégiumokon csillogtathatta volna tudást Brassai.

Egy 1882. december 8-án Gönczy Pálhoz intézett levelében így jellemzi tanítása módszerességét: „Nekem az a szokásom, hogy tanításom tervét egész iskolai évre egészen elkészítem a fejemben, és leckéimet mind tárgyban, mind felosztásban ahhoz szabom, úgy, hogy az előbbiekben előre készítem azt, amire a későbbiekben építek."[14]

Arra már Brassai első életrajzírója, egykori tanítványa, Kőváry László utal, hogy tantárgya nem elégítette ki „tanítási szenvedélyét".[15] Egy ehhez fűzött megjegyzés az Erdélyi Múzeumban[16] a Non quis, sed quid? álnév alatt (talán Szádeczky Lajos) arra utal, hogy Brassai 1874-ben át akarta magát helyeztetni a még mindig betöltetlen földrajzi tanszékre. Ezt az állítást Fitz József is leírja. Boros György szerint „az áthelyezés iránti hajlandóságát nem lehet kétségbe vonni", de az egyetemi levéltárban nincs nyoma ilyen irányú kérelemnek. Az Egyetemes és összehasonlító földrajz tanszékre 1874. július 31-én Terner Adolfot nevezték ki.

Több szerencsével járt Brassai egy másik próbálkozása. Ha már a fővárosi egyetemen nem vették igénybe szanszkrit tudását, kérte, hogy Kolozsvárt tarthasson előadásokat e tárgyból. A bölcsészeti karon több tehetséges hallgatóra, nagyobb érdeklődésre számíthatott, esetleg remélhette egy ilyen tanszék felállítását. Az 1875/76-os tanév végén Entz Géza rektor jelentésében ez olvasható: „az év folytában szaporodást nyertek az egyetemünkön képviselt tudományszakok az által, hogy Dr. Brassai Sámuel Mennyiségtan-természettudomány karbeli ny. r. tanár a szanszkrit nyelv és irodalomból tartandó előadásokra jogosíttatott".[17] Maga

[12] Vályi Gyula, *Brassai, a matematikus*. Kolozsvár 1890. máj. 24.
[13] Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae anni MDCCCLXXII-III. (Beszédek); a kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem Almanachja MDCCCLXXII-LXXIII-ról; a kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem tanrendje az MDCCCLXXII-III. tanév téli szakára \ nyári szakára. (A cím 1881-től kiegészül Ferenc József Tudományegyetemre.) a továbbiakban: *Acta, Almanach, Tanrend.*
[14] Idézi Boros György *i.m.* 219.
[15] Kőváry László *i.m.* 27.
[16] Erdélyi Múzeum 1897. 581-2.
[17] *Acta* 1876-77. Fasciculus I. 6.

Brassai inkább a „szanszkrit nyelv és általános nyelvtudomány" megnevezését adta[18] heti kétórás kurzusának. S bizonyára abból a rektori székfoglalójában említett fejlődőben lévő tudományágból is ízelítőt nyújtott, melyet általános nyelvtannak nevezett, s mely szerinte a filozófiával rokon, sőt nyelvfilozófiának tekinthető.[19]

Nem kizárt, hogy már az 1975/76-os tanév II. félévben hirdetett e tárgyból előadásokat, a Tanrendben azonban csak 1878/79 első szemeszterétől jelenik meg: Szanszkrit nyelv elemei nyelvészeti hasonlítással kísérve. Az előadás időpontját nem is jelölik ki – csak jelentkezés esetén kerül rá sor. Az 1879/80-as tanév elején így módosult a cím: Szanszkrit nyelv és irodalom ismertetése és az általános filológiára alkalmazása. A II. félévben elmarad a kollégium. 1880/81-ben mindkét szemeszterre a „Nalas" költői beszély magyarázatát ígéri. A következő két tanév első felében a „Nalaphakhyanam" olvasása a kitűzött feladat, a második félévre *Szanszkrit nyelv és általános nyelvtudomány a* kiírt kurzus címe. Az utóbbi cím 1882/83 mindkét félévben visszatér. Míg 1883/84 első szemeszterére így módosult: *Szanszkrit nyelv és hasonlító nyelvtan*. Ez a félév már nyugdíjaztatása utánra esik, de úgy tűnik, még két tanéven át Brassai folytatta nyelvészeti előadásait. 1884/85-ben *Összehasonlító nyelvtan és nyelvfilozófia* címmel hirdet előadást a II. félévre.

Boros György idézi Borbély György magyar-latin szakos tordai unitárius tanár kézírásos visszaemlékezését: „Mikor én az egyetemre jártam, Brassai bácsi már nyugalmazott egyetemi tanár volt. Hanem azért mégis tartott egy líceumi előadást egy évig. Én is eljártam erre, mint minden olyanra, hol nem kellett fizetni. A nyelvészet filozófiáját vette elő és magyarázta. Volt erről egy nyomtatott könyv is, ezt hozta magával. Én azt hittem, hogy ezt a könyvet úgynevezett tankönyv gyanánt [ajánlja], ti. ő is tanul belőle, meg mi is tanulunk. De nem úgy volt. Az előadás egy kerek hétig a vezérkönyvnek csak a címlapjáról szólott. Le is szedte róla a keresztvizet alaposan." Majd a teológus Boros hozzáfűzi: „Ezt a tudományos időtöltést mértékfelett élvezte Brassai, mert 8-10 hallgatója mindig volt. Többen hallgattunk nem egyetemi hallgatók is."[20] Többnyire nem is a szanszkritért jártak Brassaihoz a bölcsészek, hanem, hogy hallják, lássák a legendás öreg tudóst. A szanszkrit és a nyelvtudomány nyugdíjas korában is foglalkoztatta Brassait. Naponta olvasott szanszkrit szöveget. Ritka gazdag szanszkrit könyvgyűjteményét az Unitárius Kollégiumnak hagyta.

Az egyetem első 40 fős tantestületéből csak 28-an voltak doktorok, jórészt a fiatalabbak. Az idősebbek ugyanis a régi rendszer szerint valamelyik kollégiumban elvégezték a filozófiai tanfolyamot, s utána egy-két évet egy külföldi egyetemre jártak, de diplomát nem szereztek. Brassai még ezzel a külföldi tanulmányúttal sem dicsekedhet. De ezeknek az idősebbeknek többnyire már az akadémia elismerte tudósi rangját. Az első tanári karból Brassai és Szabó Károly rendes, 5 másik tanár levelező tag volt. A doktorátus nélküli professzorokat az egyetem rendre tiszteletbeli doktori címmel tűntette ki. Az első tanévben sem a rektor, sem a prorektor nem volt doktor. Az 1873/74-es tanév végén Machik Béla rektort jelenti, hogy Berde Áron, Mina János, Brassai Sámuel, Koch Antal és Martin Lajos részére kiosztották a doktori oklevelet.[21] Kőváry szerint az oklevelet 1874. január 27-ről keltezték. A címet Brassai ezután aláírásában is használta, büszke volt rá. [22]

Egy másik címmel már inkább gúnyolódott. A Bach-korszakban elterjedt a mind magasabb címzés, úgyhogy már nem is lehetett tudni, kit illet a tekintetes, nagyságos vagy méltóságos megszólítás. Brassai megelégedett az úr címzéssel, később többnyire Brassai bácsinak

[18] Például Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* I. kötetében (1891) így nevezi tárgyát.
[19] *Acta* 1879-1880. Fasciculus I. 69.
[20] Boros György *i.m.* 226.
[21] *Acta* 1874-1875. Fasciculus I. 10.
[22] Kőváry László *i.m.* 27. Vö. még Boros György *i.m.* 219. és Erdélyi Múzeum 1897. 581-2.

szólították. Az 1860-as évektől Brassai kissé gúnyosan elkezdett mindenkit „Nagysád”-nak titulálni. A kiegyezés után a hivatalnoki ranglétrán a VI. fizetési osztályba soroltaknak járt ki a nagyságos cím. 1872-ben a kolozsvári professzorokat az alacsonyabbnak számít VII. osztályba soroltak be, míg a pesti egyetem tanárai a VI-ban voltak. Erre az egyetem harcba indult, hogy eltörölhesse ezt a különbségtevést. A miniszter 1873. február 1-i rendeletével meg is adták a kolozsváriaknak a VI. osztályú fizetést és vele a nagyságos címet. A városi polgárság ebből leginkább a címet észlelte, s gúnyolódott a nagyságos professzorok címkórságával. „A cím nyavalya. Régi nyavalya ez nálunk” – írta Brassai, s különösen akkor nevetséges, ha nem járul hozzá kellő vagyon. Ettől fogva Brassai még diákjait és házvezetőnőjét is nagyságolta. De azért nem vette rossz néven, ha őt így szólították meg.[23]

Brassai az egyetem tanácsában töltött öt év alatt mindegyik számításba jövő tisztséget viselte. Az első tanévben a helyetteseket is választották, így lett prorektor. Ezután mindig a rektor és a dékán a következő tanévre helyettes lett. Így biztosították a vezetés folyamatosságát, bár a prorektor, prodékán csak az azévi vezető akadályoztatása esetén jutott szerephez. Brassait 1879/80-ban rektorrá választották, s így 1880/81-ben újra prorektor lett. 1875/76-ban a Matematika-természettudományi kar dékánja, s ezt követően dékánhelyettes.

Mind dékánként, mind pedig rektorként mond egy-egy figyelemre méltó beszédet. Az akkori szokás szerint az évente megtartott pályázatra bejött dolgozatokat ünnepélyes keretben értékelték és díjazták, ugyanakkor kihirdették az új pályatételeket. Ezeknek az ünnepségeknek a bevezetőjében valamelyik dékán értekezést olvasott fel. 1875/76-ban a Matematika-természettudományi karra esett a sor, s így Brassai tartott előadást. Nem kis meglepetésre, kara profiljának nem megfelelő tárgyról , a *klasszikus nyelvek tanításá*ról értekezett.[24] Azért valamelyes aktualitása volt az eszmefuttatásnak: a reál tárgyak egyre inkább követelték helyüket a középiskolai tantervben. Márpedig ezek óraszámát csak a klasszikus nyelvek kiszorításával lehetett növelni.

Az értekezés nyomon követi, hogyan lett az ókori kultúra megismerésének eszközéül szolgáló latin nyelvből, sőt a görögből is cél. Mint ilyen túlzott helyet követelt magának. Miután a nemzeti nyelvek kifejlődtek, ezek irodalma megerősödött, a nemzetközi kapcsolatokban meg a francia terjedt el, nem indokolt a klasszikus nyelvekre fordított óraszám. Az értelmi fejlesztésre a modern nyelvek és a reál tárgyak is szolgálhatnak. Így összegez: „Véleményem szerint a görög-latin nyelv tanításának a gimnáziumban más célja nincs és nem is lehet, hanem csupáncsak az, hogy a fiatal nemzedéknek kulcsot adjunk a kezébe a klasszikus remekeknek értelmi felnyitására.” Többen tévesen úgy értelmezték ezt a beszédet, mintha Brassai a klasszikus nyelvek teljes kiiktatását pártolná. Valójában csak gyors, praktikus kis óraszámú tanításukat javasolja, hogy így a diák képes legyen a klasszikusokat olvasni. Mert az ókori szerzők erkölcsi tanítása nem nélkülözhető.

Az 1879/80-as tanév elején elmondott rektori programbeszédét[25] mentegetőzéssel kezdi: „Kérem a tisztelt tanári testületet, ne ítéljen el engemet, hogy aggott koromat nem tekintve elfoglalom ezt a tisztelt helyet.” Majd említi, hogy kellemesen meglepte, mikor hírét hallotta a megválasztására irányuló mozgalomnak. Ezúttal az egyetemi tanár teendőiről értekezik. Hosszasan vázolja a német professzorok felolvasó-diktáló módszerét, a franciák fárasztóbb rögtönző stílusát, az angolokét is, s megállapítja, hogy sehol sem kötelessége a tanárnak a kutatás, melyre legkifejezőbb szóként az angol „research”-öt használja. Aztán végig veszi a tudományok egész rendszerét a teológiától az orvostudományon át az egzakt diszciplínákig, s mindenütt kiemeli a még kutatható ágazatokat. Leszögezi: a kutatásra nem lehet kényszeríteni

[23] Mikó Imre, *Az utolsó erdélyi polihisztor.* Bukarest, 1971. 276-7; Erdélyi Múzeum 1897. 581-2.
[24] *Acta* 1875-1876. Fasciculus II. 7-33.
[25] *Acta* 1879-1880. Fasciculus I. 47-87.

a tanárt, ez csak önkéntes szabad művelet lehet, s csak úgy eredményes, ha az illető élvezi a találmány gyönyörét. Csak az ilyen tanár tudja valóban az újat terjeszteni. Egy szemléletes hasonlattal írja körül a kutatás feltételeit: nem lehet úgy kutatni, mint ahogy a bajadér táncol impresszáriója ostorától félve, hanem „mint az a romlatlanul kifejlett leány, kinek ártatlan kíváncsiságát a korai [...] gyermekbálok el nem vásolták, élvezi táncát az első bálban, ahová vitték". Éppen azért elveti a pályázatok rendszerét is, mert díjért, versenyezve nem lehet újat teremteni.

Ez a gondolat visszatér a májusi díjkiosztó ünnepély bevezető beszédében is, amikor arra figyelmeztet, hogy a díjak csak a kidolgozók haladását bizonyítják, nem a tudományét is.[26] Rektori beszámolójában[27] 1880 szeptemberében felsorolja az előző tanévre vonatkozó fontosabb adatokat. Így megtudjuk, hogy 41 rendes, 1 rendkívüli, 1 helyettes tanára, 5 magántanára, 1 előadója, 3 magántanítója, 16 tanársegéde valamint 4 műtőnövendéke volt az egyetemnek. Az I. félévre 462, a II-ra 477 diák diák iratkozott be. Tudatja, hogy az egyetemi tanács véleményt nyilvánított a nők érettségiztetésével kapcsolatban: a nők érettségire bocsáthatók. Brassai különben pályája legelején főúri családoknál leánynevelő volt vagy tizenegy évig, s azóta nagyra becsülte a nők szellemi képességeit.

Feltehetően rektorként ismerte meg jobban Brassai az egyetem és a diákság anyagi helyzetét és az akkor még kis számú alapítvány jelentőségét. Mindig híres volt adakozó természetéről, különösen egykori iskolája s nem egy tanítványa részesült ismételten támogatásban. A kollégiumi fizika szertár felszerelésére ezernél több forintot költött, tanítványa, Berde Áron külföldi képzését pedig 180 forinttal támogatta. A rektorságról leköszönve az egyetemnél is alapítványt tett. Méghozzá nem általában a diákok, vagy az ő karán tanulók valamelyikén akart segíteni, hanem a tudósképzést támogatta. Azt szerette volna, hogy vizsgaköltség ne legyen akadály a doktorátusra jelentkezésnél. Az 1880/81-es Almanach-ban ezt olvassuk: „11. *Fundatio Brassaiana.* Alapítója dr. Brassai Sámuel, egyetemünk ny. r. tanára, 1881. január hó 25-én kelt alapító oklevelével 200 forintnyi alapítványt tett oly célból, hogy ez összeg mindaddig, amíg az a maga, s netalán másoknak is hozzájárulásával, valamint a kamataival 1000 forintra szaporodik, kamatoztassék, azután pedig, amikor ez alapítvány 1000 forintra emelkedett, annak kamataiból a matematika-természettudományi karban todori szigorlatot tevő oly szegénysorsú ifjaknak a szigorlati költségei fedeztessenek vagy pótoltassanak, akiket a matematika-természettudományi kar arra érdemesnek ítél. Az egyetemi tanács az alapítványt 1881. évi január 29-i ülésében elfogadván, annak a „Fudatio Brassaiana" nevet adta; egyszersmind az alapítvány tételéről a nm. vallás- és közoktatásügyi miniszter urat értesítvén, ő nagyméltósága azt 3864-881. szám alatt kelt leiratával köszönetének kifejezése mellett örvendetesen tudomásul venni méltóztatott. Az alapítványt a questura kezeli."[28] Ez az akkor még fiatal egyetem történetében a 11. Alapítvány volt. Haller Károly rektori beszámolója így említi az alapítványt: „Dr. Brassai Sámuel tanár úr mint egyetemünk volt nagyságos rektora múlt évi beszámolója alkalmával tett alapítványát befizette, s kamatoztatása megkezdetett. Legyen a nemeslelkű adományozónak e helyen is az egyetem hálás megemlékezése biztosítva."[29] Az 1870-es évektől Brassai a város, az egyetem, az unitárius egyház nagy öregje, akit minduntalan ünnepelnek, akinek a neve fogalom és szimbólum. Az egyes társaságok, intézmények rangjukat emelik azzal, hogy rendes vagy tiszteletbeli tagjaik sorába iktatják. 1877 februárjában tanárrá választása 40. évfordulóján az Unitárius Kollégium elöljárósága tiszteleg Brassai előtt, aki az iskola felügyelő gondnoka is. Az Unitárius Főtanács

[26] *Acta* 1879-1880. Fasciculus II. 5-7.
[27] *Acta* 1880-1881. Fasciculus I. 3-19.
[28] *Almanach* 1880-1881. 51.
[29] *Acta* 1881-1882. Fasciculus I. 26.

még abban az évben örökös felügyelő gondnokká választja.[30] a Marosvásárhelyen megalakuló Kemény Zsigmond Társaság 1877 júniusában az elsők között iktatja tagjai sorába.[31] a Majna-Frankfurtban székelő Freies Deutsches Hochstift 1878-ban a svéd királlyal egyszerre választja tiszteletbeli tagjául.[32] Az már szinte említésre sem méltó, hogy 1878 októberében a Tiszafüred-vidéki Régészeti Egylet is tiszteleti tagsággal tünteti ki.[33]

A legemlékezetesebb évfordulós ünnepségre 1879. Augusztus 5-én kerül sor. Ekkor telt el 40 éve, hogy az Araliaceaek egy Ausztráliában élő fajtáját Brassairól nevezték el. Ez olyan rendkívüli esemény volt, amelyre Kanitz Ágost, az egyetem botanikus professzora albumot állíttatott össze, s ünnepélyes keretek közt nyújtották azt át Brassainak szerény Monostor úti lakásán. Íme, Imre Sándor rektori beszámoló beszédének ide vágó sorai: „Itt lesz helye megemlítenem, hogy tisztelt társunkat, Brassai Sámuelt, az egyetem megválasztott rektorát, a haza és külföld természettudósai részéről ritka megtiszteltetés érte. Ti. mintegy 80 szaktudós Európa minden országából tisztelte meg üdvözlő írással, fényképével, annak az érdekes eseménynek 40 éves fordulónapjára, melyen néhai Endlicher István nagyérdemű növénytudós egy újhollandi növényt t. kartársunk nevével jelelt meg. A megtisztelő fényképalbum, a szaktudósok arcképei gyűjteménye, folyó évi augusztus 5-én adatott át magánkörben a megtiszteltetéssel legszorosabb s legrégibb kapcsolatban álló testületek képviselői jelenlétében. De a magános ünneplés oka és tárgya minket is mélyebben érdekel, mintsem itt elhallgathattuk volna.”[34] a fehér bőrkötéses albumban Kőváry szerint[35] többek közt 5 angliai, 2 belgiumi, 8 franciaországi, 3 németalföldi, 7 németországi, 10 itáliai, 1 orosz, 1 spanyol, 1 svájci tudós szerepelt arcképpel és néhány elismerő sorral. A 32 magyar tudós közül kiemeli Haynald bíborost. A köszöntőbeszédet Kanitz Ágost latinul mondta felsorolva Brassai botanikai eredményeit, erre az ünnepelt is latinul válaszolt. Majd Kovácsi Antal az 1839-beli tanítványok nevében köszöntötte Brassait. Ferencz József unitárius püspök az egyház és az iskola háláját tolmácsolta. A várost Simon Elek polgármester az Erdélyi Múzeum-Egyletet Finály Henrik, az egyetem matematika-természettudományi karát pedig Entz Géza dékán képviselte. Úgyhogy az ünnepség nem is volt olyan szűkkörű.[36]

Kőváry szerint Brassai fűvészként volt a legismertebb, ilyen irányú társasági tagságai, kitüntetései is erre utalnak.[37] Kanitz Ágost az általa alapított Magyar Növénytani Lapokban 1887-1889-ben rendre közölte a Brassai és a Kováts Gyula által 1858-ban összeállított *Új magyar fűvészkönyv* fejezeteit. Megállapította: „Nem nyomhatom el azon őszinte meggyőződésemet, hogy növénytani irodalmunkra nézve valóban nagy veszteség, hogy a munka 1858-ban kész részei nem jelentek meg.”[38]

Ha nem legkedvesebb tárgyát tanította is, Brassai jól érezte magát az egyetemen. Tanártársai közül – akik különben mind gyermekei és tanítványai lehettek volna – többeket baráti körébe fogadott. Különösen jó viszony fűzte Concha Győző, Farkas Lajos, Felméri Lajos, Kanitz Ágost, Finály Henrik, Szabó Károly professzorokhoz. Ezekkel szívesen vitatkozott

[30] Boros György *i.m.* 201.
[31] a *marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája.* Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Marosi Ildikó. Bukarest, 1973. 407-8.
[32] Fritz József, *Brassai Sámuel.* Új kiadás. Budapest, 1912. 306.
[33] Kőváry László *i.m.* 29.
[34] *Acta* 1879-1880 Fasciculus. I. 8.
[35] Kőváry László *i.m.* 29.
[36] Az ünnepség leírását és az eéhangzott beszédeket közli P. [Péterfi Dénes] a Keresztény Magvetőben: *Dr. Brassai Sámuel.* 1879. 265-269.
[37] Kanitz Ágost, *Brassai, a botanikus. Kolozsvár,* 1890. máj. 24.; Kőváry László *i.m.* 65-66.
[38] *Töredék a Brassai – Kováts-féle „Új magyar fűvészkönyv”-ből (1858).* Magyar Növénytani Lapok 1886. 17-45. [Lapalji jegyzet]

szaktárgyaikról, elfogadta meghívásaikat családi otthonukba. Boros György teológiai tanár szintén a baráti kör tagja, igen találóan jellemzi Brassai és az egyetem viszonyát:

„A Tudományegyetem és az egyetemes tudós Brassai kitűnően összeillettek. Az ifjú egyetem az öreg kétemeletes gubernális épületben helyezkedett el, ugyanott, hol most a főépület van. Brassainak tudományban megőszült feje korhű dísze volt a régi, masszív, szintén megöregedett nagy épületnek."

„Ha a vizsgákon tanárhiány mutatkozott, Brassaihoz izentek, s ő helyt állott, ha kellett francia nyelvből, ha szükséges volt, más tárgyból is. Az egyetem szívósan ragaszkodott érdemes tagjához. A tanárságban kortársai, valamint a fiatalok is olyan oszlopnak tekintették, amelyről az egyetem tudományos jellege mindenkinek szemébe ötlik. Csak őt kellett látni, s már azonnal észrevehető volt, hogy a kolozsvári egyetem nem olyan fiatal, amilyent évei mutatnak. Hammurabi törvényoszlopa vagy Mózes kőtáblája nem fejezte ki hívebben a király, illetőleg Isten szándékát, mint ez a bölcs Mózes, aki fölment népével a Nebo hegyére, és onnan megmutatta a tudománynak gazdagon termő Kánaánját."[39]

Túl a 80. életévén Brassai még tökéletes szellemi frissességnek örvendett. Hanem a testen már jelentkeztek az öregedés jelei. Előbb hallása romlott meg, hangja remegővé vált, ami nehezen érthetővé tette amúgyis hadaró beszédét, keze kissé reszketett. Mindez még nem akadályozta a tanításban, eszébe sem jutott nyugalomba vonulni. Az 1881/82-es tanév végén, mint Ajtai Sándor rektor jelentéséből kitűnik, Brassai „egészsége helyreállítása végett" két és fél hónapos szabadságot vett ki.[40] Arra a félévre kiírt előadásait előzőleg megtartotta, így nem kellett helyettesíteni. Boros György szerint csak az utazási vágy vett erőt Brassain, s orvosa, Brandt professzor is ajánlatosnak látta a levegőváltozást. Hanem akkoriban az ilyen szabadságolásokat maga a miniszter hagyhatta jóvá s rossz ómennek számítottak. Csak legvégső esetben folyamodtak hozzá a professzorok, többnyire rövidesen bekövetkezett nyugdíjazásuk, haláluk. A minisztériumban ez a szabadságolási kérelem is azt a benyomást keltette, hogy eljött az ország akkori legidősebb egyetemi tanárának a nyugdíjazási ideje. Ráadásul tanszékének betöltésére két jelölt várt, a tanítvány-magántanár Vályi Gyula és az elméleti fizika professzora, Réthy Mór. Az utóbbi országosan ismert matematikus volt, 1878-ban az Akadémia is levelező tagjai sorába választotta, később Bolyai hagyatékának kutatójaként tűnt ki. Réthy a fővárosban kitűnő kapcsolatokkal rendelkezett, mert mint az 1873/74-es rektori beszámolóból kitűnik[41], a kar megkérdezése nélkül nevezték ki Kolozsvárra rendkívüli tanárnak. (Akkor fejezte be doktorátussal heidelbergi tanulmányait.) Réthy a fizikát csak kényszerből művelte, s időnként matematikai kurzusokat is hirdetett. Valószínű, hogy igyekezett sürgetni a fővárosban Brassai nyugdíjaztatását.

Trefort Ágost miniszter először 1882 nyarán írt az egyetem rektorának, hogy ha Brassai „maga is szükségét érzi a nyugalomba lépésnek, s ha erről a rektor és az egyetemi tanács is úgy van meggyőződve", kérjék fel ez irányú iratainak benyújtására. A miniszter ígéri: teljes fizetéssel nyugdíjazzák. Brassai azonban az ügyet egyre halasztotta. Mikor Gönczy Pál miniszteri tanácsos decemberben újra érdeklődik Brassai szándéka felől, ez magyarázkodó levelet küld. Végül engednie kellett a több irányból jövő unszolásoknak. Mint Boros György kimutatja, Brassai kéréséhez munkaigazolványokat is mellékel: 14 év 10 hónap 22 nap középiskolai tanárságról és 11 évi egyetemi szolgálatról. Úgyhogy téves az a többször elhangzó állítás[42], mely szerint Brassai megkérdezése nélkül küldték volna nyugdíjba.

[39] Boros György *i.m.* 227.
[40] *Acta* 1882-1883. Fasciculus I. 14.
[41] *Acta* 1874-1875. Fasciculus I. 9.
[42] Kőváry László *i.m.* 30.; Gál Kelemen, *Brassai Sámuel.* Cluj-Kolozsvár, 1926. 9.

Érdekes módon itt is, akárcsak a többi állásában, 11 évet töltött. A jóbarát és pályatárs, Szabó Károly leköszönő rektor így emlékezik meg az eseményről:

„Dr. Brassai Sámuel, az elemi mennyiségtan nyilv. [ános] rendes tanára őfelsége f[olyó] évi júl[ius] 23-án kelt legfelsőbb elhatározásával teljes egyetemi tanári fizetésének élvezése mellett nyugalomba helyeztetett s egyszersmind hosszú közpályán a tudomány mívelése és terjesztése körül szerzett kiváló érdemei elismeréséül kir[ályi] tanácsosi címmel díjmentesen ruháztatott fel. Egyetemünk tanári karának köztiszteletben álló Nestora, a tudományos világban általánosan ismert nevű ősz tudós, a múlt tanév végén eszerint megvált tanszékétől, melyen ifjúsága óta, nemzetünk értelmességének fejlesztésére oly buzgón s oly sikeresen működött: de nem szűnt meg egyetemünk tanári karának dísze, büszkesége, irodalmunk munkása lenni, ki korához képest bámulatosan ifjú szellemi erejével hivatva van a tudományos irodalom oly különböző térein egyaránt kitűnő hatással működni, s ezáltal érdemeihez érdemeket fűzni, s egyetemünkre, mely őt legérdemesebb tagjának ismeri, újabb fényt vetni."[43]

A Matematika-természettudományi kar Martin Lajos dékán aláírta levélben vesz búcsút a professzortól ebben megállapítja: „Azon tizenegy év, melyet szerencsénk volt Nagyságoddal együttműködve ifjú egyetemünkön átélni, bő alkalmat nyújtott mindnyájunknak Nagyságodban nem csupán a tanácsban bölcs kartársat s a tudományos munka terén fennkölt szellemű zászlóvivőt tisztelni, hanem egyszersmind személyéhez közelebb jutva, szívben nemes barátot szerezhetni."[44] a dicséretek és kitüntetések ellenére is Brassainak fájt kierőszakolt nyugdíjaztatása. A királyi tanácsosi címet soha sem használta.

Brassai tanszékét egy évig a felsőbb matematika professzora, Martin Lajos és Vályi Gyula magántanár helyettesként látta el, majd 1884/85-től Réthy Mórt áthelyezték az elemi mennyiségtan tanszékre, Vályinak be kellett érnie az elméleti fizikai tanszékkel. Mikor aztán 1886-ban Réthy a budapesti műegyetemre távozik, Vályi lesz a matematika tanára. ő is a Bolyai-kutatással szerez érdemeket.

Brassai még két évig megtartotta nyelvészeti óráit, ha akadt jelentkező. Aztán jóformán minden kapcsolata megszakadt az egyetemmel, mint intézménnyel. De nem a baráti körébe tartozó tanárokkal. Mikor 1890 júniusának elején 90. születésnapja alkalmából az akadémia Eötvös Lóránd és Szily Kálmán főtitkár aláírta levélben üdvözli az Unitárius Főtanács pedig testületileg vonul lakására, hogy köszöntsék, az egyetem nem képviselteti magát. Csak mikor már halálos ágyán fekszik, s híre kél századik születésnapjának, tiszteleg küldöttségileg az egyetemi tanács. Ekkor is főleg annak köszönhetően, hogy épp Farkas Lajos, a római jog professzora, Brassai szűkebb baráti körének tagja a rektor.

Június 3-án a már halálát közeledni érző Brassai az őt meglátogató Kőváry Lászlónak és Szabó Samunak úgy nyilatkozik, hogy 1797. június 15-én született. Ezek az addigi bizonytalan 1800 első felére eső születési dátummal szemben ezt hitelesnek tekintették, s közhírré tették. Olyan nagy visszhangja lett a dolognak, hogy maga az uralkodó is gratulált. „Június 15-e nagy ünnepe volt a nemzetnek. Egyetlen ünnepnapja a nagy magyar tudósnak, ki száz éven át csak munkanapokat ismert." – írja Kőváry.[45] a tisztelgők sorában megjelent a Ferenc József Tudományegyetem háromtagú küldöttsége is: Farkas Lajos rektor, Márki Sándor és Farkas Gyula dékánok. A rektor a dátum helyességében kételkedők közé tartozott, s ezt szavaiban is kifejezte: „Nem az igazi nap a mai, de azért mi is kívántuk a mi mély és igazán őszinte jókívánatunkat kifejezni, s kívánjuk, hogy az igazit az általunk tervezett módon, és nem így az ágyban, megünnepeljük." Brassai rövid válasza: „Igazán fájdalmas

[43] *Acta* 1883-1884. Fasciculus I. 7.
[44] Boros György *i.m.* 226.
[45] Kőváry László *i.m.* 41. A következő idézetek is innen vannak.

betegségben vagyok; nehezen tudom összeszedni gondolataimat. De annyit mégis elmondhatok, hogy nagy örömöt okoz nekem az én kedves kollégáimnak a megemlékezése, akiket mindig nagyon szerettem. Ha jobban leszek, másképpen is meg fogom hálálni."

Az országos ünneplést csak kilenc nappal élte túl Brassai. Június 24-én reggel „a kolozsvári Vöröskereszt Kórházban az élők közül a halhatatlanok sorába költözött át" – mint írta az Erdélyi Múzeum búcsúcikke.[46] a hír órák alatt bejárta a várost, megtörténtek az előkészületek a nagy temetésre. Farkas Lajos rektor is összehívta az egyetemi tanácsot, s rövid beszédben jelentette be a szomorú hírt. Megállapítja, hogy a nemzeti történetírás feladata lesz e tüneményszerű egyéniség életpályáját megrajzolni. „De azt már éreztük és világosan tudtuk, hogy a csaknem százéves élet minden napja az igaznak és jónak nemcsak fáradhatatlan keresésében, munkálásában, hanem a belőle megtaláltnak kicsinnyel és naggyal egyaránt önzetlen megosztásában telt el."[47] Brassai emlékét jegyzőkönyvileg örökítik meg, és elhatározzák, hogy latin és magyar nyelvű gyászjelentést adnak ki, a ravatalra koszorút tesznek, s a tanács a temetésen szokásos díszöltözékében és jelvényeivel fog megjelenni.

A temetést az Unitárius Egyház a templomból rendezte. Ott csak Ferencz József püspök mondott beszédet és imát. A küldöttségek a Házsongárdi temető sírjánál jutottal szóhoz. Itt az egyetem részvétét a Mennyiségtan-természettudományi kar dékánja, Farkas Gyula tolmácsolta.[48]

A százéves születésnap hírén felbuzdulva a torockószentgyörgyiek elhatározták, hogy emléktáblával jelölik meg a helybéli papi lakot, a feltételezett szülőházat. A tábla leleplezésére július 18-án került sor. Megint minden érdekelt fórum elküldte képviselőjét, akik beszédet is mondtak. Az akadémia elismerését Márki Sándor, az egyetemét Szádeczky Lajos, az Erdélyi Múzeum-Egyletét Apáthy István tolmácsolta, mindhárman az egyetem legjelesebb professzorai. Márki megállapítása: „Apáczai és Brassai Magyarország legnagyobb két enciklopédistája. Kétszáz esztendő választja el működésüket, talán csak araszni köz sírjaikat, egy pókháló szála sem föladataik tömegét."[49]

Farkas Lajos rektor a tanév végi beszámolójában három jeles professzor haláláról is megemlékezik. Mindhárman az alapítók nemzedékéből valók: Martin Lajos, Szilasi Gergely, Brassai Sámuel. A legtöbbet Brassaival foglalkozik, felsorolja egyetemi tisztségeit, s ugyanazokkal a szavakkal méltatja, mint a halálát követő rendkívüli tanácsülésen.[50]

Még egy feladat maradt: Brassai emlékének megörökítése. Arcképét még korábban, mikor az egyetem megnyitásának tizedik évfordulóját ünnepelték, a többi rektoréval együtt Veress Ferenccel porcelánba öntették, és a tanácsteremben helyezték el.[51] Most a sajtóban olyan javaslat is elhangzott, hogy az éppen készülő új egyetemi épület elé Brassai-szobrot kellene felállítani.[52] Legsürgősebb feladat azonban sírja megjelölése volt. A kezdeményezés Farkas Lajos rektor nevéhez fűződik, aki július 9-ére tanácskozást hívott össze ebben a tárgyban.[53] Ezen az egyetem néhány professzorán kívül részt vettek a város és az Unitárius Egyház

[46] *Brassai Sámuel*. Erdélyi Múzeum 1897. 402-12.
[47] Kőváry László *i.m.* 50. A teljes beszédet közli.
[48] a temetés leírását közli az Ellenzék c. napilap 1897. jún. 28-i száma, valamint Gaal György, *Aki egy század tudományosságát átfogta: Brassai Sámuel.* Erdélyi Református Naptár az 1997. évre. Kolozsvár, 1996. 203-7.
[49] a torockói ünnepségről beszámol az Ellenzék július 19-20-i számaiban, továbbá az Erdélyi Múzeum 1897. 402-412. lapjain, innen a Márki idézet. A tábla felirata: „E házban / 1797. év június 15-én született / Dr. Brassai Sámuel. / e kőlappal a tudósok öregének emlékét nemzeti / kegyelettel örökíti e község közönsége 1897. évben."
[50] *Acta* 1897-1898. Fasciculus I. 21-22.
[51] *Acta* 1881-1882. Fasciculus I. 15.
[52] Ürmössy Lajos, *Brassai-emlék.* Ellenzék 1897. júl. 13.
[53] a síremlék-állítás minden adata megtalálható a következő, valószínűleg Boros György összeállította füzetben: *Brassai Sámuel síremléke.* Átadási ünnepély. 1910. október 2. Kolozsvár, 1910.

képviselői. Elhatározták, hogy közadakozásból emelnek méltó emlékművet, s létrehoztak egy 89 tagú országos bizottságot. A tényleges gyűjtés, kivitelezés az intéző bizottságra hárult, melynek elnöke Farkas Lajos, titkára Boros György teológiai tanár, pénztárosa pedig Merza Lajos lett. A legelső adományt Duka Tivadar küldte Londonból. Csak 1910-re gyűlt össze annyi pénz, hogy a munkálatokhoz kezdjenek. Pákey Lajos egyik klasszicizáló tervét választják ki, rajta Brassai másfélszeres bronz mellszobrával. Az 1910. október 2-i leleplezéskor Farkas Lajos méltatta Brassai egyéniségét és vázolta az életmű történetét. Az egyetem nevében Szádeczky Lajos rektor, a Matematika-természettudományi kar nevében pedig Fabinyi Rudolf dékán helyezett el koszorút. A szoborbizottság elnöke, Farkas Lajos nem fogadta el az 1797-es születési évszámot, így 1800-at vésetett bele. A szobor mögötti hátlapra ezt megerősítendő odaíratta:

„A százzal haladóknak”
A nemzeti kegyelet
1910

Brassai a kolozsvári egyetemalapító tanári kar legidősebb, legsokoldalúbb és leghíresebb tagja volt. Pályája alkonyán és a nem a neki leginkább megfelelő tudomány képviseletében került az egyetemre, így – bár minden szinten kivette részét az egyetemi munkából, vezetésből – különösebb hatást nem fejtett ki, iskolát sem alapíthatott maga körül. Az egyetem történetébe külön színt képviselnek szanszkrit és általános-összehasonlító nyelvészeti órái. Ezeken egyéniségének megfelelő, őt foglalkoztató és kora tudományosságának szintjén álló ismereteket továbbíthatott.

Péntek János

Regionalitás és egyetemesség a kolozsvári nyelvészek munkásságában

1. Egy tudós halálának centenáriuma már önmagában is elég ok az emlékezésre és a méltatásra. A kétely és a gyanakvás ilyenkor akörül van, különösen, ha gyakoriak az ünneplések, hogy jó alkalom-e ez a tárgyszerű értékelésre, és hogy nem csupán a hely és a keres évszám, esetünkben a száz és a talán kétszáz esztendő emeli-e meg az életmű súlyát és jelentőségét. Komolyan lehet-e venni a múlt századi polihisztorokat, az erdélyi polihisztor mítoszát?

2. Brassai Sámuel nyelvészeti munkásságát illetően megnyugtató cáfolata lehet a gyanakvásnak, hogy kilenc évvel ezelőtt, a Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusán[54] a magyar nyelvtudomány történetéből tartott előadások közül kettő is kiemelten foglalkozott életművének egy-egy vonatkozásával, az Elekfi Lászlóé és a Klaudy Kingáé, akik a mostani emlékülést is megtisztelték jelenlétükkel. Akkor nem volt Brassai évforduló, Erdély és Kolozsvár is távolabb volt Budapesttől, mint most, az előadókat pedig csak a szakmai érdeklődés befolyásolhatta. Mint ahogy másokról sem feltételezhető szakmán kívüli elfogultság, akik az utóbbi évtizedekben „felfedezték" Brassait, legfeljebb fokozatosan vált számukra rokonszenvessé és fontossá, amint a nyelvészeten belüli tematikai sokoldalúság viszonylag egységes képbe rendeződött.

A polihisztorság próbája szintén csak az lehet, ha külön-külön, az egyes szaktudományok szemszögéből végezzük el a tudománytörténeti értékelést, mert a sokirányú érdeklődés még nem tudományos vagy tudománytörténeti érdem; ellenkezőleg, épp úgy lehet a felszínesség, a dilettantizmus, a provincializmus megnyilvánulása.

Úgy tűnik, a nyelvtudomány más, korábbi és későbbi személyiségei jobban kötődtek mind a korhoz, amelyben éltek, mind ahhoz a szűkebb régióhoz, hazához, ahol születtek. A négy évvel ezelőtt (1993-ban) Marosvásárhelyen hasonló emlékülésen ünnepelt Arankáék „nyelvmívelő" társasága és nyelvi programja része a korabeli hasonló törekvéseknek[55], még akkor is, ha az erdélyiek véleménye sokban különbözött azokétól, akik a „nagyobbik hazában" éltek. Például éppen a mesterséges szóalkotás tekintetében, amelyet Brassai sem tart indokoltnak: „...a föld kerekségén nincs szegény nyelv!" (1875. 4); „... minden nyelv kibírja elégíteni szükségeit" (*i.m*. 6) – mondja a *neo- és palaeologia ügyében* című munkájában. - „ Csekély vélekedésem az – írta Aranka –, hogy egy nemzeti nyelvet, amint... csinálni, úgy ... bővíteni is, emberi tehetséget felülhaladó dolog. Mindenik az idő, szokás bévett kölcsönös élés munkája" (1808; EMNyTI. 337)

A XVIII. század végén mindenki grammatikát írt, így legfeljebb jellegében, de nem műfajában egyedülálló Gyarmathi *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere* (erről is megemlékeztünk 1994-ben). És noha a két év múlva kétszáz éves *Affinitas* a nyelvhasonlítás úttörő műve, az összehasonlító-történeti módszer szintén benne volt már a kor levegőjében. Akit megfertőzött Göttingen és Schlőzer szelleme, annak ezen a pászmán kellett úttörőnek lennie.

---

[54] Lásd *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Budapest, 1991. Az emlékülés előadásait tartalmazó kiadvány: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793-1993*). ETF. 218. Kolozsvár, 1994.

Az az izgága és konok székely pedig, Szentkatolnai Bálint Gábor, aki csak Hunfalvy halála után, de még Brassai életében az ugor-török háború száműzetéséből kerül haza 1893-ban a kolozsvári egyetemre, altajistaként és orientalistaként szintén a nyelvek történeti, rokoni kapcsolatainak volt megszállott kutatója.[56]

Nem hagyható tehát figyelmen kívül az a szembeötlő tény, hogy egy végig élvonalbeli nyelvész, aki – mint Kőváry László írta halála után rögtönzött pályaképében – „ifjú szívvel látta elvénhedni a századot, amelynek születését gyermek szemmel látta" (EM. XVI, 1897. 349), nem összehasonlító nyelvész, nem is nyelvtörténész, mint szinte mindenki saját századában, hanem szintaxista, idegen nyelvek oktatója és idegen nyelvek oktatásának teoretikusa, a fordítás dillemmáinak elemzője. A nyelvművelésben pedig nem a szavakban, hanem a szerkezetekben és a mondatban, a szólamban látja a probléma lényegét. Azokban a magasabb szintű egységekben, amelyek magukon viselik a nyelv karakterét, és amelyekben éppen emiatt lényegesen megváltozhat idegen hatásra a nyelv karaktere. S közben olyasmit ír le vezérelvként, ami nem saját századában, sem a XX. században nem jellemző a céhbeli nyelvészekre: „Nekem az az elfogultságom van, hogy a nyelvet csak az emberrel s emberiséggel kapcsolatban bírom vizsgálatra érdemesnek tartani" (1873. 6).

A nyelvész Brassaira semmiképpen nem érvényes Kővárynak az az elismerésnek szánt megállapítása, hogy „... egyedüli vonása, hogy egy századot élt át úgy, hogy ha nem is előzte meg korát, utolsó perczéig a kor élén haladt, s az utána jövőknek folyvást mestere maradott, csakhogy tanítási szenvedélyét kielégítse" (EM. XVI, 1897. 350). Ennek a megállapításnak a fordítottja igaz. Az ti., hogy bár egy századot élt, így az emberi élet elképzelhető határai között türelmesen várta, hogy fölnőjön hozzá a kor leíró grammatikája, csak azt a fajta megerősítést érhette meg, amely a *mondat dualismusában* részletesen bemutatott és bírált Georg von Gabelentznek az ő felfogásával egybehangzó felismeréseiben tükröződik.

A tudomány malmai is néha igen lassan őrölnek. Nem száz, hanem kétszáz évet kellene élnie a tudósnak, hogy némi elégtétele legyen. 1873-ban még azzal vigasztalja magát, hogy másoknak sem volt sokkal több szerencséjük: „E dualismus kritikáját s az ellenébe tett unitarismus megalapítását végrehajtottam »Magyar mondat« czimű akad. értekezésem I. része 6.7. és 8. cikkelyeiben. Sem egyiknek, sem másiknak nem vala szerencséje »principibus placuisse viris«. De az nem döntő érv; mert hiszen Lavoisier halála után még 10 évvel is volt Európában phlogisticus és nem kis nevű kémikus; és Biot, korának első rangú physicusa, az interferencia feltalálása után 65, a Fresnel-féle elmélet meg jelente után 50 évig sem bírta elvetni az emanatiot s meg győződni a világhullámok elmélete helyességéről" (1873. 5).

Később von Gabelentz hasonló felismerése olvastán önmaga igazolását látja, ekkor azonban már saját prioritását kénytelen bizonygatni: „Szabadjon megemlítenem ismételve is, hogy én közel húsz évig kotoltam a mondat dualismus fészkén, míg az első tojást 1852-ben kiköltöttem" (1885. 79). „52 éve, hogy meggyőződésemet a sajtó útján másokkal is megosztani törekszem, és íme ma is újra kell-e mondanom . . . én 34 év alatt sem juthattam eredményhez, pedig csak szokás, előítélet és tudósi tekintély az ellenfeleim" (1885. 4).

Brassai szuverén alkat volt, élete végéig megőrzött szenvedéllyel, könyörtelen iróniával. Nem kereste az intézményeket, az intézmények keresték meg őt. Az Akadémiának tudvalévő 1837-től volt levelező, később rendes, majd tiszteletbeli tagja. Ám ennek ellenére nem átallotta hevesen bírálni az Akadémia magyarságát. Csípős, ironikus, néha cinikus hangját a fővárosiak nehezen viselték el. Szemére vetették, hogy „istentelen erdélyi dialectust" beszél. „Azt írják rólam Pesten a szívek és vesék vizsgálói – írja máshol – ‚hogy a »kímélés és mérséklet virtusa távol áll tőlem«" (EM. II, 1875. 5). Nagy tekintélye volt az Erdélyi Múzeum-Egyesületben és

[56] Lásd *Szentkatolnai Bálint Gábor*. ETF. 220. Kolozsvár, 1994.

a kolozsvári egyetemen. Szenvedélyesen szeretett tanítani. Tőle és Meltzl Hugótól ered a javaslat „egy magyar folklore társulat alapítása ügyében” az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokban 1881-ben, amelyből az évtized végére Herrmann Antal ügyködése nyomán a Magyarországi Néprajzi Társaság lett.

A mai tudományos grammatikák kerülik a preskripciót, az értékelést. Brassainál – bár a „nyelvőrconsortiumot” hevesen támadja, és a nyelv életébe való erőszakos beavatkozást kárhoztatja – gyakoriak az elmarasztaló vagy értékelő észrevételek, amelyek éppen az „organicus fejlés”, azaz a szerves fejlődés óvása jegyében hangzanak el.

„... törvényes, alkotmányos közösség, társadalmi szolidaritás, szóval állam, sőt haza is lehet egy nyelv nélkül – írja a *magyar bővített mondatban*; de bizony nemzetiség nélkül nem, s azzal is csak úgy képzelhetni, ha határozott, szilárd jelleműnek tesszük fel. Az ilyen jellemet pedig én ... nem a gyökökben és szókban, hanem a szólamokban keresem és lelem” (1870. 4). „Magyar, mívelt és mívelés allatti nyelvünk ... a legjobb úton van arra, hogy olyan »enyim apa«-féle »lingua franca« legyen belőle. Olyan ti., mely magyar szókból, de Európa élő és kihalt nemzetei szólamaiból van szerkesztve” (1870. 5).

3. Amikor ezeket leírta, nem gondolhatott a XX. században külsővé vált régiókban kialakuló „lingua francá”-kra, sem arra, hogy az ő vagy később Gombocz Zoltán nevével fémjelzett indulás után az egyetem is hányatott sorsra jut. Az egyetemesség igénye nem tűnt ugyan el a későbbi magyar nyelvészeti kutatásokból sem, de egyre nehezebb volt fönntartani a legkiválóbb erdélyi utódok munkásságában a regionalitás és az univerzalitás kényes egyensúlyát. A helyzet kényszerében és a veszélyeztettség tudatától is hajtva századunk magyar nyelvészei, egyetemi és akadémiai intézményei jórészt a regionális témákra és feladatokra összpontosították figyelmüket.

A két világháború közötti teljes pangás után 1940-ben Szabó T. Attila lett a megteremtője és vezetője a magyar nyelvészet kolozsvári műhelyének. Az Erdélyi Tudományos Intézetben és az egyetemen hihetetlenül nagy munkát végeztek olyan regionális munkálatokban, mint a földrajznév-gyűjtés és a nyelvatlasz-munkálatok előkészítése. Az ötvenes és hatvanas években már Márton Gyula szervezte a tanszéket, a tudományos kutatást, a terepmunkát Moldvában, a Székelyföldön, és Erdély más nyelvi tájain. Gálffy Mózessel olyan triumvirátust alkottak ők hárman amelyben egyaránt megvolt a szakmai tudás, a közös erkölcsi felelősség, az akarat és a munkabírás jelentős feladatok elvégzésére.

Erdélyben igazi intézmények híján „egyszemélyes” intézmények képviselik az egyes hungarológiai diszciplínákat. A magyar nyelvészetnek szerencséje volt: egyszerre volt jelen az egyszemélyes intézmény Szabó. T. Attilával és az iskolának tekinthető tanszék, amelynek szervezésében és irányításában Márton Gyulának voltak kiemelkedő érdemei, és amelyben teljes személyiségével Szabó T. Attila is részt vett.

A dialektológiában és a nyelvföldrajzban ennek a műhelynek volt egy germanisztikai háttere a Csűri-iskolán keresztül, a román nyelvészet közvetítésével pedig egy romanisztikai inspirációja. Maguk e kutatási területek már nem voltak újak századunk második felében, de megújultak a kolozsvári iskola működésében, regionálisak voltak, de nem voltak provinciálisak. Elkerülték a kisebbségi magyarságtudományban néha érzékelhető dilettantizmust, eleget tettek mind a nemzeti közösség elvárásainak, mint az általánosabb szakmai követelményeknek.

Ha van transzilvanizmus a nyelvtudomány művelésében, akkor ez az iskola ezt a transzilvanizmust képviselte. Abban is, hogy az erdélyi nyelvi kölcsönhatásban jóhiszeműen csak a természetes és kölcsönös nyelvi jelenségeket értekelte (néha túlértékelte). Leltározta ugyan a régi és a mai magyar erdélyi magyar nyelv román eredetű elemeinek tömegét, és

ezzel közvetve a dominanciát és az aszimetriát is jelezte, de nem tárta föl (az akkor időkben nem is tárhatta föl nyíltan) a nyelvi folyamatokban tükröződő alárendeltséget, nyelvi sorvadást és a némely régiókban végbemenő nyelvvesztést.

Az iskola eredményei leginkább Szabó T. Attila munkáiban váltak ismertté. Hangsúlyozni kell viszont, és ez nem csorbítja az ő érdemeit, hogy az Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztésében több mint három évtizede egy kutatóintézetnek megfelelő létszámú és szakmai színvonalú munkaközösség dolgozik, amelyben a tanszék jó néhány tagja is részt vesz.

A szakmában köztudott, hogy a kolozsvári iskolának van egy egyetemesebb jellegű, modern vonulata is. A stilisztika, az irodalmi nyelv története, a stílustörténet ez, amelynek kutatását még Szabédi László kezdeményezte, majd Szabó Zoltán lett ezeknek a szakterületeknek elismert művelője. Körülötte is sok tanítvány, munkatárs tömörül, több fontos kiadvány, kézikönyv jelzi e vonulat jelenlétét mind a mai napig.

Ami most van, azt még nem lehet tárgyilagosan, megfelelő távlattal sem elemezni, sem értékelni. Az legfeljebb történet, de nem történelem.

Irodalom

Brassai Sámuel 1870, a *magyar bővített mondat*. Pest.

Brassai Sámuel 1873, *Paraleipomena kai diorthumena. A mit nem mondtak s a mit roszul mondat a commentatorok Virg. Aeineise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra.* Budapest.

Brassai Sámuel 1875, a *neo- és palaeologia ügyében*. Budapest.

Brassai Sámuel 1885, a *mondat dualismusa.* Budapest.

EMNYTI = Jancsó Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* Bukarest, 1955.

Grétsy László
Brassai Sámuel, a magyar nyelv őre – s ellenőre

Mivel a véletlen vagy legalábbis valami olyan körülmény, amelyet én nem ismerek, úgy hozta, hogy „A nyelvész Brassai élő öröksége” című emlékülés első napjának délutánján, az Unitárius Püspökség Imatermében szólhatok, s a meghívóból látom, hogy éppen itt és éppen most hangzanak el előadások, úgy érzem, nemcsak jogom, hanem kötelességem is, ha csak pár mondattal is az univerzális tudósra emlékezni; nemcsak a nyelvészre, hanem a bámulatra méltó képességű polihisztorra, akinek mérhetetlen tudása, sokoldalúsága előtt mindnyájunknak fejet kell hajtanunk. Megtették ezt már kortársai is, holott abban az időben még voltak polihisztorok, csak éppen nem hozzá mérhetők. Csupán két mozzanatra utalok. Ez, úgy vélem, fényesen igazolja, amit mondtam. Élete utolsó szakában, amikor mint százéves tudóst köszöntötte az ország – mint tudjuk, volt ebben némi kegyes csalás, noha a lexikonok vagylagosan mindmáig megadják születési éveként az 1797-i évszámot is az 1800 mellett –, a sajtó is tisztelettel hajtotta meg zászlaját Brassai előtt. A budapesti Vasárnapi Újság közli arcképét és ünnepli Brassait: „aki a tudományok roppant birodalmában a legnagyobb birtokosok egyike, akinek mindenik országában terjedelmes s mi több, jól mívelt birtokai vannak. ő a philosophiában, a földrajzban, a természettanban, a széptanban, a műkritikában, mindenütt szakember és elsőrangú tudós ... Hogy az aestetikában tekintély, hogy a világirodalomban senki sem járatosabb mint ő, ez mind nem gátolja abban, hogy a legalaposabb zeneértő és zenekritikus legyen ... Bármily szürke a szakálla, vállára csüngő haja, bármily hajlott a termete, szellemileg ifjú ő!”

Nem sokkal később pedig, halála bekövetkeztekor az Akadémia titkára így méltatta: „Ha volt valaha akadémiai tag, kinek halála minden osztályra nézve veszteség, az bizonyára Brassai, aki az Akadémia három osztályának majd mindegyik tudományát művelte: a mathematika, a philosophia és természettudomány, a classika philologia, a magyar nyelvészet.” S ugyanezt a mindenben tudósságot emelte ki Gárdonyi Géza is abban a terjedelmes költői levelében, amelyet a százéves Brassait köszöntötte ünnepség alkalmából a Pesti Hírlapba írt:

Te születni láttad ezt az agg századot
S térdeden ringattad öreg apáinkat.
A halál azóta négy termést aratott,
Az első termésből fűszál sem maradott,
Te meg ringatod most az unokáinkat.

S óh mondd, te mindenben-tudós, bölcs aggastyán
Aki száz esztendőn át folyton tanultál,
S aki földet, eget egyaránt vizsgálván,
Mélyben és magasban legtovább jutottál,
Érdemes-e élni?

De Brassai sokoldalúsága nemcsak így, hanem magában a nyelvtudományban is megmutatkozik. Erről végképp nem érdemes szólnom, hiszen ha semmi mást nem teszünk, csupán végignézzük ennek az emlékülésnek az előadáscímeit, már látszik, hogy milyen szerteágazó s mily gazdag Brassai Sámuel nyelvtudományi tevékenysége. Nem tudom sem cáfolni, sem bizonyítani, de Brassai mély nyelvészeti gondolatainak hatására hajlamos vagyok magam is elfogadni, amit Elekfi László írt le a *százötven éves Brassai Sámuel* című, a Magyar Nyelv XLVI. évfolyamában közzétett szép méltatásában, vagyis hogy a sok tudományt

művelő Brassai „éppen a nyelvtudomány területén alkotta a legforradalmibbat és a legmaradandóbbat.”

Én a továbbiakban nem erről, nem Brassai nyelvtudományi elveiről, szemléletéről szólok, nem is arról, hogy melyik mennyire időt álló – ez az emlékülés többi előadójának feladata, s elmondhatom, már eddig is sok figyelemre méltó gondolatot hallhattunk ezzel kapcsolatban –, hanem azt igyekszem bemutatni, hogy a számos tudományban s számos nyelvben otthonos Brassainak milyen a viszonya anyanyelvéhez, a magyar nyelvhez.

Életrajzaiból tudjuk, hogy 1837-től 1848-ig a kolozsvári unitárius kollégium tanára volt. Azt is tudjuk, hogy tanítványai végtelenül tisztelték őt, bámulattal adóztak hatalmas tudásának. Jól mutatja ezt, hogy nem gúnynevekkel illették, ami a diákok körében mindig is szokásos volt, hanem Sokratesnek, Plátónak, Aristotelesnek meg Cicerónak becézték. Nos, ez a Brassai az általa szerkesztett Vasárnapi Újságban és minden más lehetséges helyen igyekezett a magyar nyelvet érvényre juttatni. Persze, nemcsak ő ennek a harcosa, hisz az 1840-es években ez már benne volt, a levegőben, de ő fogadta meg legjobban Comenius két évszázaddal korábbi intelmét: „Magyar nemzetem, igyekezzél rajta, hogy legyenek magyar nyelvű iskolai könyveid, gazdagítsd hazádat jó és bölcs s ne csak latin, hanem saját nyelveden írt könyvekkel is!” Brassai, korának egyik legnagyobb tudósa nem érezte tehernek, nyűgnek a tankönyvírást, mert tudta, hogy valakinek ezt is el kell végeznie. Egymás után születtek magyar nyelvű tankönyvei. Írt *Rethoricát* – ez kéziratban maradt – *Syntaxist*, *Kisdedek számvetése* című tankönyvet, vezérfonalat a „mértani és szabadkézi rajzhoz”, *Algebrai gyakorlókönyvet, Logikát, Elméleti és gyakorlati német nyelvtant, Ingyen tanító francia nyelvmestert*; mindenestül összesen 19 tankönyvet. Egyik életrajzíróját, Boros Györgyöt idézem: „Magyar nyelvtant nem írt, de egész életében minden erejével azon volt, hogy a magyar nyelvet szeretni és megbecsülni tanítsa. A magyar nyelv szeretését az anyatejjel szívta magába, de serdülő éveiben, az idegen nyelvekkel foglalkozva tudatára ébredett szépségének, s amíg tollát forgatni tudta, soha egy alkalmat is el nem mulasztott, hogy eredeti tisztaságának és becsületének védelmére ne álljon.” (*Dr. Brassai Sámuel élete*. Cluj-Kolozsvár, 1927. 130) Brassai egyik legszebb és a magyar nyelvhez való viszonyára legjellemzőbb mondata szerintem ez: „Ha valaki, én bizonyosan szeretem nyelvünket oly hévvel, mely senkinek nem enged” (Boros *i.m.* 243).

Ezzel az utóbbi idézettel eljutottunk az amúgy is megkerülhetetlen témához, Brassai egyéniségéhez. Szenvedélyes vitatkozó volt; olyan vitázó, aki, ha úgy érezte, hogy igaza van, nem ismert sem Istent, sem embert; a legjobb barátjával is összerúgta a patkót. Csakis ezen az alapon lehet megérteni, hogy Gyulaival, akivel több évig egy intézetben tanított, folytonos érintkezésben volt, Ballagi Mórral, akinek a barátságát sokszor igényben vette, Eötvös Józseffel, akinek házát sokszor felkereste, éppen úgy és annyiszor szembeszáll, mint akár Mentovichcsal vagy Szarvas Gáborral. Brassai maga mondja: „Csak szokás, előítélet és tudósi tekintély az ellenfeleim”

„Így tehát az akadémiával folytatott perlekedések is nemhogy veszítenének, sőt nyernek azzal a nagy hévvel, azzal a sokféle csípős, éles és kíméletlen vágással, amelyeket ez az egyedül álló tag merészkedik rámérni. Könnyű volna azt mondani: de hát miért nem használt csiszoltabb, simább nyelvet. Ha ehhez fogott volna, akkor nem Brassai lett volna, hanem egy közönséges utánzó, akinek semmi egyéni értéke nincsen.” (Boros *i.m*. 237)

Mint látható, életrajzírójának róla szóló méltatásában is ott szerepel az a szó, amelyet Brassai saját maga is elismert és vállalt: a hév, a nagy hév, amely ha elragadja, akkor senkinek sem enged. Nagyon tanulságos az a humoros, de nem minden él nélküli jellemzés, amelyet éppen e hévvel s következményeivel kapcsolatban Jókai írt róla (*i.m.* 232): „Brassainak mindenik osztály égig emlegeti a másik osztályban tett érdemeit, s együtt az öt osztály együttes

érdemeiért nem választja meg rendes tagnak, hanem végül azt mondja, hogy mindez semmi! Brassai nagy tudós ugyan, de hát még milyen zeneértő! Válassza meg hát a konzervatórium!" ... „A rossz világ aztán rájuk fogja, hogy félnek a critikától, bizony félhetnek is. Alig van köztük élő ember, akinek egy bokréta ne jutott volna azokból a csalánokból, amiket Brassai herbariumából poéták, muzsikások, kritikusok, filosofusok és mathematikusok számára koronként ajándékozni szokott, s hogy polémiában mindig ő a győztes, arról, úgy hiszem, mindenki az első látásra meggyőződhetik. Nekünk ki van a hajunk tépve, mi pedig az övéből csak egy hajszálat is nem tudunk kicibálni."

Nyelvhelyességi kérdésekben Brassai általában nem felszólalni, hanem valamihez hozzászólni szeretett. Általában kellett neki valamilyen apropó. Ismét idézek: „Kellett valaki, akit kioktasson vagy kijavítson, vagy akit lehordjon, mert rossz fát tett a magyar nyelv tüzére" (Boros *i.m.* 245). Nemcsak idős korában tett így, amikor, az Akadémia tagja lévén, már könnyebben megtehette, hanem korábban is. Már 1846-ban közölt a rövid ideig szerkesztés alatt álló Erdélyi Híradóban, majd Hunfalvy Pál Magyar Nyelvészetében ilyen észrevételeket. Vitában adott is, kapott is sebeket, s mint a nagy vitatkozókhoz illik, voltak olyan problémái, pl. A nyelvhelyesség kérdéseiben Szarvas Gáborral, a szórend dolgában Joannovics Györggyel, amelyek egy-két évtizedre is elnyúltak. Gyakran írt Szarvas Gábor lapjába, a Magyar Nyelvőrbe, s természetesen azt sem kímélte. *Egy hirdetmény* című írásban pl. éppen magának a Nyelvőrnek az előfizetési felhívását bírálta. Mivel alapjában kitűnő nyelvérzéke volt, nyelvhelyességi vitairataiban is sok értékes gondolat rejlik, nemegyszer inkább neki van igaza. De jócskán akadnak tévedései is, leginkább abból fakadóan – most Simonyit idézem, vele teljesen egyetértve –, „hogy a nyelvet – amint ma előttünk áll – teljesen logikai, befejezett és egybevágó szervezetnek tartja, mintha Minervaként egyszerre készen szökkent volna ki az emberi agyból" (Nyr. 1897, 358). Ehhez az értékeléshez többé-kevésbé hasonló Elekfi Lászlónak a következő, ugyancsak igen lényeglátó – 1950-ből származó – megállapítása: „Brassai a nyelveket igyekezett mint természeti jelenséget megmagyarázni. Ez a nézete kezdetleges és helytelen, sőt haladásellenes, mert elhanyagolta a történeti szempontokat" (Nyr. XLVI, 353).

Brassairól, mint a magyar nyelv őréről, szenvedélyes védelmezőjéről, ha röviden is, már szóltam. Előadásom címében azonban ez is ott áll: „és ellenőre". A jelenlevők többsége nyilván tudja, mire utalok ezzel, de a megokolást azért természetesen nem hagyhatom el. Azt már említettem, hogy Brassai az anyanyelv védelmében már korábban is nemegyszer tollat ragadott; nem mindig kellő okkal, de mindig szent tűzzel.

Ismét életrajzíróját idézem: „Brassai kiáltó szó volt már jóval azelőtt. 1855-ben »szerkeszté és kiadá« Critikai Lapok-nak nevezett vállalatát ezzel az intelemmel: »tiszteljük őseink nyelvét.« Mert „minden embernek érdekében áll egy hű tanácsadóval bírni, ki minden részrehajlás nélkül magyaráz, megmondja mire lehet a könyvre szánt pénzt fordítani."

Nos, Brassai keményen meg is mondta. A Critikai Lapokból csak egy szám jelent meg, de a hatása és a harag, mely nyomában támadt, nagy és hosszú időre nyúló volt. Négy kritika van benne: egy jogi, egy szépirodalmi, egy filozófiai és egy zenei. A szépirodalmi Jósika Miklósnak a *tudós leánya* című regényével foglalkozik. Ez vert föl legtöbb port. Pedig ennek volt legtöbb jogosultsága, minthogy Brassai ebben a nyelvrontás ellen emel szót. Azazhogy inkább a nyelvújítás ellen. Erről a vitáról nem szólok, mert nem Jósika nyelvújítása a polémia tárgya, s látom az emlékülés meghívóján, hogy *Brassai Sámuel és a nyelvújítás* címmel külön előadás foglalkozik e témával. Ellenben rátérek arra, hogy Brassai, immár jóval túl a 80. életévén, a *Magyar Nyelv Ellenőre* címmel, szinte hangsúlyozottan a Szarvas Gábor szerkesztett Magyar Nyelvőre ellenpontozására, amolyan „csakazértis" módon folyóiratot indít „édes anyai nyelvünk szántszándékos rontása, rombolása ellen" (Boros, *i.m.* 257). Bizonyára tisztában van vele, hogy vállalkozása reménytelen, hiszen a Magyar Tudományos

Akadémia támogatásával és megbízásából megjelenő, már kezdettől fogva népszerű, a legapróbb közleményeket is honorálni, díjazni tudó Magyar Nyelvőrrel nem veheti fel a versenyt, de az az elszántság, amelyre utaltam, még élete kilencedik évtizedében is munkál benne. Ismét idézem Borost: „Felszólít mindenkit, akit nyelvünk érdekel, szíveskedjék észrevételeivel gazdagítani »Fogásait«. De érthetően kijelenti: Tiszteletdíjat még csak tiszteletpéldány képében sem ígerhet beküldött és felhasznált dolgozatokért. De mihelyt módja lesz benne, megteszi. Nem lett módja, mert dolgozatokat sem küldöttek, mert a közönség ahhoz van szokva, hogy még a legizgatóbb olvasmánnyal is a háznál keresik föl nyájas szavú árusítók. Amit Brassai ígér, az ugyan nem csábít; ha nem is senkit, de nagyon kevés embert. Két fogása megjelent »Stein J. Egyetemi nyomdász könyves boltjában.« a M. Akadémia orthographiai hibáival foglalkozik és szembeállítja az Akadémia két vállalatát, a Nyelvőrt és a Budapesti Szemlét. A két folyóirat az Akadémia nyelvészeinek két csoportját, a neologusokat és ortodoxusokat szolgálja. Abban Szarvas G., ebben Gyulai Pál szerkesztők gyanánt szerepelnek. Brassai közelebb áll az utóbbihoz, de egyenlő mértékkel kiméri hibáját mindkettőnek. Sz. G. Alaptétele: »a használat helyes vagy helytelen volta fölött a nyelv szava dönt«. Gyulai a nép nyelvére és a költői szabadságra támaszkodik. Az »elsőfogás« elmés fejtegetései nemcsak a kitűnő vitatkozó Brassait, hanem a tiszta érzékű nyelvészt is újra megvilágítják előttünk. Ugyanolyan sziporkázók a hasonlatai, élcei és kitűnő magyarázatai, mint azelőtt bármikor. A második fogásban »Az Akadémia magyarságát mutatja be. Alkalmat az Akadémia ügyrendje szolgáltat« (*i.m*. 257-8).

Hogy érzékeltessem, hogy s mikről ír, íme egy példa a 2. fogás 24. oldaláról: *Költészet* – ezt a szót találta az Akadémia ügyrendjében. Brassai: „Hogy *ász, ész* végzetek igetörzsekben nem járulhatnak, azt az Akadémiának kellene hirdetnie. De biz' az a' mint látszik, mind e mai napig megtanulni sem bírta." Röviden csak annyit ehhez a megjegyzéshez: ha ez a szó volna az egyetlen nyelvújítási szó, amelyben az *ász, ész* igetörzshöz járul, akkor jogos lenne Brassai kifogása, hisz a megszokott valóban a névszó + *ász, ész* képzős forma: *cukrász, erdész, fodrász, fogász, juhász, nyelvész* stb. De ha nem csupán elvek alapján ítélünk, hanem a nyelvszokást is figyeljük, amely a nyelvhasználatban a legnagyobb úr, akkor észrevesszük, hogy a *költészet* mellett van *szabászat, szülészet, könyvkötészet*; van *távírász*, van *történész*, s máris bevonjuk vitorláinkat. A legérdekesebb a dologban az, hogy a nyelvszokás erejét épp a nagy vitapartner, Szarvas Gábor sem vette figyelembe a kellő mértékben, s az embernek a Magyar Nyelvőrt és a Magyar Nyelv Ellenőrét olvasván néha az az érzése, hogy a vitázók egymás ellenében voltaképpen ugyanazt akarják.

Ha hallgatóim mindebből, főleg a legutóbb mondottakból azt a tanulságot vonnák le, hogy Brassainak a helyes magyarságért kifejtett erőfeszítései voltaképpen eredménytelenek vagy legalábbis nem jelentősek, tévednek. Brassainak, a magyar nyelv szerelmesének s elszánt védelmezőjének nagy része van abban, hogy a múlt század végére megerősödött, kiforrott az a nyelvápoló, nyelvvédő mozgalom, amely egyre kiérleltebb, letisztultabb formában, mindinkább elhagyva a különféle nyelvhelyességi babonákat, eltávolítva a tilalomfákat, mindjobban hozzáigazodva a korhoz, amelyhez kötődik, Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Nagy J. Béla, Lőrincze Lajos és mások munkássága révén elvezet napjaink nyelvművelő tevékenységéig. S hogy nem csupán szónoki fogás részemről, hogy mindezt Brassaitól eredeztetem, arra hadd hívjam tanúul Simonyi Zsigmondot, aki Brassai halálának évében, 1897-ben a Nyelvőrben többek között így méltatta a jeles tudóst:

„A mondattanon kívül sokat foglalkozott Brassai a helyes magyarság kérdéseivel, és tulajdonképp ő indította meg a magyartalanságok ellen irányuló újabb mozgalmakat, amelyek aztán Szarvas Gábor Nyelvőrében nyilvánultak leghatásosabbnak" (357).

Sokan azt hiszik, Brassai magányos farkas volt; sértett és sértődött ember, ezért nem ritka műveiben a gúnyos, olykor vitriolos hang. Téves vélekedés ez. Igenis nagyon sok barátja volt,

férfi is, nő is. Sokan fordultak hozzá tanácsért, s ő mindenkin segített is, akin tudott. És követői, tanítványai is voltak szép számmal. Befejezésül, az imént mondottak igazolására, egy tanítványától, a később szintén jelen tudóssá, akadémikussá lett Volf Györgytől idézek egy Brassaihoz írt levelet: „Igen tisztelt Mesterem! Nem kedveskedésből, hanem igazság szerint vallom mesteremnek, mert tanítványa vagyok első egyetemi évem óta, mikor forgattam a Magyar Mondatot és a Módszert. Tudományos pályámra a legfontosabb útravalót, ösztönt és irányt, ezekből merítettem. Kétségen kívül mindig meglátszik Mesteremnek kiváló hatása: a nyelven, az előadáson."

Az életrajzíró, Boros György, akitől e levelet idézem, hozzátesz, s vele én is: „Íme: a magyar nyelv ellenőréből, a magyar nyelv mestere lett, és az is marad mindaddig, amíg a nyelv a nemzetnek elő organuma lesz."

Fazakas Emese
Brassai Sámuel és a nyelvújítás

„Azt mondom hát, hogy a ki ezt a szót: nyelvújítás, legelőbb gyártotta, vagy fogalomba indította, annak észújításra lett volna szüksége" – írja Brassai Sámuel a *nyelvújítás és Ballagi* című munkájában (különnyomat az Ellenzék-ből, Budapest-Kolozsvár 1881. 3), majd így folytatja: „Nem mintha alkata volna hibás – az ellen nem lehet kifogás, – hanem mivel egyáltalában nincs értelme: azaz oly concret fogalom, melyre jogosan lehetne alkalmazni, nem létezik. Háborút, fegyverszünetet, tisztséget, törvényt, rendeletet, szokást, szabadalmat, váltót, ismeretséget, barátságot, fájdalmat, panaszt, kérést, üdvözlést; eczetet, korpacziberét, czőköt megújíthatni: de hogy mind e kifejezésekből következtethető viszonyok melyikének az értelmében lehetne a szót, sőt a nyelvet »megújítani«, a ki ezt tudná, csak siessen közzétenni, mert én biz' addig azt állitanám, – sőt azután is, – hogy egyikében sem.(...) És méltán; mert Sprachneuerung volna, ha p.o. Az angol nép anglosaxonul, egész Irland keltaul, vagy Mexico honi eredetű lakói aztékul kezdenének beszélni. De mindezek mind nem történtek, s általában minden olyas tünemény, a cultura történelmében hallatlan!" (i.h. 3-4).

Az idézett résznek már az első mondata kritikus, a sokszor személyeskedésig menő Brassait tárja szemünk elé.

A múlt század második felében feléledt új ortológus mozgalom kiváltotta vitairatok Brassai Sámuel érdeklődését is felkeltették. Hisz az éles szemű kritikus, aki már megírta élete nagy nyelvészeti munkáit, és aki később a magyar nyelv „szánszándékos rontása (...), rombolása ellen" indítja meg a Magyar Nyelv Ellenőre című lapot, nem hagyhatta figyelmen kívül az 1870-es években folyó neológus-ortológus vitát.

A nagy erdélyi tudós már előbb is síkra szállt az elburjánzó szóalkotások, magyartalan mondatok ellen. 1836-ban, a *fűvészet elveinek vázolata* című írásában az „ortológia és neológia közt helyes úton igyekszik haladni" (Tolnai Vilmos, a *nyelvújítás*. Budapest, 1929. 166). Helytelenítette a műszók szertelen szaporítását, de szükség esetén célszerűnek mondja a jó szó alkotását. A szóalkotástól megköveteli, hogy 1.) egyezzék meg a jelölt tárggyal, s ne keltsen más meg nem felelő fogalmat; 2.) minél ismertebb a szó, annál jobb; tehát régi, népies szó eléje teendő a vadonatújnak; az újat ismert tőből képezzük; 3.) legyen állandó szava minden tárgynak, ne koholjunk egyre újat" (i.h 166). És húsz évvel később ugyanezen elvektől vezérelve bírálta Jósikát, aki korlátlanul fogadta be a nyelvújítást.

Ebben az időben Brassai több vitairatot, tanulmányt ír a nyelvújítás túlzásairól. *Adalék okmányok a nyelvújítás és nyelvrontás ügyében* című cikkében, majd a *magyar mondatról* című tanulmányában, a puszta szóalkotásokon kívül már bőven foglalkozik a szó- és mondatszerkesztés szabálytalanságaival és idegenszerűségeivel is.

Az új ortológia a század hetvenes éveiben nyer nagyobb teret, amikor Szarvas Gábor a tudományos élet középpontjába kerül, és az Akadémia tagjává választja. Első akadémiai tevékenységei közé tartozik az, a Nyelvtudományi Bizottság feladatai közé sorolja a nyelv ellenőrzését és javítását. Hunfalvy, Budenz és Gyulai biztatására megindítja 1872-ben a Magyar Nyelvőrt, amelynek hasábjain bontakozik ki majd nagy mértékben az új neológus-ortológus harc. A vitát Szarvas akadémiai székfoglaló beszéde, a *Latin fordítások és latinosságok* váltotta ki. Hogy a nyelvművelés eredményesebb legyen, Szarvas Gábor 1874 végén intézményes szervezésre gondol, és a Nyelvőr hasábjain felszólítja a nyelv barátait, vegyenek részt közös tanácskozásokon, melyeknek célja „(1) a visszásságok kimutatása, (2) a

helyes magyarság megállapítása, (3) a közös megállapodás s a megállapított tételek elfogadása és terjesztése" (i.h. 184). Ezzel párhuzamosan, a Nyelvőr 1875-ben megjelenő IV. kötetétől *Hibás szók és szólások javítása* néven állandó rovat indul. „Kazinczy megtörte a Debreceni Grammatica zsarnoki dogmaticizmusát és felszabadította az író egyéniségét, Szarvas szigorú dogmaticizmusával a féktelen egyéniséget ismét fegyelemre szólította. De kihívta az ellentmondást is, és újra felgyújtotta az ortológia és neológia harcát, mely a hetvenes évek derekán lobogott legszenvedélyesebben, s azóta sem aludt ki teljesen" – írja Tolnai Vilmos 1929-ben (i.h. 185). Szarvas a *nyelvújítás apológiája* című cikkében így jellemzi e korszakot: „A küzdelem nyelvújítás és nyelvjavítás között megkezdődött." a küzdelem nemcsak Toldy Ferenc és Szarvas Gábor között folyik már, hanem 1875-től kezdve mindenki, aki a nyelv ügyét szívén viselte, szót kért a lapok hasábjain.

A Toldy – Szarvas-féle vita lezárása érdekében a Vasárnapi Újság ugyanezen év 18. számában, az „irodalom és művészet" rovatban azt állítja az ortológiáról és neológiáról, hogy „szükség van mind a kettőre". Tolnai Vilmos szerint ugyanez a békítő szándék vezeti Brassai Sámuelt is, amikor október 18-án felolvassa az Akadémián a *neo- és palaeológia ügyében* című tanulmányát. Hogy mennyire volt az írás mögött békítő szándék, nem tudhatjuk. Azt azonban elmondhatjuk, hogy Brassai szavaiból ugyanazt olvashatjuk ki, mint amit Kazinczy jól ismert mondatából: „Jól és szépen az ír, aki tüzes orthologus és tüzes neologus eggyszer'smind,'s eggységességben és ellenkezésben van önmagával" ('Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél' In: Fodor Irén szerk. A *magyar nyelvújítás antológiája*. Polis. Kolozsvár, 1995. 172). A kolozsvári tudós kimutatja mind a két pártnak az erényeit és hibáit, és a dicsérő, buzdító szavak mellett óva inti mindkettőt a túlzásoktól. Amint mondja, „nyelvphilosophia és társadalomtani tekintetben" kíván hozzászólni a dologhoz. „Alig van igazságtalanabb, balgatagabb, kártékonyabb panasz, illetőleg vád, mint az, hogy »szegény a nyelv«! Igazságtalan igenis, a magyar szó kiirthatatlan és elválaszthatatlan értelmében. És nemcsak e vagy ama kijelölt nyelvvel szemben, hanem egyáltalában, mert a föld kerekségén nincs szegény nyelv!" (Idézi Mikó Imre, *Az utolsó erdélyi polihisztor*. Kriterion. Bukarest, 1971. 147). Ezzel nemcsak azon neológusok ellen támad, akik a nyelvet szegénynek tartják és ezért újítanak, hanem ezáltal megfogalmazza azt a tételt is, amely szerint szegény nyelvről nem beszélhetünk, ha a nyelv megfelel közlő funkciójának. És ennek a funciónak hiánytalanul csak akkor felelhet meg, ha gyarapodása közben értelmességén és határozottságán nem esik csorba. A nyelv érthetőségét ugyanis kockáztatná a mérhetetlen és szüntelen újítás. Brassai csak a „tökélytelen" jelzőt tudja elfogadni, és a neológusok „szócsinálásában" éppen e tökélytelenség veszélyességét látja, hiszen a neológusok új magyartalan szavak létrehozásával akarják tökéletesíteni a nyelvet. *Nyelvszegénység* címen folyik a Magyar nyelvnek nem a gazdagítása, hanem az „elnyavalyásítása".

A neológusok hibái után az orotlógusokét sorolja. Különösen sérelmezi, hogy a Nyelvőr programja nem foglalkozik a mondattan kérdéseivel, pedig a mondat a beszéd alapja, és az új ortológusok nem hallgatnak az egészséges nyelvérzékre. Az akkoriban nagy teret nyert összehasonlító nyelvtudományt is támadja, amikor kijelenti, hogy a Nyelvőr rendezte közös tanácskozásokon résztvevők „a nyelvérzék elgyengülésében" sínylenek, „s ezt a bajt nem gyógyítja sem a török, finn, ugor, vogul grammatica, sem az altáji nyelvek összehasonlító rendszere" (i.h. 150). A nép nyelvére hívja fel a figyelmet, mondván, hogy Szarvas Gáborék hallják ugyan a népet beszélni, de nem értik.

Végső következtetésében ezt írja: „a palaeológia akarata jó, ügye szent, de eljárása rossz, célszerűtlen, kártékony. A neológiának is meg kell adni, hogy jó volt az akarata, mert a nyelvet tökélyesíteni óhajtotta. De rossz volt az *elve*, mert a nyelvszegénység eszméjéből indulván ki, a tökélyesítést a magyar nyelv *minden áron* való gazdagításával akarta eszközölni (...) tanácsom ... ne gyújtsuk meg egyszerre mind a két végén a gyertyát, és ne akarjunk

egyszersmind futni is, harapni is, ne pártoskodjunk, adjunk helyet az egyéni véleménynek" (i.h. 150).

Brassai ezen értekezésével maga ellen fordítja a neológusokat és az ortológusokat egyaránt. A neológusok közül Ballagi Mór írja meg véleményét *Brassai és a nyelvújítás* címen. Az ortológusok részéről Szarvas Gábor öt cikkében támad a *Nyevlphilosophia* ellen. A vita elmérgesedik, és Brassai sértetten válaszol a *nyelvújítás és Ballagi* címen a kolozsvári Ellenzékben. Hiszen Ballagi Brassainak éppen „A föld kerekségén nincs szegény nyelv" tételét cáfolja. Kifejti, hogy az elnyomott népek nyelve, akárcsak a magyaré, elszegényedett, és a neológiát nem a nyelvszegénység, hanem az idegen nyelven szerzett szavak sokasága hozta létre. Ballagi azonban nem áll meg itt, és a kolozsvári tudóst azzal vádolja, hogy az alaki logika híveként a nyelvfejlődésnek abban a szakaszában állt meg, amikor az aequatort „a földet egyenlő részre osztó abroncs"-nak nevezték. Végül amellett foglal állást, hogy a nyelvet igenis meg kell újítani, szükség van az új szavakra, mert csak azok segítségével emelhetjük „a házi tűzhely körében élő nyelvet a nemzeti nyilvánosság nyelvévé, a csekély számú avatottak közt tengődő irodalmat nemzeti irodalommá" (*A nyelvújítás és Ballagi*. Budapest-Kolozsvár, 1881. 12), és fel sem merülhet a kérdés, volt-e joga valakinek forradalmat csinálni.

Brassai válaszának bevezető szavaiban, melyet az előadás elején idéztem, személyeskedő hangnemet üt meg, és pár lappal tovább épp a Ballagi által használt forradalom szó ellen támad. Nem maga a szó jelentése zavarja, hanem a szövegkörnyezet. „Revolutiónak nem mondhatni, mert a nyelv szerkezetét nem változtatta meg. Mert ha egy nehány szabó saját szabású kabátot s nadrágot készítene és sikerülne nekik néhány száz emberrel megvétetni s elviseltetni, nem állítaná senki, hogy revolutio történt a szabómesterségben. De bizony forradalom vagy ... »nemzeti forrongás« se volt a neologismus, mert a nép nem csak nem vett részt benne, hanem eleitől fogva tiltakozott, hol passiva resistentiával, hol világos nyilatkozatokkal a szógyártók, mint a nyelv rontói ellen. Ellenben az, amit B(allagi) állít, hogy »a nemzet felkarolta az újításokat s magáénak vallotta, mert azokban saját szellemére, észjárására ismert«, merő költemény! S annál inkább valótlan, mivel az új szókat nem a »nemzet« kívánta, se nem annak a számára gyártották, hanem egyedül a fordítók kontár népségének volt szüksége reájok" (i. h. 11). A vita hevében úgy tűnik, mintha Brassai az ortológusokkal értene egyet, s emellett a megütött hang sokszor az olvasóban azt az érzetet kelti, hogy az erdélyi tudós megfeledkezett állításai bizonyításáról. Pedig mindez benne van az értekezésben. Brassai sosem mulasztja el példákkal, magyarázatokkal alátámasztani állításait.

Kitér a tövek használatára, a képzők módosító erejére, a szóalkotás és analógia kérdésére, a „tájszógyűjtők éretlen ráfogásai"-ra, valamint a szószármaztatásra és a fordításra is. Ez utóbbit szükségesnek tartja. Csupán csak azt jegyzi meg, hogy „arra nem kell egyetlen új szó sem", azaz idegen, magyartalan szó, hiszen a magyar nyelv rendelkezik mindazokkal az eszközökkel, amelyek segíthetik a fordítót az új fogalmak megnevezésében. Kazinczy elveivel cseng egybe az a mondata, mely szerint „Az új szók csinálásáról lévén szó, nem egyszer sürgettem azt a szabályt, hogy a szónak olyannak kell lennie, hogy mívelt magyar ember, a ki az illető tárggyal ismeretes, ha csak a contextusból is, megérthesse szótár segélye nélkül" (i.h. 17). Brassai erre a következtetésre éppen a mondat tanulmányozása során jutott, hiszen azok, akik szembeszállnak vele, elszigetelték a szavakat, és nem vették figyelembe mondatbeli szerepüket, jelentésüket. Ellenben Ballagi vádja részben igaz, hiszen Brassai itt a 'képes' (vki képes valamit megtenni), valamint a 'évszázad', 'évtized' és 'évezred' szó helytelenségét bizonygatva, az alaki logika módszeréhez folyamodik. Az értekezés befejezéséhez egy latin idézetet választ, figyelmeztetve az olvasót, vigyázzanak a hamis prófétákra, akik szarvas képében jelennek meg ugyan, de az álarc alatt rabló farkasok.

(„Attendite a falsos prophetis, qui veiunt ad os in vestimentis cervium intrinsecus autem sunt lupi rapaces” i. h. 35).

A támadások ellenére Brassai nem adja fel a harcot, és 1882-ben megindítja Kolozsváron a Magyar Nyelv Ellenőre című lapot, amelyből csak két szám jelent, hiszen anyagi fedezet nélkül indult, és nem bírhatta a versenyt az Akadémia támogatásával megjelenő lapokkal, folyóiratokkal, mivel munkatársainak még tiszteletpéldány alakjában sem adhatott honoráriumot. A két számban megjelent cikkek közül érdemes idézni az *Egy irodalmi pör* pár sorát. „A nyelvőrista philosophiája ellenben olyan, mint a kimikus elemzése, amely élettelen, rideg anyagokat bont és rak össze, és nem gondol sem az egésznek, sem az elemek további működéseivel, szervetlen kelmét kezel, s szervetlen lények keletkeznek műhelyében. Kritikája meg olyan a nyelvőristának, mint az anatómus bonckése, mely a holttesten szemmel megkülönböztethető szerveket fedez fel, s a szerveknek élő szerepe ismeretlen marad a boncoló tudós előtt” (Mikó *i. m.* 157). Brassai tehát szerves lénynek tekinti a nyelvet, mint amely a gondolatok és érzelmek kifejezésére hivatott, s amelyet csak az emberrel kapcsolatban szabad vizsgálni. És ezt a szervességet felejtjük el ma is, amikor a nyelv használójától elvonatkoztatunk a nyelv vizsgálata közben.

Haader Lea
A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana
Brassai Sámuel Tanításának Szemszögéből

„A nyelvész Brassai élő öröksége” – a konferencia címe arra ösztönzi a résztvevőt, hogy a nyelvtudomány különféle ágaiban folyó munkákat – ki-ki a saját szakterületé – szembesítse Brassainak a múlt század második felében papírra vetett a nyelvről szóló nézeteivel. Mivel az utóbbi évek nyelvtudományi terméséhez tartozik az 1991 és 1995 között megjelent a *magyar nyelv történeti nyelvtana* (a továbbiakban TNyt.) is, illendő, hogy ezt is néhány lényegesebb szempontból megnézzük a Brassai-tükörben. A tükörbe nézés művelete persze nem tűnik egészen kockázatmentesnek, hiszen közismert hogy Brassai nem sokra becsülte a történeti nyelvészetet, és minden alkalmat megragadott, hogy megsemmisítő véleményét minél hatásosabb módon ki is fejtse. A történeti szempontok teljes elhanyagolása ugyanakkor egyes részletek megítélésében tévutakra is vezette, mint pl. A tárgyrag és a locativusi *t* egyezésének hangoztatásában, de több más esetben is. Az elmúlt száz év azonban nem múlt el nyomtalanul a történeti nyelvészet felett sem, **az** a történeti nyelvészet nem **ez** a történeti nyelvészet, s erősen reméljük, hogy Brassai a TNyt. Alapelveit, módszerét látva nem írna ma már annyi lesújtót terjedelmes, csillaggal jelölt lábjegyzeteiben. Álljunk hát a tükör elé, szembesítsünk célkitűzést, módszert, vizsgálati anyagot, szemléletet, mondattani elveket!

Előadásomat három főbb kérdés köré csoportosítottam: 1. általános kérdések; 2. dualizmus, alany-állítmány viszony; 3. vonzatosság, tekintettel a mellékmondatos vonzatosságra.

Következzenek hát az általános kérdések!

1. Brassai így kezdi a *magyar mondat*ról szóló értekezésének I. fejezetét: „ ... a nyelv e g y m á s m e l l e t t é s e g y m á s u t á n létező megállapított tények sora és halmaza; oly tényeké, melyeket egyéniségökben és kapcsolatukban, működésökben és irányukban felfoghatni, vizsgálhatni, érzékelhetni, h a s o n l í t h a t n i é s k ü l ö n b ö z t e t h e t n i”[57] (a kiemelés tőlem – H.L.). Nos: a TNyt. egy ennek megfelelő feldolgozási módot választott, mégpedig: egy-egy nyelvtörténeti korszak szinkrón jellegű leírását adja [ez az e g y m á s m e l l e t t], majd az egyes korszakok egymásra vetítésével szándékozik a n y e l v i rendszer elemeinek elmozdulásait feltérképezni [ez az e g y m á s u t á n]. A történeti vizsgálatának effajta felfogása merőben más, mint az ezt megelőző történeti nyelvtanok koncepciója volt. Azokról az mondható el, hogy többnyire elemtörténetet adtak, tehát úgymond „etimológiai természetűek” voltak, makrodiakrónikusak, a nyelvet felülnézetből szemlélték.[58] a TNyt. Amikor a történeti szinkrón metszetek készítése mellett döntött, másfajta (a korabeli nyelvet alaposabban, korszerűbben vizsgáló és láttató) útra szánta el magát. A történeti szinkrónia fogalma természetesen nem fedi, nem fedheti a szinkrónia leíró fogalmát, egy-egy metszet nem harminc-negyven, hanem két-háromszáz évet is átfoghat.

Mi kell egy megközelítően hiteles szinkrón történeti állapotrajz elkészítéséhez? a feldolgozható legnagyobb korpusz, mégpedig azért, hogy megvallatása által érzékeltetni lehessen a nyelv egykor volt életét, az elemek mozgását, az egymással konkurens elemek

[57] a *magyar mondat*. In: Magyar Akadémiai Értesítő I, 284-5.
[58] Vö. Károly Sándor: NytudÉrt. 104. sz. 48

harcát, megjelenést, gyakorivá válást, vagy éppen megritkulást, eltűnést.[59] (Hogy is mondja Brassai?: „egyéniségökben és kapcsolatukban, működésükben és irányukban".)

Az effajta leíráshoz szükséges módszer nem is lehet más, mint az indukció (kár, hogy ez olykor – talán nem szándéktalanul – taxonómiává degradáltatik).

Következik a vizsgálandó anyag problémája. Brassai hangsúlyozza, hogy a mondattani kutatásokban az élőbeszéd által nyújtott anyagból kell kiindulni: „csak élő szóval ejtett mondatokból meríthetni ... az élőszóejtés ... a magyar mondat egész alkatában és mindenütt szabályzó hatalom" – írja.[60] Ez olyan kívánalom, amelyet egy történeti nyelvészeti vizsgálat természetesen n e m t u d teljesíteni. A történeti nyelvtanírás legnehezebb problémái, legkényesebb módszertani kérdései sűrűsödnek itt a vizsgálandó anyag számunkra ugyanis egy í r á s b a n f e n n m a r a d t ún. zárt korpusz, amelynek mondatait (vagy mondjuk így: írásbeli nyilatkozatait) a teljesen nyilvánvaló hibáktól eltekintve grammatikálisnak kell elfogadnunk. A hibák jó része egyébként a kései ómagyar kori szövegek latinból fordított mivoltának számlájára írható. De ez a nehézségeknek csak az egyik oldala. A másik – nem kevésbé súlyos – bökkenő, hogy ennek a régi nyelvnek (az ómagyar kor tekintetében csupa területi nyelvváltozatnak) a nyelvtaníró nem (lehet) kompetens beszélője. A megítéléseknek tehát rendkívül óvatosnak kell lenniük, még akkor is, ha többé-kevésbé sikerül kialakítani a vizsgálathoz elengedhetetlen ún. pótkompetenciát.[61] A főparancs mindenesetre az, hogy tilos mai nyelvi kompetencia alapján megítélni az egykor volt nyelvi jelenségeket.

Nincs tehát élőszóval ejtett mondat, nincs valódi kompetencia, a TNyt. mégis – Brassai szellemében és kívánalmainak megfelelően – vizsgálja pl. Az ómagyar kori mondatok szórendjét, és - ami ennél még jelentősebb, de egyben kritikusabb is – aktuális tagolását. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi először fordul elő történeti grammatikában. Mik lehetnek hát itt a módszertani fogódzók, hogyan lehet egy ötszáz évvel ezelőtt leírt mondatot hangsúllyal, intonációval megtölteni, azaz „hangosítani"? Elekfi László nagyjából hasonló feltételek mellett vizsgálta Petőfi versmondatainak aktuális tagolását. Ezt írja: „A mondatnak mint beszédegységnek meghatározott akusztikai lefolyása, hallható formája, intonációja van. ... a leírt mondat valójában éppúgy nem mondat, ahogy a szonáta kottája nem azonos magával a szonátával. A vers írott 》mondatai《 azonban legtöbbször nem állnak elszigetelten. A szavak és a mondatok rendje, a szavak jelentése ... determinálja ... az intonációs sajátságokat. ... Egy írott mondat persze sokféle változatban intonálható, ezek azonban legtöbbször csak érzelmi színezés tekintetében különböznek egymástól. Értelmileg különböző változatok csak ritkábban engedhetők meg egy-egy poliszemantikus hely interpretálásában vagy mellékesebb, kevésbé lényeges értelmi árnyalatok kifejezésében."[62] Ez tehát az a módszertani fogódzó, amelyre támaszkodva vállalhatta Wacha Balázs, a TNyt. Aktuális tagolás fejezeteiben a korai és kései ómagyar korról tett megállapításait. Érdekes, hogy a nyelvtan egyik bírálója éppen tudományos korrektségét, elbizonytalanított megállapításait rója fel neki (megokolva a valódi nyelvi kompetencia fent említett és szükségszerű hiányával).[63] S ugyanezért nem vállalta Károly Sándor a szövegtani részben a téma-réma tagolás vizsgálatát.[64]

„A nyelvbeli egyén: a mondat" – írja Brassai.[65] Ez az egyén „határozott alakú egész; mely maga nem szükségképi része semminek, de a melynek részei reá nézve szükségképiek."[66]

---

[59] Vö. Károly: NytudÉrt. 104. sz. 49
[60] a *magyar mondat*. Magyar Akadémiai Értesítő III: 279.
[61] Vö. Forgács Tamás: NéprNytud. 35: 19-23
[62] Elekfi László, *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése* 20. Bp., 1986
[63] Forgács Tamás: MNy. 92:389
[64] TNyt. II/2: 764
[65] AkÉrt. I: 299
[66] AkÉrt. I: 302

Hogy egy mondattan a mondatot teszi meg alapegységének s ahhoz képest viszonyít nagyobb és kisebb egységek felé, ez magától értetődő. Újabban azonban szokás a nyelvbeli egyént a másik oldalról, a szöveg oldaláról is megközelíteni (neve ilyenkor szövegmondat, nyilatkozat). Brassai szerint viszont „mondatokból csoportosulhat ugyan egy felsőbb nemű egyén, éppen úgy, mint fákból erdő, mint juhokból nyáj, vagy, mint házakból helység, de ez a csoportosulás nem szükségképi, magában nem nélkülözhetetlen."[67] a nyelvbeli egyén szövegépítő szerepét, s ennek az építkezésnek a grammatikai következményeit a TNyt.-i koncepció hangsúlyosan fontosnak ítélte, így egészült ki a nyelvtan a szöveggrammatikai fejezettel.

2. A szembesítés következő résztvevői: a mondat dualizmusa és az alany-állítmányi viszony. Brassai kereken kimondja: a mondatban nincs dualizmus; dualizmuson azt értve, hogy „minden mondatnak alkatszerűleg két részből, ú.m. subjectumból és praedictumból kellene állani"[68]

Később finomít a megfogalmazáson: „Nem úgy értve mindazáltal, hogy *egy mondatban sem* volna dualizmus, de bizony van akárhányban, hanem csak úgy, hogy a dualizmus nem tartozik a mondat fogalmának lényeges jegyei közé."[69] Még később viszont a saját – más szempont – dualizmusának szinte bajnokává válik. Természetesen a mondat definíciójába már régóta nem tartozik bele a kéttagúság. (Erről Berrár Jolán írt igen alaposan az Ányt. I. Kötetében.) ugyancsak Berrár Jolán az, aki az *Alany és állítmány* című cikkében[70] részletesen elemzi az egyfőtagú (monorém) mondatokat, főbb típusaikat is megállapítva. S talán már most érdemes előhozakodni azzal, hogy ugyancsak ő az, aki az alanyt és az állítmányt érintő terminológiai kérdésekben is véglegesen rendet teremt, következetesen szétválasztva a lélektani és grammatikai alany-állítmány fogalmakat, s fontosságuk fenntartása mellett mindegyiket a megfelelő helyre utalva. Brassai többször beszél róla, hogy a grammatikai alany nem felel meg a beszédbelinek, hogy a „subjectum bevett értelmezése nem képesít a subjectum kitalálására",[71] míg odáig jut, hogy magát a subjectum szót feleslegesnek tartva a vele jelölt fogalmat másként nevezi el.[72] a már ismert rész és az új közlés szembeállítására (amelynek legfőbb kifejezőeszköze a hangsúly és a szórend) okvetlenül más elnevezést kell keresni – figyelmeztet Berrár. Majd így folytatja: „Válogathatunk a Brassai-féle *inchoativum* és *mondatzöm*, az újabb *téma* és *réma*, az angol szaknyelvből *topic* és *comment* elnevezéspárok között, kereshetünk új magyar neveket, csak éppen alanynak és állítmánynak nem hívhatjuk őket"[73] Berrár a mondattan igen lényeges fejezetének tartja a kommunikáció szempontjából döntő aktuális tagolást, de szigorúan elválasztja az alany és állítmány kérdéskörétől. A TNyt. – mint már a korábban mondottakból részben világossá válhatott – (Brassai kívánalmainak megfelelően) ugyanezt a koncepciót követi. Fontos új fejezetként beiktatja az aktuális tagolás vizsgálatát, terminológiailag és minden szempontból elválasztva azt az alany-állítmányi viszony kérdéskörétől. Ami ez utóbbit illeti, megítélése Brassainál és újabban minden nyelvtanban összefügg a mondatfelépítésről, az ige szerepéről vallott felfogással. Vonzat-e az alany? – ez a központi kérdés. Brassai válasza egyértelműnek tűnik: a mondatban az uralkodó középpont az ige, s ez vonzza az alanyt, tárgyat, határozókat, amelyek között azonban szintaktikai tekintetben semmi különbség sincs, egyik se lényegesebb vagy

[67] AkÉrt. I: 303-304
[68] AkÉrt. I: 325.
[69] AkÉrt. I: 331-2.
[70] *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből* 79-93. Bp., 1977.
[71] AkÉrt. I: 329.
[72] Vö: AkÉrt. I:341.
[73] TanMondt 81.

nélkülözhetetlenebb, mint a másik.[74] Máshol azonban már némi „rangfokozatot" ad az egyes alattvalóknak.[75]

Ismeretes, hogy a nyelvtani szakirodalomban az alany és állítmány viszonyának kérdése régóta neuralgikus pont. E viszony (vagy éppen nem viszony) megítélésére ötfajta válasz is született, közülük ma kettő számít kurrensnek. Legerősebb képviselete az állítmány primátusát vallónak, amely a Brassai kezdeményezte igeközpontú szemléleten alapszik. A modern nyelvtanok közül ennek a felfogásnak a jegyében áll a *Strukturális Nyelvtan*, de harcos képviselője Deme László is. Érdekes azonban, hogy Brassai és Deme kiindulópontja – bár a végeredmény tekintetében erősen hasonló véleményen vannak – egészen más. Brassai az ige elsőbbségének kialakulását annak dinamizmusával magyarázza, azzal, hogy „figyelmünket elébb és sokkal erélyesebben ébreszti a *mozgó, élő, ható* mint a *nyugvó*, a *holt* a *hatástalan*."[76] Ennek illusztrálására hozza fel ismert történetét a „nyelvalkotó korban" a természet mély csendjében egymással szemközt ülő két emberről. Egy madár felröppenését akarja közölni egyik a másikkal, őt azonban elérni nem tudván „egy röffenés, dunnogás, csemcsegés, szisszenés, vagy plattyogtatás épen azt a szolgálatot teszi".[77] Íme, így jött létre a fejedelmi szófaj, az ige, melynek vazallusai, az egyéb szófajok csak ezután fejlődnek ki. Deme kiindulása egészen más. ő kezdeti egyenrangúságból, kétsarkúságból indul ki, s az á l l í t m á n y (nem az ige) központi maggá válását a mondat tovább osztódásával magyarázza. Ennek a folyamatnak a során értékelődik aztán át az alany a bővítmények egyik típusává. Azért Deme is megjegyzi azt, hogy az alany-állítmány viszonyban az alá-fölérendeltség ma sem olyan tiszta és kétségtelen, mint a többi mondatrész és az állítmány viszonyában.[78] (Ez emlékeztet kissé Brassai rangfokozataira.)

A másik, a hozzárendelés-felfogás strukturális érveken alapszik. Elég itt csak emlékeztetni a Berrár által többször elemzett a + b = c képletnek megfelelő szintaktikai szerkezetre (az ismert kritériumok szerint: disztribúció, behelyettesíthetőség, kérdezhetőség, kihagyhatóság, mellékmondattal való kifejezhetőség).[79] Ez utóbbi semmiképpen sem elhanyagolható szempont. Mellékmondattal ugyanis egy szintaktikai viszonyból az alárendelt tag fejezhető ki. (*Hallom kopogását.– Hallom, hogy kopog.*) Az alany-állítmányi szerkezetből (ha az állítmány névszói) mindkét tag viselkedéséről Brassai is említést tesz, amikor azt írja: „a tulajdonítmányos logikai ítéletek képeit viselik."[80]

A kétféle felfogásmódot Károly Sándor kísérli meg összehangolni: „az igének és alanyának, mint a mondat két fő tagjának rangsorát illetően nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ez a szerkezet legalább két síkon értékelendő ki: szerkezetes felépítése szempontjából, a konnexió szempontjából egyenrangúnak tartom a kettőt. A beszédbeli sík szempontjából az igét tartom fontosabb, domináns tagnak. Ha elválasztanám a szintaxist a mondattantól, akkor a szintaxisban egyenrangú felekként tekinteném őket, mint két konzult, a mondattanban, ahol a modalitás kérdései kerülnének elő a mondatfajták kérdéseivel együtt, az igének adnám a császárságot."[81]

Ezek után éppen itt az ideje, hogy megnézzük, milyen felfogást követ a TNyt. ebben a fontos kérdésben: Brassai elvei hatnak-e, vagy másfajta elvek. Talán úgy fogalmazhatnánk, hogy a nyelvtan lutheránus megoldást választott. Hozzárendelő szerkezet címen tárgyalja az alany-állítmányi szerkezetet, ugyanakkor a mondatot felépítő szerkezetek vizsgálatában szófajköz-

[74] Vö: *Paraleipomena kai diortoumena* 5-6. Bp., 1873.
[75] Vö: AkÉrt. I: 332.
[76] Uo. 325
[77] Uo.
[78] *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata* 46. Bp., 1971
[79] Vö.NytudÉrt. 46. sz. 17-24.
[80] AkÉrt. III: 240
[81] ÁNyT. 1:177.

pontú, és az alanyt az ige bővítményei között is szerepelteti. Brassai számára ez biztosan megérne egy jegyzetet.

Kissé más szemmel kell néznünk az alany és az állítmány már fentebb említett mellékmondatos kifejeződését. Tetszik, nem tetszik, az ómagyar kori zárt korpuszban szép számmal fordulnak elő névszói állítmányt kifejtő, a főmondatbeli a l a n y t azonosító állítmányi mellékmondatok. Ilyen esetben a kölcsönösség tűnik megfelelő viszonynak. Brassai mondatmodelljében egyébként sem jut sok hely az összetett mondatoknak, amelyeket ő periódusnak nevez. E területen hát szerényebb az örökség.

3. A harmadik kérdéskör – amely az előzőtől semmiképpen sem független – a vonzatosságé. A híres igehasonlatból szinte következhetne a valenciaelmélet, a vonzatosság mai típusú felfogása. Brassai azonban nem szereti a 'vonzat' kifejezést. „Csodálkozom nyelvtanárainkon, – írja – a kik behozták s a kik elfogadták." Ez ugyanis a reglementet s a kötéllel fogott katonát juttatja az eszünkbe. „Magam is monarchának ismertem el az igét a mondatban, de alkotmányosnak, aki uralkodik, de nem kormányoz'; s a mondat többi részeit szabad alattvalóknak, kik a törvénynek s nem a nyers hatalomnak hódolva teljesítik kötelességöket."[82] a határozók közötti egyenlőségben nincsen igaza Brassainak, mert a különféle bővítmények különféle erősséggel kapcsolódnak uralkodójukhoz, vegyük csak pl. A minimális szerkesztettségű mondat fogalmát. Még elvetendőbbnek tartja Brassai, hogy egyes nyelvtanok még a főneveknek is tulajdonítanak vonzóerőt. Egészen tudománytalannak minősíti „a határozók értelmeit, és viszonyait egyoldalúan az ige cselekvénye minőségétől függeszteni fel."[83] a viszonyokat a képzők [!] és a ragok fejezik ki, ha pedig „a cselekvénytől függenek, az igét magát ragozza a nyelv (lát*om*, hall*om*)."[84] Ezzel tkp. Az igei alárendelő szerkezeteken belüli viszonyítás és egyeztetés elkülönülését mondja ki, amelynek azonban – azonkívül, hogy a tárgy mindig kötött bővítmény – nem nagy a jelentősége a vonzatosságban. Láthatóan elveti hát a mai vonzatfelfogást. Biztosan az ellen is tiltakozna Brassai, hogy a mondatbeli vonzatrelációk feltárása nem a vonzatszerepet betöltő egységeknek, hanem a szerepet meghatározó régensnek a megismerését igényli,[85] – pedig hát igenis a szótári tétel joga, hogy akár mint nap mely bolygókat, akár mint uralkodó mely alattvalókat lát szívesebben, enged közel magához.

A TNyt. is a vonzatosság figyelembevételével építkezett. Szófajonként vizsgálja a vonzatosságot: elsőként az ige szerkezeteiben, majd – Brassai szándékaival nem egyezően – a főnévében, melléknévében, számnévében, határozószóéban; – mindig megkülönböztetve a szabad szerkesztésmódtól. A módszertani nehézségekre azonban itt megint utalnom kell. Ha valahol, hát itt szükség volt a pótkompetenciára. Komlósy András egyenesen azt írja a *Strukturális nyelvtan*ban, hogy „egy nyelv bármely mondatának bármely bővítményéről csak az tudhatja eldönteni, hogy az vonzat-e vagy sem, aki az adott nyelv egészét birtokolja."[86] Azért mégis reménykedünk, hogy nem mindent döntöttünk el rosszul.

A mellékmondattal kifejezett bővítmények kérdésköre némileg más megközelítést kíván (az alannyal és az állítmánnyal kapcsolatban is volt már erről szó). Ezekben az esetekben a régens és a mellékmondati bővítmény együttese olyan vizsgálati szempontokat is felvet(het), amelyek a mondatrésszel kifejezett argumentumokkal kapcsolatban nem relevánsak. Itt ugyanis – ha nincs a főmondatban utalószó – hiányzik a vonzatnak az a kitevője, amelynek alapján a vonzatstruktúrát meg lehet határozni. Ez elég gyakori eset a középkori szövegekben. A

[82] AkÉrt. III: 288.
[83] AkÉrt. III: 252.
[84] Uo.
[85] *Strukturális magyar nyelvtan* I. 314. Bp., 1922.
[86] Uo.

jelenség oka lehet, hogy már a mellékmondatnak a puszta léte jelzi azt, hogy az alaptag-régens közelebbi alattvalót kíván maga mellé. Másrészt ezek többnyire ún. tartalomkifejezést elváró régensek (*lehet, illik, tetszik* stb.), amelyeknek vonzata kizárólag vagy túlnyomó többségben csupán mellékmondattal fejeződhet ki.

Az ómagyar kori mellékmondatok körében a fentiek figyelembevételével az alábbi csoportokat vehetjük fel: kötött bővítményt kifejtők (tárgyiak és kötött határozóiak – csupán a struktúra kötöttsége szerint, azaz aszemantikusak és szemantikusak egyaránt), valamint szabad bővítményt kifejtők. Ebben a csoportban Brassai által nyilván nem szívesen látott (mert szerinte sehova se vezető) mondatrészi felosztás az alap (mindig megfigyelve, hogy ki a főmondatnak nem régens, hanem békés monarchiája; ez azonban nem mindig igei szófajú). Itt kénytelenek vagyunk a mellékmondatos szerkesztésben jellemző, fontos szerepet játszó kötőszó szempontjaira is tekintettel lenni. Ezt a legspeciálisabb helyzetet a helyhatározói mellékmondatokkal kapcsolatban idézi elő. Nagy részük ugyanis mondatrészként tiszta vonzat lenne, kötőszavuk azonban sohasem *hogy*,[87] s ezért sorolódtak be magyarázó megjegyzések kíséretében a szabad bővítményt kifejtők közé.

4. Hogy Brassai hány hosszadalmas lábjegyzetet írna a TNyt. koncepciójával, megoldásaival kapcsolatban? Nem tudhatjuk. Azt azonban igen, hogy több mint száz évvel ezelőtti műveinek hatása ma is eleven a magyar nyelvtudomány minden egyes ágában, még az általa nem sokra becsült történetiben is. Ha csupán az itt elhangzott előadások tematikáját vesszük sorra, saját hasonlatával azt mondhatjuk róla, hogy olyan mint a nap, akárhonnan nézzük, ránk (is) süt.

[87] Vö. StruktNyt. I, 595.

Szépe György

Brassai Sámuel – többek között – mint alkalmazott nyelvész

1. Mi hát az alkalmazott nyelvészet?

Az elmúlt három évtizedben többen próbálkoztak ennek meghatározásával az ‘alkalmazás’ feladataink és témáinak figyelembevételével. Itt más szempontból próbálom ezt megközelíteni.

Ennek a megközelítésnek két kiindulópontja van. Az egyik arra utal, hogy ‘alkalmazott nyelvészet’ voltaképpen egy viszony létrehozása (a) egy – nyelvvel (is) kapcsolatban álló – gyakorlati feladat és (b) a megoldáshoz szükséges tudományos (köztük nyelvészeti) ismeretek, valamint mindenféle tapasztalatok alapján. Maga az ‘alkalmazott nyelvészet’ problémamegoldó kutatás; ha a kutató is része valamilyen módon a kutatandó folyamatnak, akkor ‘akció-kutatás’. Ennek megfelelően az alkalmazott nyelvészetnek nincs saját általános módszere, de természetesen kutatási hagyományai vannak; folyton megújuló módszerét az egyre újabb problémák megoldásából gyarapítja. Az alkalmazott nyelvészet folyamatos megújulásához hozzájárul az a figyelem is, amellyel az alkalmazott nyelvészek a tudománynak (elsősorban a nyelvtudománynak) a fejlődését kísérik. Itt jegyzem meg, hogy az utóbbi időben a pszicholingvisztika vagy/és a szociolingvisztika állandó elemeivé vált az alkalmazott nyelvészeti kutatásnak.

A másik kiindulópont a kutatás felhasználásában, annak megkezdésében való közreműködésre utal; ez az alkalmazott nyelvészet keretében működő nyelvészek (az ‘alkalmazott nyelvészek’) elkötelezettsége. Ebben az attitűdben olyan elemek találhatók, mint felelősség, pedagógus/ismeret-terjesztő szándék, sőt „prófétaság”.

Nyilvánvaló, hogy ez a XX. század derekán keletkezett szkéma csak ‘visszavetíthető’ a korábbi korszakokra. Brassai munkásságára azonban nagyon is érvényesnek látszik ez a visszavetítés.

2. Tér, idő és milieu

Brassai Sámuel életét – egy évtizednyi kényszerű távollétet kivéve – Erdélyben töltötte. Erdély a XIX. század első felében az osztrák-magyar monarchia keleti részéhez tartozott, amely gazdaságilag a monarchia nyugati részének ellenőrzése alatt állt, politikailag pedig a bécsi, császári központ uralkodott felette; ebben az időben a történeti Erdély hivatalosan nem tartozott Magyarországhoz. Történeti, nyelvi és kulturális szempontból azonban Erdély ekkor is a két magyar haza egyike volt.

Ausztria és vele együtt a monarchia lassanként kicsúszott Európa centrumából a periféria felé. A monarchián belül a keleti – magyar – részek a XIX. század utolsó harmadáig a perifériához számítottak. A két magyar haza közül – mind az egyesítés előtt, mind azt követően – Erdélyre esett szinte mindenből a legkevesebb. A kivétel – mint látni fogjuk – épp abban nyilvánult meg, ami a jövőre irányult: a nyelv, az irodalom és a tudomány minőségének a területén.

Ha csak a centrum/periferia ellentétére figyelnénk, akkor Erdélyt és benne Brassait perifériikusnak kellene tekinteni. Az én mondanivalóm azonban épp az, hogy (a) maga a centrum(ok) és a perifériá(k) viszonya is változik egy olyan mozgalmas időszakban, mint a XIX.

század volt; (b) s épp a jelen témákban (talán még sok egyébben is) irreleváns a centrumnak és a perifériának a szokásos megkülönböztetése.[88]

Egyébként Brassai Sámuelnek három generációt átfogó élete és több mint két generációt átívelő tudományos pályája során – ahogy én látom – volt olyan időszak (a XIX. század első felében), amikor Kolozsvárnak egész magyar nyelvterület szempontjából nagyobb súlya volt, mint bármely egyéb városnak. A XIX. század harmadikharmadában pedig Kolozsvár lett az egyesített – és az előző korszaknál nagyobb önállósággal rendelkező – Magyarország „másodközpontja". S mindig is megmaradt Erdély szellemi központjának ez a több funkciós város.[89]

Brassai 'milieu'-je összetett volt: végigkísérte az unitárius közösség, a kolozsvári magyar művelődési intézmények, majd az új kolozsvári egyetem, a magyar nyelvű tudományos sajtó, életének egyes szakaszaiban a 'M. Tud. Akadémia'; majd lassanként a tanítványok. Harcokban eltelt életének a vége felé általános tisztelet övezte. Mégis úgy látszik, hogy meglehetősen magányos alkotóként élte le életét. Az az értelmiségi szellemi környezet, amely a fenti intézményekből körülvette racionalista és liberális elemekből tevődött össze (sajátosan erdélyi hagyományőrző keretezésben). (Talán aktívan zenélő emberként több barátja és társa volt, mint tudósként.)

Brassai életének színtere tehát hullámzó fontosságú volt. Tőle eltérően, az őt körülvevő közeg nem tartozott a kataklizmaszerűen megnyilvánuló változtatások előidézőinek élvonalába; s ez is hozzájárult ahhoz, hogy Brassai 'iskolákon kívül' maradt meg eredeti gondolkodónak. (Ennek természetesen másféle okai is lehettek, például az abroncsokba bele nem férő polihisztor szélesebb 'látótere'[90], aztán a szintén emlegetett autodidakta formálódása[91] és meg nem alkudó természete.)

3. A nyelvújítás százada

Nem ez az alkalom, hogy a nyelvújítás ügyében kellene kifejteni a véleményemet, mindössze néhány olyan kérdést próbálok szóba hozni, amelyek Brassaival kapcsolatban elkerülhetetlenek.

A nyelvújítás – mint „nyelvi korpusz-tervezés" – összekapcsolódott a magyar nyelvnek hivatalos nyelvvé emeléséért folytatott harcokkal, amelyek a „nyelvi státusz-tervezés" körébe tartoznak. A „státusz-tervezés" révén a folyamat voltaképpen részévé vált a magyar függetlenség visszaszerzésére irányuló politikai törekvésnek. (A nyelvtervezésnek ez a dichotómiája nem feltétlenül releváns a magyar reformkor vonatkozásában; az új státuszhoz új korpuszra volt szükség, ez tekintendő egyébként a magyar anyanyelvi iskolázás (s ezáltal a „demokratikus művelődéspolitika") előfeltételének is. Ez a következőket jelentette: a kor szükségleteit kielégítő szakszókincs, magyarul könnyen olvasható értekező próza (hisz' akkor

---

[88] Természetesen a legjelentősebb szellemi központoktól és a 'világklasszis' egyetemektől való földrajzi távolság megmarad mindenféle szemléleti keretben; ez erdélyi (és nemcsak erdélyi) protestantizmusra nagy hatást gyakorló külföldi vallási központok nagy mértékben egybeestek a korszak elsőosztályú tudományos központjaival. s hadd tegyem még ehhez hozzá, hogy akadt olyan főúri könyvtár – épp Brassai életében is – , valamint egyházi és kollégiumi könyvtár, amely hozzájárult a földrajzi távolság legyőzéséhez.

[89] a történeti konstellációt is jellemzi Brassai „helye és funciója a korabeli Erdély szellemi életében, melyben lehetséges, értelmes és szükséges volt egy éppen afféle pálya, mint Brassaié" (Vekerdi, 1972, 123). – Kolozsvár szerepére vö. Egyed (1994).

[90] Ennek pedig kétségtelenül szerepe lesz abban a tudománytörténeti elhelyezésben, amit Terts István fog bemutatni előadásában.

[91] „Az, hogy Brassai mint nyelvész lényegében autodidakta volt, szintén inkább előnynek, mint hátránynak számított, hiszen egy autodidakta gondolatai bizonyára kevésbé futnak előre meghatározott pályán, s bizonyára mentesebbek az előítélettől, a nem bizonyított, csak igaznak vélt hiedelmektől, mint az egy-egy nyelvészeti iskola nevelte fiatal nyelvészeké" – írja nagy ívű tanulmánya elején É. Kiss Katalin (1988, 176).

már olvasható volt csodálatos magyar nyelvű költészet), kiművelt beszéd kifejlesztését. Mindehhez szükség volt olyan grammatikára, amely tapasztalati szempontból helytálló és épp azokat a jelenségeket írja le, amelyek – a latinnal és a némettel szemben – a magyar nyelv sajátosságainak tekinthetők (s természetesen mindehhez kellettek eredeti alkotók is, mint Brassai). S természetesen elengedhetetlen volt – mint minden nagyobb méretű közösségi változáshoz – egy megfelelő ideológia, az ügyet képviselő „aktivisták" rétege és egy összetett közvetítő szervezeti keret, amelynek részletezése itt nem feladatom.

Szinte minden gondolkodót és cselekedni akarót megérintett valamilyen módon ebben a nagy században a nyelv. Ennek az érdeklődésnek a szélessége a század első két harmadában messze túlhaladta a század végének professzionista nyelvészetét.

Brassai több szálon is kapcsolódott ehhez a történeti korszaknyi mozgalomhoz, amelyben a politikai és a művelődési motivációjú nyelvészkedés lassan átadta a stafétabotot a pozitivista egyetemi nyelvtudománynak. Brassai is fokozatosan vált nyelv iránt érdeklődő értelmiségből nyelvészetileg művelt nyelvész tudóssá. 'Alkalmazott nyelvészeti' hozzáállása azonban mintha pályájának konstans elem volna; (bizonyos filozófiai elemek mellett) ez lehetett pregnáns személyiségének az a magja, amelynek révén – mintegy „aktivistaként" – több területen is tudott gyakorlati segítséget nyújtani annak a közösségnek, amelyhez tartozott.[92]

Az tehát a XIX. században nem külön szenzáció, hogy a „polihisztor" Brassai folyamatosan foglalkozott nyelvi kérdésekkel. Az viszont már nagyon érdekes, hogy mindezt milyen erdetiséggel és milyen szinten művelte.

4. Kitérés Brassai nyelvismeretére

A XIX. század első felében bizonyos szint felett egy tanult magyarországi/erdélyi értelmiségnek jól kellett ismeri a latin nyelvet (amely a XIX. század derekáig hivatalos nyelv volt) és beszélni is kellett németül, amely mégiscsak a presztízs nyelv volt abban a birodalomban, amelynek a magyarok országai de facto a részei voltak. S ezen felül természetesen a tanult emberek túlnyomó többsége magyarul is tudott: vagy ez volt az anyanyelve, vagy neveltetésének valamely szakaszában fontossá vált számára a magyar.

Brassai magyar anyanyelvű volt, mint az erdélyi unitáriusok; anyanyelvéhez egész életében érzelmileg is kötődött, azonkívül, hogy óriási energiát fordított arra, hogy kialakítsa a magyar nyelv saját tudományos leírásának a kereteit.[93] Gyermekkorában tanult németül, amit olyan jól elsajátított, hogy egyik publikációs nyelvévé vált.

Brassai poliglott volt. Különféle indíciumokból kitűnik, hogy francia, angol, olasz, a szláv nyelvek és feltehetőleg a román nyelv is repertoárjba tartozott, akárcsak a görög, a „szankrt" (amit így írt) és több keleti nyelv.[94] (Viszont mintha kimaradt volna a század közepének magyarországi finn/finnugor divatjából.) Teljes nyelvismeretének képét feltehetően könyvtárának jegyzékéből lehet majd megbecsülni. Egy nyelvész esetében a nyelvismeretnek az elsődleges kommunikációs funkción kívül (sőt néha attól függetlenül) kettős ráadás-funkciója van: a szakirodalom olvasása, valamint a nyelvi példák felhasználása. (A kettő persze nem

[92] Nem lehet véletlen, hogy a nyelvet és annak tanítását (a'methodistica'-t) tekintette munkássága legfontosabb részének; „Állított encyclopaedismusom kulcsa az, hogy nekem csak egy tárgyam, egy tudományom van: a módszertan, elméletben és gyakorlatban..." (idézi Pálfi, 1900, 11)

[93] Egyik legjobb ismerője a – főleg a mondattant kutató Brassairól készített alapos tanulmányában – azt írja, hogy „Brassainak általában jó magyar nyelvérzéke volt. Jó meglátásai voltk nyelvhelyességi kérdésekben, ha néha kissé egyoldalúan túlságos jelentőséget tulajdonított is az erdélyi nyelvszokásnak" (Eleki, 1950, 358). (Hadd tegyük hozzá, hogy mintha Brassai előtt az egységes magyar nyelvnek'policentrikus' normája lebegett volna eszményként.)

[94] Kozma (1900, p. 237) írja, hogy irodalmi fordítása jelent meg angolból, franciából és oroszból. – Pálfi idézi Brassaitól, hogy „... én az idevágó német, franczia, angol irodalmat meglehetősen ismerem és nyelvtanítások különböző módját magamon és másokon megkísértettem" (1900, 12). – Egyébként „Nála valóságos szenvedély, lelki szükséglet, az értelmi gyönyörök legfőbb forrása a nyelvtanulás és a nyelvvel való foglalkozás" – írja Pálfi (1900, 4).

feltétlenül esik egybe: a tipikus nyelvi kombináció az lehetett, hogy német/francia/angol/latin metanyelven olvashatta a nyelvész egy további nyelv grammatikáját.)

A szélesebb nyelvismeret a XIX. század magyar nyelvészek között egyébként nem volt ritkaság; azok is jól tudtak németül és latinul, akik nyelvműveléssel foglalkoztak.

5. Brassai alkalmazott nyelvészetinek tekinthető témái

A mai elméleti/alkalmazott nyelvészeti megkülönböztetést visszavetítve, Brassainak a következő témái tekinthetők alkalmazott nyelvészeti jellegűnek (vagy egyszerűen: közvetlen célúnak és praktikus felhasználhatóságúnak):

a) gyakorlatinak szánt nyelvtankönyvek írása,

b) az idegen nyelvek tanítása,

c) kontrasztív nyelvészet (interlingvális alkalmazott nyelvészet),

d) fordítástan,[95]

e) nyelvművelés.[96]

Ne felejtsük el, hogy Brassai – a jelenlegi distinkciók szerint – nemcsak 'alkalmazott nyelvész' volt, hanem egyszerűen 'lingvista', vagyis olyan nyelvész, aki egy nyelvet tudományos igénnyel leír, annak szabályait megadja, s mindezt explicit és ellenőrizhető módon teszi. (Ebből a szempontból közömbös, hogy a leírás szinkronikus vagy diakronikus magyarázó elveket használ fel, hiszen ekkoriban ez a megkülönböztetés még nem létezett. S ebben a minőségben az is indifferens, hogy az anyanyelvét vagy más nyelvet ír le.) Helyénvaló azt is megemlíteni, hogy Brassai nemcsak szintaxis-kutató volt, hanem figyelemre méltóan művelte a szinkron morfológiát, 'aspektológiát' és lexikológiát is; ezekben segítséget nyújtott számára a mondattani kiindulópont.

Más disciplinák keretében is tekintettel volt a nyelvre Brassai: irodalmi és esztétikai tevékenységében,[97] logikára irányuló műveiben. Szinte mindenki egy kissé filozófus volt a század első felében, a 'filozófia' pedig valamilyen módon tekintettel volt a nyelvre.[98] Brassai, aki természettudósnak indult (bár – szerintem – sokkal jelentékenyebb nyelvésszé vált), csak az induktív kutatás igényessége, s talán a Schleicherhez közelítő „naturalista" felfogása[99] származott a természettudományoktól; a módszernek a központba állítása valószínűleg filozófiai hatás. Brassai racionalista és a Humboldt-utáni paradigmában működött; ennek folytán nyelvfelfogása az átlagostól eltért: a közösségi ['nem-privát'] nyelvi felfogása kihatással lehetett arra is, hogy nyelvészetéből mit és hogyan kívánt 'alkalmazni' praktikus célokra.

---

[95] Vö. Klaudy, 1991.

[96] Vö. ezen a konferencián Grétsy László előadásával; ezzel a témával másutt kívánok foglalkozni. Hasonlóképpen más keretben tervezem azt, hogy visszatérjek Brassainak az anyanyelv oktatásával kapcsolatos nézeteire.

[97] a nyelvet mint olyant azonban Brassai nem tekintette esztétikailag minősíthetőnek (vö. É. Kiss, 1988, 192).

[98] Ez a nyelvészeti paradimákon való kívülállása, filozófiai felfogása (amelyben a nyelv – ma úgy mondanánk – társadalmi jellee is fontos volt) következtében utasította el mind a neológiát, mind az ortológiát a nyelvújításban (vö. É. Kiss, 1988, 192). – a magyar nyelvújítás eszméinek figyelemre méltó tudománytörténeti elemzése olvasható Békés legutóbbi művében (1997); ezt Terts István kapcsolja össze Brassaival előadásában.

[99] Máté (1997, p. 69) hivatkozik – Balázs János nyomán – Ponori Thwerewk Emilre, aki szerint Brassai „a nyelvészet mind módszerében, mind gyakorlati irányára nézve a természeti tudományok édes testvérének tartotta". Vö. É. Kiss, 1988, 177.

6. Az „Okszerű vezér a német nyelv tanulásában” rövid jellemzése[100]

Helyénvalónak látszik az alkalmazott nyelvészet szempontjából legjelentősebbnek tartott művére külön figyelmet is fordítani.

Brassai – amennyire meg tudtam állapítani – 1830 és 1832 között kezdett el alaposabban foglalkozni az idegen nyelvek tanításával.

Az *Okszerű vezér* elsősorban középiskolai tanulók számára készülhetett, akik már tanultak latint, tehát (a) egyrészt tudják, hogy mit jelent egy idegen nyelvet tanulni, (b) megvan rá a típusbeli[101] mintájuk a latin.

Brassai olyan egyéni tanulást igénylő kézikönyvet kívánt készíteni, amely felkészíti az iskolai (és iskolán kívüli) tanulót a német nyelv használatára és a gondolkodását is fejleszti; ma azt mondanánk, hogy a tantárgy ‘formatív’ funkcióját (is) hangsúlyozta.[102] (Pedagógiai célja ennél modernebb: a tanulás megtanítását tartja alapvető feladatának.) Hogy hol tanul majd meg ez a tanuló németül beszélni is? – kérdezhetnénk. A gyakorlati életben, hangzana a válasz. Vagy már tudott a tanuló beszélni valaminő errefelé beszélt változatán a németnek, vagy pedig a helyes grammatika ismeretében könnyebben, de főleg jobban meg fogja tudni tanulni a beszédet, akkor, ahol és amikor arra alkalma lesz.[103]

Az olvasás és a fordítás persze így sem lebecsülendő célkitűzés; főleg akkor nem, ha azokat a tankönyvíró módszertanilag is komolyan veszi. Márpedig Brassai ezt nagyon komolyan vette: könyve tele van fordítandó gyakorlatokkal. A könyv műfaja ebből a szempontból valóságos ’working book’ [vagyis ’munkafüzet’ vagy inkább ’munkáltató tankönyv’].

Bár Brassai is sikeresen tanított nyelveket (erről több helyen ír), nem vagyok benne biztos, hogy saját maga is (sikeresen vagy egyáltalában) tanította volna ezt a tankönyvet; ha megtette, akkor az nem lehetett könnyű feladat: legfeljebb vezérkönyvként (vagyis más oktatási eszközökkel együtt) lehetett használható.

Brassai ugyanis célkitűzéseiben volt egészen praktikus, de a megvalósításban nagyon erősen érvényesült a teoretikus grammatikus; így például a lehető legnagyobb következetességgel indult ki teljes mondatból a nyelvoktatásban. Ezáltal a tankönyv ma már inkább egy kontrasztív grammatikai kézikönyv benyomását kelti. S megjelenik benne a kontrasztív módszer kétféle kiterjesztése is: a nyelvek típusainak összevetése (például a coniunctio tárgyalásában), illetve a nyelvek érintkezése [languages in contact] (a körmondattal kapcsolatban).

---

[100] a kétrészes mű I. kötete első ízben 1845-ben jelent meg, majd pedig 1882-ig további három kiadásban.

[101] Brassai (1897, 500) bizonyítja, hogy jól ismeri az agglutináló/flektáló nyelvi jelenségek megkülönböztetését, de ezeket differenciáltabban kezeli, mint korai nyelvtipológia szerzői. Nyelvtankönyvében alkalmanként fel is használja‘kontrasztív’ céllal a tipológiai eltéréseket.

[102] „A nyelvtanítónak nemcsak az a feladata, hogy a tanulót a nyelv birtokába juttassa – ezt a pesztra is megteszi – hanem azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a nyelvtanítás szellemi gymnastika, amelyet [Brassai] éppen ezen sajátságainál fogva helyez az iskolai tanulmányok közt az első sorba s melynek tanítását nem pusztán csak a nyelv gyakorlati elsajátítása sürgeti” (Pálfi, 1900, 14). Így már érthetőbbé válik a módszeres lépések – s ezek közül is – a nyelvtani elemzés fontossága.

[103] Brassai nem tartotta iskolai feladatnak az idegen nyelvi társalgás tanítását. „Az írás és olvasás [a hangos olvasás vagyis a kiejtés] tanítását [Brassai] nem a nyelvtaníró feladatának tartja: „Csak annyit kell mondanom, hogy egy nyelv sajátságos hangjait s akcentusát más nyelv betűivel megérteni vagy tanítni sikertelen fáradság, s ezért a német olvasás tanításával papirost, tintát és időt vesztegetni nem volt kedvem. Aki tehát könyvemet használni kívánja, tanuljon meg valakitől olvasni elő szóval. Ritka eset, ha erre akárhol is hazánkban alkalom hiányoznék.” (Ezt Pálfi (1900, 8) idézi az *Okszerű vezér* előszavából; az általam használt harmadik kiadásban azonban ez nem található.) manapság azt lehetne mondani, hogy a német nyelv akkoriban nem volt egészen ‘idegen nyelv’, hanem valahol a ‘második nyelv’ és az ‘idegen nyelv’ között helyezkedett el. Bezzeg részletesen bemutatta Brassai a francia olvasást és írást (vö. Pálfi, 1900, 9), amelyik tényleg ‘idegen nyelv’ volt a Magyar hazánkban. – Egyébként a “Beszélgetés” című módszertani lépése voltaképpen nem társalgás, hanem kérdés-felelet formájában végrehajtott szóbeli grammatikai gyakorlás.

A könyvben megtalálható a kommunikatív szemlélet; Brassainak ugyanis feltehetően megvolt az az illúziója, hogy tankönyvének megtanulása alapján valamilyen módon lehetségessé válik majd szóban és írásban kommunikálni.

Brassai megszállottja volt a módszernek. Az ő szóhasználatában a 'módszer'-t (vagyis az igazságra vezető utat), valamint a későbbi nyelvmetodikusok 'módszer'-ét (mint a gyakorlati eredményre vezető fogások lépéseit).[104] Azt hiszem, hogy ez a meglehetősen újszerű volt, mert a didaktikának a nyelvoktatás módszerére hatással levő változata (a szakdidaktika) ekkoriban még nem fejlődött ki. Alapelvei közé tartozott a „Keveset, jól és lassan!" jelszóban megtestesülő fokozatosság és 'ciklikus elmélyítés elve' (ezt a nevet én adtam); az újratanítás elkerülése, a magasabb szintre helyező ismétlő 'visszapillantás' bevezetése; egyfajta gondolkodásfejlesztő módszer.[105]

Az *Okszerű vezér*-t nem tekintem az idegen nyelvek oktatásában később uralomra jutott egyik modern irányzat „előfutár"-ának sem. Olyan szintézisnek látom, amelyben a széles látókörű szerző szinte gigantikus energiával igyekezett egyszerre létrehozni egy épület alapjait, a ráépülő házat, annak berendezését (a benne levő madárkalitkával, s néha még az odaillő madárfüttyről sem feledkezett el).[106] Nyilvánvaló, hogy mindez egy adott történeti korszak igényeinek kielégítésére irányult. Ma már tudománytörténeti forrás (egyébként nyelvtörténeti forrás is), amelynek sokféle tanulsága lehet – több szinten – többféle összefüggésbe helyezve.[107]

Irodalom

Bárdos Jenő (1992). A *nyelvtanítás története és a módszerfogalom*. Veszprémi Egyetem,

Tanárképző Kar. 199.

Brassai Sámuel (1845/1856). *Okszerű Vezér a német nyelv tanulásában*. I. rész. Az egyszerű és egyszerűen bővítet mondat. Ötödik javított és bővített kiadás. II. rész: a *tovább bővített mondat és a mondatfűzés*. Stein János: Kolozsvártt, 212 + 254.

Brassai Sámuel (1863). *Ingyen tanító franczia nyelvmester*. I. rész: a franczia nyelv gyors, könnyű és alapos megtanulásra. Iskolai és magántanulásra. Kolozsvár.

[104] É. Kiss ezt így foglalja össze: „A struktúrák gyakorlásában fő módszere a szerkezeti elemek más-más szavakkal, kifejezésekkel való helyettesítése, a drillezés. Az új mondatszerkezeteket ismert szavakon, az új szavakat ismert szerkezetekben vezeti be, s gyakoroltatja. Fontos alapelve a máig is érvényes 'egyszer egyet'. Az új nyelvtani jelenséget először példákon mutatja be, s a szabályt magával a tanulóval vontja el" (É. Kiss, 1988, 193). – Több szabályt algoritmus formájában fogalmaz meg, vö. Pl. A német passivumnak az activumból való előállítását (Brassai 1845/47, 2, 125-6), körülbelül ugyanúgy, ahogy azt a transzformációs grammatikák hajnalán végezték.

[105] Ezeknek a módszertani elveknek az összefoglalását Brassai több helyen megadja; érdemes volna ezeket antológiaszerűen összegyűjteni. Egyelőre ezekről a leghasználtatóbb áttekintést Pálfi (1900) nyújtja.

[106] „*Az Okszerű vezér* egy született nyelvész, emberileg szólva, teljesen önálló kutatásainak és csodálatosan mély vizsgálódásainak az oktatás érdekében való praktikus értékesítése egy olyan magatalálta módszertani rendszer keretében, amilyent igazán csak a mindig maga lábán járó autodidakta alkothat" (Pálfi, 1900, 25-6).

[107] Brassainak mind az idegen nyelvek oktatására irányuló munkássága, mind az elismert német, a vitatott francia és a kevéssé ismert latin nyelvkönyvei, valamint annak a magyar nyelvterületen túlmenő hatása megérdemelnének egy nagyobb méretű szisztematikus elemzést. Ehhez is kiváló kiindulópontul szolgál majd Pálfi (1900) szép tanulmánya. – Nota bene, már halálának idején is tudománytörténeti jelentőségű volt, Kalmár erről így ír: „...mindenkinek, aki idegen vagy magyar nyelvtant akar írni, vagy a magyar nyelvtudomány történetében forrásbeli tájékozottságot akar szerezni, kötelessége Br[assai] Vezérét módszertani és nyelvészeti szempontból tanulmányozni, s ennélfogva a félévszázados könyvnek, mely immár a múlté, még ezentúl is van jövője" (Kalmár, 1900, 576). – Természetesen Brassainak az idegen nyelvek tanítására vonatkozó munkássága máris része a tudománytörténetnek. Bárdos Jenő összefoglaló művében erről így ír: „...Viëtor forradalmi változásokat kiváltó cikkének közvetlen előzménye Brassai Sámuel 1881-ben megjelent írása (Reform des Sprachunterrichtes in Europa: ein Beitrag zur Sprachwissenschaft), amelyben kifejti nézeteit. Brassai élesen szétválasztja a nyelvet és a nyelvtant, utóbbit inkább a nyelv tényeiként kezeli, amelyeket induktív, analógiás módon kell tanítani" (Bárdos, 1992, p. 54). Wilhelm Viëtort tekintik a direkt módszer úttörőjének; korszakos jelentőségű műve *Der Sprachunterricht muss umkehren*! (Heilbronn, 1982) (Bárdos, 1992, 198).

Brassai Sámeul (1897). *Vissza és körültekintés nyelvünk ügyében*. Egyetemes Philologiai Közlöny XXI,

498-508 és 716-28.

Békés Vera (1997). A *hiányzó paradigma*. Kísérlet egy alternatív tudományos paradigma metatudományos

rekonstrukciójára. Történeti esettanulmányok a magyar nyelvtudomány köréből [kézirat.] Latin Betűk Kiadó: Debrecen [Megjelenés előtt.]

Egyed Ákos (1994). *Kolozsvár szerepkörei*. Korunk, Harmadik folyam, 5/9, 4-10.

Elekfi László (1950*). A százötven éves Brassai Sámuel*. MNy. XLVI, 351-9.

É. Kiss Katalin (1988). Brassai Sámuel nyelvészeti munkássága. In: Németh G. Béla (szerk.)

Forradalom utá – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában.

Akadémiai Kiadó. Bp., 175-94.

Klaudy Kinga (1991). A *magyar fordítástudomány a 19. században. Brassai Sámuel nézetei a fordításról.*

In: Kiss Jenő és Szűcs László (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány témaköréből.* Akadémiai Kiadó. Bp., 387-94.

Kozma Ferenc (199). *Brassai Sámuel mint aesthetikus és műkritikus.* Akad. Ért. A Nyelv- és

széptud. köréből. XIX, 5/25

Máté Jakab (1997). A *19. századi nyelvtudomány rövid története.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 215.

Pálfi Márton (1900). *Az Okszerű Vezér és Brassai nyelvtaníró munkássága. A* Kolozsvári

Unitárius Kollégium Értesítője 1899-1900, 3-39.

Simonyi Zsigmond (1897). *Brassai Sámuel.* [Nekrolog.] Nyr. XXVI, 356-8.

Vekerdi László (1972). Recenziója (1971)-ről. Magyar Tudomány, 17/2, 123-4.

Vekerdi László (1996). *The heel and the complement. Modular theory of scientific cognition and sociology of scientific knowledge.* In: Terts István (szerk.) *Nyelv, nyelvész, társadalom.* Janus Pannonius Tudományegyete – PSZM Projekt Programiroda. Péc – Bp., 2. köt. 302-8.

Terts István
Tudománytörténeti dohogások Brassai Sámuel ürügyén

A közvetlenül előttem szóló Szépe György előadásának azt a címet adta, hogy „Brassai Sámuel az alkalmazott nyelvész”. Én most hadd játsszak azzal a – valljuk be – kicsit suta megnevezéssel, hogy „alkalmazott nyelvész”. Suta, hiszen nem őt alkalmazzák, mint a nyelvészetet vagy háztartási alkalmazottat, hanem ő alkalmaz.[108]

Most néhány olyan esetről szeretnék szólni, amikor bizony a nyelvészt is „alkalmazzák”.

Mire is lehet alkalmazni mondjuk egy olyan jelenséget, mint Brassai Sámuel? Mindenekelőtt hétköznapi, nem-tudományos életből vett példákat lássunk. Lehet példát venni róla, elemzi a hazának, az ifjúságnak, a művelődésnek tett szolgálatait, és ez abban csapódik le, hogy utcát neveznek el róla (így egy kis budai utca szaporítja örvendetesen a nyelvészekről elnevezett sorát), hogy ünneplik, ha kell, rehabilitálják, a példáján gondolkodnak. Brassai esetében mindez meg is történt. Ha valamiért „nehéz eset”-nek tűnik az illető, akkor be szokták skatulyázni a „korukat megelőző zsenik” csoportjába.[109] Szerencsésebbnek és meggyőzőbbnek tűnik Brassai esetében (is) az olyan felfogás, mint például Vekerdi Lászlóé,[110] amely szerint nem „az utolsó erdélyi polihisztorság” a lényeg igazából, hanem az ott és akkor adekvát értelmiségi magatartás. Lehet példájának párhuzamait keresni, például azt a vonását kidomborítani, hogy igazából laikus volt és céhen kívüli (mint Franklin Benjamin), vagy általában a laikus nyelvészkedés „ismeretelméletét” célba venni.[111] a szakmába, illetve a céhbe nem integrálódók ügye szintén általánosítható (Szilágyi N. Sándor Karácsony Sándort idézte mint Brassaival „párhuzamos életrajz”-ra kínálkozót). Kötekedő, (hiper)kritikus emberként lehet elemezni, a nonkonformizmus, az akár saját kárára is vállalt igazság bajnokaként ünnepelni stb.

Ezek a szempontok már javában átvezetnek a művelődés- vagy tudománytörténet, vagyis a tudomány területére. A nyelvtudomány-történetnek nyilvánvaló a válasza arra a kérdésre, hogy lehet-e „alkalmazni” – már hogyne lehetne, hiszen a tudománytörténetnek eleve tárgya egy nyelvész. De én most nem erről akarok beszélni, bár nyilván érdemes volna egyszer már kritikailag feldolgozni a nagy nyelvészek, közöttük Brassai tudománytörténeti utóéletét is.[112]

Én a konkrét figurán túl a tipikusat mint tárgyat szeretném fölemlíteni. Ahogy emberként, értelmiségiként (ha a kortársaknak nem is okvetlenül, de az utókornak általában) vonzó és tanulságos az olyanfajta kritikus beállítottságú, a céhbe nehezen integrálható alak, mint amilyen Brassai volt, úgy a tudománytörténet is egyre inkább észreveszi: nem elég a „sima ügyek”-et vizsgálni, általában sem olyan sima ügy egy tudomány menete, amilyennek a

---

[108] Ahogy a nyelvészetben híressé vált német példákban sem a ‘kaszárnya’ , hanem a ‘tüzérség’ ‘lovagol’ [reitende Artilleriekaserne], és nem az ‘úr’ van ‘bútorozva’, hanem a ‘szobája’ [möbilier Herr].

[109] Bár ez eléggé kockázatos, hiszen ekkor még jönnek az ellendrukkerek. A korukat megelőző zsenikről szóló egyik aforizma szerint ezek szerencsétlen fickók, hiszen majd jön egy másik, egy szerencsés, és annak már elhiszi a világ, amit az előzőnek nem; egy másik szerint ezek tulajdonképpen gonosz emberek, hiszen valójában az előző kor maradványai, és a koruk megelőzését azért találták ki, hogy ne vegyék észre rajtuk a maradiságot. A ‘szerencsétlen’ talán áll Brassaira (bár ő már azelőtt sem érezte magát annak, hogy a generative grammatika rehabilitálta volna), a ‘maradiságot leplező gonoszság’ azonban bizonyosan nem.

[110] Hadd utaljak Mikó Imre *Az utolsó erdélyi polihisztor. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről* című klasszikusáról (Kriterion: Bukarest, 1971) írt ismertetőjére: Magyar Tudomány 1972/2. 123-4).

[111] Ennek – tudtommal – még nem született komolyabb eredménye, holott jónéhány elemzésre érdemes példa akad, hogy csak a talán legrokonszenvesebbet említsem: a nyelvet „botanizáló” Németh Lászlóét.

[112] Ideértve a tudományokban, monográfiákban, de akár az ismeretterjesztő irodalomban, az iskolai tankönyvekben, művészi alkotásokban, sőt – horribile dictu – a tömegtájékoztatásban való jelenlétüket is.

tudománytörténeti modellek ábrázolják. Arról nem is beszélve, hogy az olyanféle disz-kontinuitások, mint amilyen Brassai úttörő mondattani fonalának a generatív grammatika korában és keretében való újrafelvétele, már eleve gyanússá teszik a kor és kortárs, centrum és periféria, uralkodó tanítások és kritikájuk viszonyát leegyszerűsítő modelleket.

Nyilván nincsen szükség itt arra, hogy elmeséljem, ennek a végső soron nyelvészeti műszónak a segítségével – persze nem elődök nélkül! – hogyan dolgozta ki Thomas S. Kuhn amerikai tudománytörténész híressé vált paradigmaelméletét,[113] és hogyan alkalmazták ezt aztán hamarosan a nyelvészet történetére is. Viszont szeretném felhívni a hallgatóság figyelmét arra, hogy éppen a Brassai-féle, koruk uralkodó tudományos stílusába nehezen illeszkedő és illeszthető figurák, a nem integrálódók, a kilógók, a rehabilitációra szorulók[114] segíthetnek és segítenek a modern tudománytörténet lázában talán túl egyszerűnek és simának elképzelt egy-paradigmájú modell felülvizsgálatában. Ennek a tudománytörténeti vizsgálódási iránynak egy első és számomra meggyőző összegezését most még sajnos nem tudom felmutatni, hiszen csak a közeljövőben fog megjelenni a debreceni Latin Betűk Kiadónál Békés Vera filozófus könyve, „*A hiányzó paradigma.* Kísérlet egy alternatív tudományos paradigma meta-történeti rekonstrukciójára. Történeti esettanulmányok a magyar nyelvtudomány köréből".[115] Nyilvánvalóan se mód se szükség nincs arra, hogy én itt most a szerző szívessége folytán rendelkezésemre bocsátott kézirat alapján részletesen ismertesse a majd' 300 oldalas nehéz könyvet (idézésnél – kéziratról lévén szó – a lapszámokat is mellőzöm). Csak a figyelmet szeretném fölhívni rá, már csak azért is, mert „ez a könyv – szerzőjének szándéka szerint – elsősorban tudományfilozófiai munka... meta-szintű megközelítés, tehát nem törekszik – nem törekedhet – átfogó, teljes körű történeti rekonstrukcióra" – vagyis közvetlenül nem célja a nyelvtudomány-történeti szakma szolgálata. Én mégis azt ajánlom mindenkinek, akit érdekel „az ügy", ennek ellenére vegye majd a kezébe, mert az egyébként is – hadd fogalmazzak finoman – egyenetlen színvonalú szakirodalomban különösen hiányzanak az elméletibb irányultságú munkák.[116] Kedvcsinálónak csak annyit idézek belőle, hogy a könyv célja „a Kuhn-féle tudományfejlődés modell egy lehetséges kibővítése", – bár nem Brassai példáján (aki mellesleg illően reprezentálva van azért!) – „a tudomány-történészek számára túlontúl monolitikus" paradigma-modell finomítása. A múlt század óta látható a nyelvészetben egy olyan vonulat, amely az uralkodó paradigma mögött, azzal sajátos viszonyban egészen máig „túlélt" (Humboldttól Sapirig és akár Marrig). A szerző a „zárvány" (másutt – a „paradigma" eredeti jelentését alapul véve – a „rendhagyó ragozás") metaforájával ragadja meg ezt a jelenséget, a szembenállást végső soron egy a nyelvfilozófiában alapvető (és Wittgenstein élete első és

---

[113] És természetesen azt sem, mennyire markáns kelet-európai gyökerek mutathatók ki itt is, lásd Nyíri Kristóf hallatlanul érdekes tanulmányát: „Társastudat. A szociologizáló ismeretelmélet gyökereihez." In: Nyíri Kristóf: *Keresztút. Filozófiai esszék*. Keleföld Kiadó: Bp., 1989. 46-65 (eredetileg megjelent a Világosság 1988. júniusi számában). A Nyíri által is emlegetett Ludvik Fleck ügyéről igen érdekesen szól egy angol nyelvű recenziójában Vekerdi László is: „The heel and the complement. Modular theory of scienctific cognition and sociology of scientific knowledge." In: Terts István (szerk.) *Nyelv – nyelvész – társadalom*. JPTE – PSZM Projekt Programiroda: Pécs – Bp., 1996. II, 302-8).

[114] Magam is meglepődtem, amikor – Szépe György javaslatára – meghirdettem egy „Nagy német nyelvészek" című kurzust, és láttam, hogy a fő sodorba („main-stream linguistics") nem tartozók még az élvonalbelinek számító német hagyományban is milyen sokan voltak. e nyelvészek egy részéről és „sorsuk" okáról szól Békés Vera rögtön említendő könyve.

[115] Aki ismeri Békés Verának immár tekintélyes számú nyelvtudomány-történeti tanulmányait, annak számára előre sejthető volt, melyek ezek a középpontba állított példák: a magyar nyelvújítás, történeti-összehasonlító nyelvészet magyarországi „színe és visszája" és a marxizmus. A legalapvetőbb dolgozatok adatait megadom, a többiekét majd a könyvből lehet kikeresni. *Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között.* Művelődési Minisztérium: Bp., 1980. – *Az 1950-es évek magyar nyelvtudományi vitáinak értelmezéséhez*. In: Fehér Márta (szerk.) Tudománytörténeti tanulmányok. A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára. Bp., 1988. I, 3-36. – a *'rokonság' terminus jelentésváltozása a 19. századi nyelvtudományi vitákban*. In: Bakró-Nagy Marianne & Szíj Enikő (szerk.) Hajdú Péter 70 éves. MTA Nyelvtudományi Intézet. Bp., 1993, 45-9. – *Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság!* – Egy tudománytörténeti mítosz nyomában. In: Kiss Jenő & Szűcs László (szerk.) Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Akadémiai Kiadó: Bp., 1991. 89-96.

[116] Ezt egy kissé önkritikusan is meg kell állapítanom mint az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XIII. És XIV. Nyelvtudomány-történeti kötetei szerény közreműködőjének.

második felében vallott nézeteivel „fémjelzett") distinkcióra vezetve vissza: a privátnyelv koncepciónak és az alternatív „nem-privát" koncepciónak szembenállására. Nem állítom, hogy egy az egyben alkalmazható ez a teoretikus keret[117] a Brassai jelenségre, de azt igen, hogy a tudományos viták legalább egy típusának és általában a realisztikus, többsíkú tudományos életnek a magyarázatát kísérli meg, és így feltétlenül releváns Brassai-ügyben is.

Befejezésül hadd térjek vissza a legelső gondolatkörhöz, az ünnepléshez – még akkor is, ha ünneprontónak tűnik, amit mondandó vagyok épp itt Kolozsvárott, a Brassai halálának (és talán születésének is) kerek évfordulóján tartott megemlékezésen, aminek a címe „A nyelvész Brassai Sámuel élő öröksége". De a tények makacs dolgok, és egy jó cselekedet itt sem felejtet el rosszakat (vagy jók elmulasztását). A beszélgetésekből kiderült, a magyarországi kollegák többsége sem ismeri H. Tóth Imre szegedi nyelvész 1996-ban megjelent nyelvtudomány-történetét.[118] (Ez a tény már maga jelzi, milyen anarchikus állapotok vannak a könyvkiadásban, és mennyire megnehezült az informálódás is, nemcsak a magán- vagy könyvtári könyvvásárlás.[119]) De nem itt van a helye, hogy az első könyvterjedelmű (tehát nem a „Bevezetés a nyelvtudományban" típusú könyvek egy fejezetét alkotó) magyarországi nyelvtudomány-történeti munkát méltassam vagy bíráljam. Viszont mégis kénytelen vagyok negatív példaként citálni: a névmutatóban ugyanis még csak nem is szerepel Brassai Sámuel neve, holott ez a névmutató nem kevesebb, mint tíz és fél lap terjedelmű (az egész könyv 211 lap), és el lehet képzelni, ki mindenki szerepel benne (hadd ne idézzek neveket). És végül: ha már Brassai a sírból oly tudományos vitapartner, hogy a szakirodalomban és az itteni előadások jó részében is szinte „jelen van", ugyan hogy lehet az, hogy halála óta (aminek pont 100 éve!) – legalábbis tudtommal – egyetlen sorát sem adták ki sem Romániában, sem odahaza.[120] Még egy kis TÉKA kötetnyi figyelem sem jutott neki, holott legalább 5–600 oldalnyit tenne ki még szemelvényezve is, és persze bibliográfiával felszerelve, egy olyan Brassai-olvasókönyv, amely a legfontosabb gondolatmeneteket tartalmazná.[121]

Akkor – de csak akkor – majd joggal beszélhetünk „a nyelvész Brassai Sámuel élő örökségé"-ről![122]

---

[117] Csak megismételni tudom: a szerző célja az elméleti keret (apparátus) finomítása, illetve kidolgozása. Az olvasást igencsak megnehezíti az is, hogy a tudományelmélet, a tudományfilozófia és a tudománytörténet fogalmait és kérdéseit egymáson átcsillantva is nyelvként kezeli. Hivatott bírálók – remélhetőleg – érdemben foglalkoznak majd az elmélettel, függetlenül a (magyar nyelvészek és más szellemi emberek iskolázása szempontjából különösen fontos „göttingai paradigma" konkrét példájából is.

[118] H. Tóth Imre. *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig*. Savaria University Press. Szombathely, 1996.

[119] a helyzetet jellemzendő még elmondom, hogy ugyancsak az itteni beszélgetésekből derült ki, hogy egy kis kiadó a nyáron le fogja fordíttatni és mg az idén megjelenteti Robins világhírű nyelvtudomány-történeti áttekintését (amely már harmadik angol kiadásban jelent meg és németre is le van fordítva), holott annak magyarra fordított kézirata egy másik egyetemi városban kiadóra vár; a konferenciával egyidőben jelent meg Máté Jakab nyelvtudomány-történeti könyve is: a *19. századi nyelvtudomány rövid története.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 1997. – Egyéként amikor – tudomásom szerint – minden bölcsészkaron kötelező a tudománytörténet, viszont a könyvbeszerzési lehetőségek olyan szegényesek, akkor sok helyen nincs mód ezeket megvenni, vagy csak egy példány jut belőle egy egész tanszéknek, mint – láttuk – igen sok magyarországi kiadványból itt, a kolozsvárinak.

[120] Ami azért különösen is szomorú, mert Brassai nyelvészeti könyvei igen kevés helyen vannak meg, munkáinak nagy rész pedig folyóiratszerű orgánumokban jelent meg, és azért még ahol megvan, ott is csak helyben olvasható. Akinek nincs ideje vagy nincs kedve kötetnyi jegyzet készítéséhez, az félvagyonát ráfizetheti a fénymásolásra!

[121] Kevés olyan szép gesztussal találkoztam életemben, mint amikor a sokat idézett Schuchardt-Brevier-t végre kézbe véve láttam, mi a kötet megjelenésének története, és mit takar ez a furcsa cím. A nagy és kellőképpen máig nem becsült, illetve ismert, Ausztriába került svájci nyelvész 80. születésnapjára (1920) már maga is világhírű tanulmány, Leo Spitzer állította össze a vaskos kötetet mestere iránti tiszteletből. És a'bevárium' azt jelenti, hogy a 800-nál is több bibliográfiai tételt felölelő életműnek örökéletűnek tartott szemelvényeit tematikus elrendezésben és a bibliográfiai sorszámmal idézve közlik. Ez is elképzelhető módja volna Brassai-kiadásnak, de persze kínálkozna más is.

[122] Békés Vera könyvében az egyik „főszereplő", a „hiányzó (göttingai) paradigma" fő forrása (és magának a'paradigma' műszónak ilyen értelembe első használója) Lichtenberg német fizikus (1742-1799). 1931-ben Kurt Tucholsky, a nálunk kevéssé ismert német író (aki leginkább Bálint Györggyel rokonítható, de egyúttal sikeres szépíró is volt) azt a címet adta egyik harcias írásának, hogy „Kiáltás Lichtenbergért" [Schrei nach Lichtenberg]. A tréfás bevezető után (egy nő miatt, aki sok pénzébe került, könnyelműen eladott egy ölnyi könyvet, de megbánta, és amikor pótolni akarta, akkor látta: Lichtenberg egyszerűen nincs jelen a könyvpiacon) így követeli a Lichtenberg-kiadást: „...nem adják ki. ;[...] Ez disznóság. [...] Talán nem'üzlet' ... Ezt nem tudom; nem vagyok kereskedő. De hogy ki volt Lichtenberg, azt tudom", majd ezzel zárja írását:

Schmidt Erika

Brassai és az idegen nyelvek oktatása

I. Kezdetben csupán nyelvoktatási kérdések iránt érdeklődőként terelődött figyelmem Brassai idegennyelv-oktatási művére, a *Die reform des Sprachunterrichts in Europa*-ra (Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok, 1882). Ennek, a nyelvoktatási kérdésekben talán legátfogóbbnak mondható műnek az olvasása közben azonban nemcsak módszertani értékekre leltem, hanem leíró nyelvészeti gondolatai is felkeltették érdeklődésemet. Meg kell azonban jegyeznem, hogy Brassaival nyelvtudományi tekintetben is érdemben foglalkozó Fitz József és Gál Kelemen a *Sprachunterricht* értékelésekor – mondhatni teljesen érthetően – nem leíró nyelvészeti kérdések szóbahozatalában látja a mű jelentőségét.

II. A következőkben éppen a fentiek figyelemben vételével, két kérdéskörre szeretnék összpontosítani: a nyelvoktatás kérdéseire, valamint Brassainak a mondattal kapcsolatos fejtegetéseire.

A) A nyelvoktatás kérdései

A *Sprachunterricht*-ben Brassai áttekinti az idegennyelv-tanítás módszertanának történeti fejlődését, bemutatja a különböző eljárások erényeit, hibáit és saját, önállóan kidolgozott módszerét. A történeti áttekintésben az értékelés alapvető szempontja ez: a tankönyvírók és általában a nyelvtanárok felismerik-e a nyelvet beszélőnek és a nyelvet éppen tanulónak a nyelvtannal szembeni viszonyban mutatkozó különbséget.

A Brassai emlegette Donatus, Meidinger, illetőleg Kühner-féle grammatikáról nem állítható, hogy figyelembe vennék a nyelv meg a nyelvtanítás közti eltéréseket. A nyelvtani rendszert deduktív módszerrel írják le, a diáktól tehát csak memorizását várnak el.[123] Gyökeres változást az induktív módszer bevezetése hozott. A szöveg ennek alkalmazásakor nem a szabály illusztrálását szolgálja, hanem elvonását teszi lehetővé. Ez pedig a diák önálló gondolkodását tételezi föl.

A továbbiakban Jacotot kissé talán szélsőséges módszerét érinti. e módszer kudarcát Brassai nem az analízis és induktív szabályalkotás hiányában, hanem az így tanítani képes tanárok hiányában látja.

Vizsgálja ezen kívül Francois Gouin 1880-ban publikált nyelvtanítási és – tanulási módszerét (*Exposé d'une nouvelle méthode linguistique. L'art d'enseigner et d'étudier des langues*).[124] a Gouin-módszerrel kapcsolatban természetesen csak a Brassai által elfogadott felismerésekről szólnék. A legfontosabbak a következők:

Gouin szerint az idegen nyelvek tanulásakor is a gyermek nyelvtanulási metódusát kellene reprodukálni.

A beszéd, ezen belül a „mondatok" szerepe, Jacotot-nál, Gouin-nél is döntő. A szavakat ti. „mondatban" kell megismerni.

A gyermek, idézi Gouin-t, elsősorban a mondat legfontosabb, legnyomatékosabb részét hallja. Ez pedig – példái alapján – az igei állítmány.

„Németországban évente harcmincezer könyv jelenik meg. Hol van Lichtenberg? Hol van Lichtenberg? Hol van Lichtenberg?"

[123] Meidinger 1783-ban megjelent francia grammatikája német példákat ajánl fordításra. Ugyanezt teszi a klasszikus nyelvre vonatkozóan. Kühner kb. Hatvan év múlva klasszikus nyelvekre vonatkozóan. A fentiek Donatus-szal szemben ennyi újat hoznak.

[124] Brassai szerint nem derül ki pontosan, hogy Gouin idegen nyelvként a francia vagy a német nyelvet kívánja-e tanítani.

Felismeri Brassai az igeidő és a mondat ideje közti eltéréseket (napjainkban ezzel főként Kiefer Ferenc foglalkozik).[125]

Felfigyel a mondatalkotás és – megértés ellentétes irányú folyamatára (ez az, amit a Dependenzgrammatik a beszélő szemszögéből a hierarchikus, logikai rend lineáris, nyelvtani renddé alakulásának nevez, illetőleg visszaalakulásának a megértés folyamán).[126]

Brassai mindezt tizenkét pontban összefoglalt általános oktatásmódszertani elvekkel és magára a nyelvoktatásra vonatkozó kilencpontos módszerjegyzékkel egészíti ki. Gouin művének kritikai tárgyalásakor saját, az 1867-es akadémiai székfoglalóban kifejtett nézeteit ismétli meg.[127] Brassai persze – Gouinnel ellentétben – már 1867-ben sem kipróbálandó, hanem már kipróbált elvekről beszél. Hiszen több kiadást megért francia és német nyelvkönyvek állnak mögötte (*Ingyen tanító francia nyelvmester, Okszerű Vezér a német nyelv tanulásában*). Módszerét a *Sprachunterricht*-ben különben jellemzően a latin nyelv példáján mutatja be, szerkezeti szempontból a nyelvkönyvekhez képest jelentős eltérés nélkül.

Dolgozatomban Brassai néhány különösen előremutató „fogására" is utalnék.

Fontosnak tartja a fordítás együttes alkalmazását, a háromszintes ismétlést (korábban végzett gyakorlatok, műveletek felidézése, a korábban tanult szavak új formákba alakítása, új formák visszaalakítása korábban tanultakba), kezdetben részleges, fokozatosan kiegészített főnév- és igeragozási sorok összeállítását, mégpedig önállóan a diák által.

Brassai szerint a gyakorlatok elvégzése természetesen csak mondatban képzelhető el. Így bontakozik ki szükségszerűen a második kérdéskör:

B) Brassainak a mondattal kapcsolatos fejtegetései

1. A német nyelvleírási terminológia egyik hiányosságára hívja fel a figyelmet. A németben a nyelvtani mondat megjelölésére alkalmazott *Satz* helyett új, megfelelő megnevezést lát szükségesnek. A *Satz*ot azért nem vetné el, mert logikai fogalom, mely tehát kvalitatív, a nyelvtani mondatnak alárendelt fogalom. De nem fogadja el a *periode* megnevezést sem, mivel ez kvalitatív fogalom.[128] Az előzőkkel szemben ő a *phrase* terminust alkalmazza.

A *periode*-t Brassai 'összetett mondat' értelemben használja. Olyan *phrase* ez, amelynek összetevői maguk is *phrasek*. A *periode* a mondatrészek egyik módosulási lehetőségeként jön létre.[129] Mivel, – mint ahogyan ma mondanók – az egyszerű mondatrészek mellékmondattá alakíthatók. Ez Brassainál így jelenik meg: „A periode tartalmazta *phrasékat* az egyszerű vagy bővített phrase azon részeinek tulajdonsága alapján különböztetem meg, amelyeket képviselnek. Így vannak *kiegészítő phrasék,* elsődleges és másodlagos *melléknévi phrasék*, továbbá az effajta phrasék *halmozásai*."[130]

2. A Sprachunterricht-ben Brassai szól a modern szövettani megjelöléssel aktuális tagolásnak nevezett kérdésről is, mellyel különben már német nyelvtanában is szembesült.[131] Abban ugyanis a következő tagolást javasolja: nevezzük szubjektumnak azt, ami az ige előtt áll, f ü g g e t l e n ü l

---

[125] L. tőle *Az előfeltevések elmélete*. Bp., 1983.

[126] Th. Lewandowski, *Lingwistisches Wörterbuch*. I. Quelle & Meyer, Heidelberg-Wiesbaden, 1991. 214. 1.

[127] Gouin művét a német nyelvészekkel is Brassai ismertette meg. Lást Fitz József, *Brassai Sámuel*. Bp., 1911. 71. 1.

[128] „... der satz ist eine qualitative der phrase als genus, wie andereseits die periode auch eine solche, jedoch quantitative ist" (az idézetek és szavak eredeti helyesírását itt is, a továbbiakban is megőrzöm S.E.): *Sprachtunterricht*. Kolozsvár. Sumptibus Editorum Actorum Comprationis Litterarum Universarum. London, Trübner & CO. 6. 1. – Az idézett művek helyesírását mindig megőriztem. S. E.

[129] a mondatrészek másik módosulási lehetősége a halmozás. Ez bővített mondatrészeket és ebben az értelemben vett bővített mondatokat eredményez: „[Durch häufung] wird in der tat nur das bezügliche element erweitert, aber die benennung wird auf die phrase selbst übertragen und sie selbst als eine «erweiterte» genannt": *Sprachunterricht* 81. 1.

[130] „Ich unterscheide die in der periode enthaltenen phrasen je nach der beschaffenheit der bestandteile des einfachen und erweiten phrase, die sie vertreten. Es gibt mithin *ergänzungsphrasen*, primäre und secundäre *beiwortsphrasen*, und dann auch *häufungen* von derlei phrasen": Sprachunterricht 84.1.

[131] *Elméleti ésgyakorlati német nyelvtan*. Kolozsvár. Stein János M.K. egyetemi könyvkereskedés, 1896.

s z ó f a j i é r t é k é t ő l és ebből következő mondatgrammatikai szerepétől. Ezt a gondolatot a Sprachunterricht-ben a következőképpen viszi tovább. A szubjektum a mondat első része, mindig ismert, mellékhangsúllyal bír. A predikátum mindig az ismeretlen rész, viszont ebben a rejlik a mondat lényege, mindig itt az ige (a kopulát kivéve), erre esik a beszéd és a mondathangsúly. Mindez akkor is érvényes, ha a szubjektum a második helyre kerül a mondatban.

Efféle mondattagolás alapján vezeti be 1869-ben Georg von Gabelentz a pszichológiai alany és –állítmány fogalmát.[132] Vonatkozó nézeteit Brassai szóban már a 40-es években, 1853-ban a Pesti naplóban pedig írásban is kifejtette. A mondat két részének megnevezésére a *phrasenfuss* 'mondatláb' és *phrasenleib* 'mondattest' megjelöléseket javasolja.

3. A nyelvoktatás alapja – tanítja Brassa – az egyszerű tőmondat. Ez állhat egyetlen állítmányi szerepű igéből, vagy alany és állítmány „testes" kapcsolatából, melyben az alany szerepét főnév vagy személyes névmás töltheti be. A phrase mind a főnévi, mind a személyes névmási alany esetében kétféleképpen hangsúlyozható és ennek megfelelően kétféleképpen dekódolható. Brassai példamondata „Frater dormit," egyaránt válaszolhat a „qui dormit?" és „quid agit?" kérdésre. Ez a megállapítás különösen fontos a személyes névmásokkal kapcsolatban, mivel ezek kitétele a latinban és a „vele lélekben rokon" (értsd: neolatin) nyelvekben nem kötelező. Kitételükkor a személyes névmások („persönliche fürwörter") viszont „nem csupán megjelölői a cselekvő személynek, hanem mindig nyomatékos kiegészítésként használatosak, következésképpen mindig hangsúlyosak. A phrasék tehát, amelyek ezeket [ti. személyes névmásokat – kiegészítés tőlem S.E.] tartalmazzák, többnyire egyértelműek."[133]

Ezt a sajátságot a magyar szakirodalom, legalábbis Károly Sándor tanulmánya óta, a szövegmondatnak tulajdonítja.[134] Kontextus hiányakor azonban ezeket a mondatokat nem tekinthetjük szövegmondatoknak.

Ezzel kapcsolatban Elekfi László az 1988-as budapesti nyelvészkongresszuson a Károly-féle dichotómia felülvizsgálatát javasolja.[135] Elekfi szerint ugyanis „a rendszermondat és a megnyilatkozás közé is be kell iktatnunk még egy fogalmat, a megnyilatkozás-típust".

[132] Gabelentz értekezését, az „Ideen zu einer vergleichenden syntax. Wort und satzstellung"-ot idézi is Brassai, Sprachunterricht 87. 1.

[133] [Die nominative der persönlichen fürwörter] „sind in der lateinischen und anderen ihr geistig verwandten sprechen keineswege blosee bezeichner der handelnden oder leidenden person, sondern werden stets als nachdrückliche ergänzungen gebraucht, foglich erhalten sie immer accente. Phrasen also, die sie enthalten, sind gewöhnlich nur eindeutig". *Sprachunterricht* 74. 1.

[134] L. tőle: *Mondat és megnyilatkozás*: Néprajz és Nyelvtudomány 24-5 (1980-1981). 49-62.

[135] L. tőle: a *mondat fogalmának alakulása Brassai mondatszemléletében*. In: tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk.: Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai Kiadó. Bp., 1991. 150-5.

III. Mint a szakirodalomból kiderült, a Brassai mondatkoncepciójával foglalkozók megállapításaikat elsősorban a következő művekre alapozták: *Tudományrend a kolozsvári unitarium collegium alsóbb osztályaiban* (Vasárnapi Újság 505. sz. 25–26 hasáb); *Okszerű Vezér a német nyelv tanulásában* I, II (1845, 1847); *Tapogatózások a magyar nyelv körül* (Pesti Napló 1852. 802–3); *Logika, lélektani alapon fejtegetve* (Pest, 1858).

A Sprachunterricht áttanulmányozás azonban, mint a fentiekből talán kitetszik, feljogosít arra, hogy ezt a művet a Brassai-féle mondatkoncepció egyik figyelmen kívül hagyható forrásaként tartsuk számon.

Wacha Balázs
Brassai előtt, Brassai után

1900-ban Molecz Béla – szórendi munkáját bevezetve – röviden összefoglalta a szórend kutatásának addigi történetét. Így írt: »Az lesz... célunk..., hogy szórendünk természetét megismerjük...– Megkísértjük a történeti módszer alkalmazásával megfejteni azon nehéz kérdéseket, melyek a magyar nyelv szórendjéhez fűződnek... eddigelé kevés gondot fordítottak e téren a történeti fejlődés vizsgálatára. Az újabb magyar nyelv szórendjével is csak azóta foglalkoznak behatóbban, mióta Fogarasi János „Ενρηκα" czímmel közzétette fölfedezését, hogy a „hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban levő ige", s egyszersmind bőven ki is fejtette ezt a törvényt, melyet már előtte is sejtettek sokan, de nem jutottak még világos tudatára annak, hogy mily szoros összefüggésben van a magyar *hangsúly* a magyar *szórenddel*.

De figyelemre méltók az őt megelőző nyelvészek megfigyelései is, kik bár eleget tévedtek, de sok dolgot helyesen is jegyeztek meg. ... Fogarasi írt egy külön értekezést is a magyar hangsúlyról: *Hangsúly vagyis nyomaték a magyar nyelvben. (Új bekezdés). Utána különösen Brassai Sámuel foglalkozott sokat a szórend kérdéseivel. Ide vonatkozó nagyobb munkái: „A magyar mondat", „A mondat dualizmusa" 1885. Szórend és accentus, 1888.*

Meg kell még említenünk a szórenddel foglalkozó munkák között a Vadnay Lajosét: a magyaros szórendről, 1867. és Joannovics György „Szórendi tanulmányok" című két füzetét, 1887. (Új bekezdés). Tudományos folyóirataink között különösen a Magyar Nyelvőr foglalkozott a magyar szórend vizsgálatával (1872 óta)... különösen ki kell emelnem Joannovics György (1872., 1884., 1889.) Arany János (1873 és Hátrh. Ir. II.) és Kicska Emil értékezéseit... « Molecz a fentiek (1900, 6) után kiemeli még Balassa Józsefnek és Simonyi Zsigmondnak a hangsúllyal és a szórenddel foglalkozó tanulmányait.

Molecz idézett bevezetője, úgy vélem, jól érzékelteti Brassainak a szórendi kutatásokban játszott szerepét. A magam áttekintésszerű fejtegetésében, alább, a már többé-kevésbé közkeletű ismeretekben, az idézett szakirodalmon s kollégáimnak 1997-ben Kolozsvárott elhangzott előadásain, mindenekelőtt Elekfi Lászlóén (1997), Haader Leáén (1997) kívül tekintettel vagyok Cseresnyés Márk, Kalina Erzsébet, Kovács Zsuzsanna, Marton Ágota Flóra, Tóth László hallgatóimnak 1976-ban elhangzott szemináriumi kérdéseire – válaszaikra, beszámolóikra. Célom, hogy 1. tisztelettel megemlékezzem Brassai Sámuelről; 2. hozzájáruljak a szórendkutatás történetének ismeretéhez; 3. felidézzem a különféle kutatások kapcsolódási pontjait; 4. Az alkalmat megragadva rámutassak egy-két le nem zárt szórendi kérdésre.

Brassai Sámuel (1797 vagy 1800–1897) kiemelkedik a magyar nyelvtudomány és nyelvi tudatosság történetében azzal, hogy bár – azt mondják –, 1997-ben kétszáz éve van, hogy megszületett, s kétségkívül elmúlt száz esztendeje annak, hogy meghalt, témái ma a tudomány érdeklődésének homlokterében állnak. Fogalmai újabb fogalmainknak részint megfelelő, részint előzményei.

Brassai korán, sokat és szenvedélyesen foglalkozott a m o n d a t t a n n a l (I. Kocsis Lénárd 1902, Elekfi. 1950/1951a, 1951b, É. Kiss 1981), a mondattanon belül s z ó r e n d i, s o r r e n d i k é r d é s e k k e l: (l. pl. Joannovics 1887, II. Rész, I. fejezet: 3-21; Molecz 1900, 6, Kenesei István 1989, 106-9); a mondat dualizmusát fejtegetve lényegében (ha szabad későbbi keletű szakkifejezéseket használni) a mondat a k t u á l i s t a g o l á s á n a k alapeseteivel.

Az igéről szólva az igekötők használatának az időre és a történés minőségére (l. Szabó 1960) való hatását magyarázta olvasóinak (vö. pl. Hunfalvy 1862, 15 §: 474-5. 1.; Budenz, 1866, 7, 15; Elekfi 1951b, 405; É. Kiss 1981, 100, ill. Pl. Simonyi Ung. 259, Bujnák 1928; Klemm 254-60, 625-6, J. Soltész 1959, Szabó Zoltán 1960, 79; 1967, 7-8; Jakab 1976, 1982; Krékits 1977, Mátai 1989: 154 Bárczi 1963: 65-6, 281-2, 385, 386; Bihari-Tyihonov 1968, Vörös 1971, 76-7; Drahos 1977, Pete 1983, 141; 1994, 240; Szili 1994, Ladányi 1994-5, 48-50, Fazakas 1996:I., 38). Tudott Brassai a *felé* névutónak az imperfektiváló szerepéről (*vö*. Simonyi 1894, 132; Sebestyén 1956). A köz ismeri Brassainak a nyelvoktatásra vonatkozó gondolatait és eredetiségét is (l. pl. Szerdahelyi 1980, 94).

A jelzők, melyek (Brassai értette tág valójukban, I. Brassai 1870, 8, 45-6, vö. Kocsis Lénárd 1902, 63-7, Kalmár Elek 1904, 148-9, Elekfi László 1950, 358, ill, 1997) a mondatot, mondhatnánk, ige szintje alatt szerteszét bővítgetik, a mondat szinteződéséne k (vö. Deme 1971, 52-58) fogalmát vetítik előre.

Az igekötőkről és az igeképzés egy területéről Brassai állásfoglalásait Elekfi László így foglalja össze: „Igen korán felismerte a magyar igekötők perfektiváló természetét, és ezzel egyszersmind azt is, hogy a magyar igék perfektív, pillanatnyi történést jelentő csoportja a jelen idejű alakban jövőt jelöl. „Ha a jelen ige *elébe* ezen szócskákat: *meg, el, fel, le*, sat. tesszük, azzal a jelen ige legott jövendővé válik, ha csak a környületek *legvilágosabban ellene nem mondanak*...” (Okszerű Vezér I. K.[5] 175). Később (AÉ. III, 64, 77, 252-3, 340-71) kifejti, hogy a cselekvés befejezettségének jelölésére elsősorban két igekötő szolgál: *meg* és *el*. Ezek közül a *meg*-nek ez az egyetlen szerepe, irányt soha sem jelöl. Kifogásolja az igeidőknek azt a latin filológusoktól származó rendszerezését, mely szerint minden jelen, múlt, és jövő idejű ige lehet folyamatos, befejezett és beálló történésű. e kilences felosztást mesterkéltnek tartja, és inkább azt vallja, hogy az igetörzsök jelentéséből és a mondatbeli körülményekből folyik az igealak tartós, illetőleg pillanatnyi (bevégzést vagy elkezdést kifejező jelentése (AÉ. III, 80, 92-3, 122-3, EphK. XXI, 504-5). Elekfi új bekezdésben ismerteti tovább Brassai nézeteit: „Foglalkozik az igék gyakorító, mozzanatos stb. változataival. Érdekes megfigyelése, hogy az *álldogál, ütöget*, típusú igék nem a gyakori, huzamos cselekvést fejezik ki, hanem a cselekvés elaprózottságát, kicsinylését, sőt becézését. Ezért ajánlja a *kicsinyítő ige* elnevezését (AÉ. III, 24). Itt is, mint általában, ügyel arra, hogy a választott műkifejezés valóban fedje azt a fogalmat, amelyre alkalmazza” (Elekfi, 1950, 358; vö. Fabó 1978).

Brassai persze sok minden mással is foglalkozott a nyelven belül és kívül (l. Fitz 1912). Eredetiségének Brassai maga is tudatában volt. Bár tekintélye már életében is egyre nőtt, mindig volt vita körülötte. Budenz például Brassai több felfedezését hibásnak vagy jelentéktelennek minősítette. Budenz (1864, 95-6; 1866) szerint Brassai alaptalanul lát lényegi különbséget a magyar igekötők és az indoeurópai (árja) prefixumok között, s túlzás Brassainak az a véleménye is, hogy az igekötő futurumot, tettleges jövőt (1864. 95), tempust (1866, 7) fejez ki. Simonyi a Magyar Nyelvőrben (1897) Brassai halálát is úgy adja hírül, hogy a dicséretek után több túlzásáért megrója. – a halott kritikáját Simonyi lábjegyzetben is kiegészíti, mondván Brassairól a következőket: „más efféle következetlenségeket is többször kimutattunk nála. Ilyen ellentmondások vannak a helyesírási indítványom ellen irányzott levelében, mely most jelent meg a B(udapesti) Szemlében. Velem szemben kiemeli, hogy »ország dolga az írásmód általában sehol sem volt, csak nálunk tették úgyszólván codificatio tárgyává«, s ezt nem helyesli. Pedig én is azt vitattam, hogy a helyesírásnak, mint az irodalmi nyelvszokásnak általában, szabadabb folyást kell engedni s nem kell azt hinni, hogy az akadémiai szabályokkal megköthetjük.” (Hat-hét sorral lejjebb:) „... tévedett abban a hitben, hogy...” – mondja az utolsó bekezdésben – „s nem volt tudomása...” – kezdi utolsó Brassairól szóló mondategységét Simonyi. Simonyi szerint, Brassai eltúlozta a logika érvényesít-

hetőségét, s nem volt tudomása Brassainak Simonyi szerint „az újabb nyelvészetnek arról a vívmányáról, hogy a kivételnek is jelentős lélektani okai vannak” (*i.m*. 358 1).

Ha ma élne, Brassai talán egyöntetű elismertségnek örvendene, s tán örülne is elismertségének. Lehetséges azonban az is, hogy ma ugyanúgy viták kereszttűzében állna, mint a maga korában – ha másért nem, azért, mert előbb ellenszenvvel, majd csökkenő tartózkodással fogadta a finnugor rokonságról szóló tanítást. Nem tudom, védené-e álláspontját, amely szerint a mondatnak rendszerint egy fő hangsúlya és esetenként több másodlagos hangsúlya van (l. Brassai 1888), vagy elismerné (vö. Barna Fedinánd, 1875, 43; Varga László, 1987-8; É. Kiss Katalin 1987, 8), hogy ez bizony a mondatoknak csak egy részét jellemzi; esetleg kétségbe vonná a megkülönböztetés jelentőségét, mondván, hogy hiszen több hangsúly lehetőségét azért ő is nyilván tartja.

Lehet, hogy Brassai az őt most dicsérőket, joggal vagy anélkül, lendületesen bírálná (vö. Haader 1997). Brassai munkájának eredményei mindamellett, vagy éppen a Brassai-féle vitaszellem folyományaképpen élnek és fejlődnek, különösen, azóta, hogy Molecz Béla (1900, 6), Balogh Péter (1888, 393), Kocsis Lénárd (1902), Gál Kelemen (1927), Elekfi László (1950/1951a, 1951b, 1964, 1986), Huszár Ágnes (1979), É. Kiss Katalin (1981; 1983, 7-9, 101; 1987, 17, 36, 90), Horváth Katalin (1983, 7), Balázs János (1985ab, 206), Klaudy Kinga (1987, 24-5), Ruzsa Imre (1989, 583) és mások a maguk kora, nemzedéke, közönsége számára Brassait mintegy újra felfedezték, elismerték, illetve tanítását továbbfejlesztették (l. Haader Lea 1997, Berrár állásfoglalásairól).

Brassait a nyelvészek körén kívül is népszerűsítik mind a helyi, ill. unitárius közösségekben, mind pedig a legszélesebb nyilvánosság körében (l. Boros 1899, Fitz 1911, 1912, Kőváry 1897).

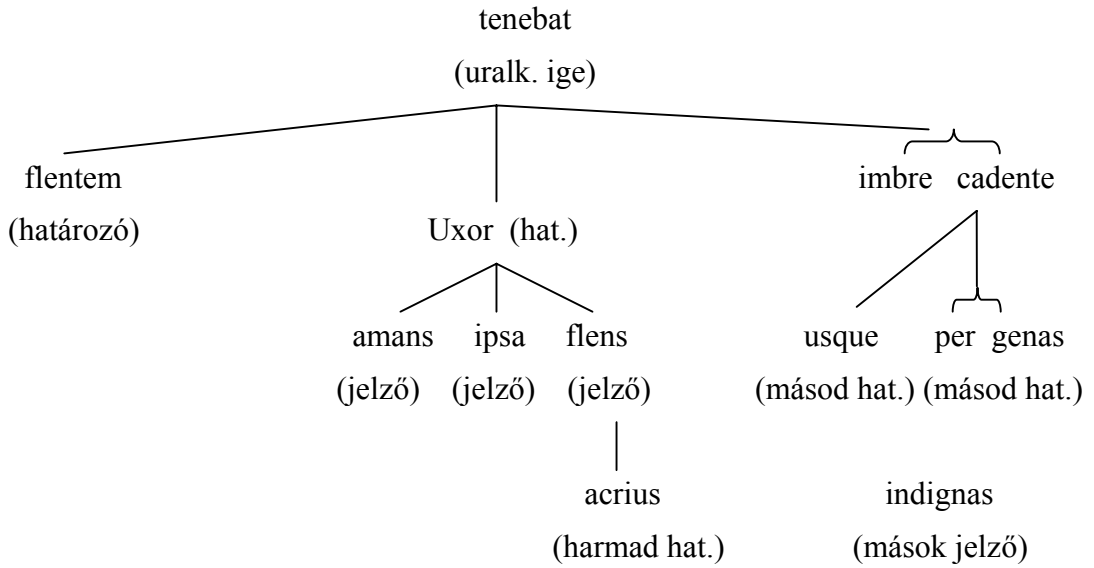
Élénk Brassai mondatra vonatkozó állításainak utóélete. Különösen sokat emlegetik Brassai Sámuelt (Juhász József csehből fordított kifejezésével a ma aktuális tagolásnak, ill. A mondat aktuális tagolásának, aktuális mondattagolásnak (*aktuální členění věty*) nevezett jelenség vizsgálatában (l. Elekfi 1951, Berrár, vö. Haader 1977). Az aktuális tagolás kérdése természetszerűleg összefügg a szórendi kérdésekkel (l. pl. Deme 1959, Dezső 1969, Gergely 1995, É. Kiss 1992, 79-115), ill. A különféleképpen értett (logikai, nyelvi, pragmatikus, objektív, szubjektív) előfeltevések kérdéskörével (l. pl. Kiefer 1983, Bánréti 1983).

É. Kiss Katalin 1983-ban így foglalta össze Brassainak a magyar mondatról alkotott véleményét – egyúttal tömören bemutatva Brassai nézeteinek s szóhasználatának változásait is: „A mondat egyetemes jegyeit kutatva Brassai arra a megállapításra jutott, hogy a mondat univerzálisan nem az alany s az állítmány dualizmusára épül, hanem csak egyetlen »tartó és fordulósarka van« az ige; az alany, helyesebben a nominativus csupán egy az ige bővítményei, Brassai terminológiájával élve, határozói közül. Brassai felfogásában tehát az esetgrammatika elképzeléseihez hasonlóan a mondat univerzális, elvont belső szerkezete igéből és az igének alárendelt különféle, egymással mellérendelő viszonyban levő bővítményekből áll. [l. Brassai 1861, 332, vö. pl. Kalmár 1904, 15 1]. Ezen elvont mondatszerkezet elemei a beszédben a közlő szándékainak és az adott nyelv specifikus sajátságainak megfelelően egy egyetemesnek látszó kommunikatív szerkezet alapvonalai mentén rendeződnek el. A bizonyos nyugateurópai nyelvekre jellemző alany-állítmány tagolódás tulajdonképpen e kommunikatív szerkezet sajátos megnyilvánulása, mely egy olyan nyelvspecifikus kikötés eredményeképpen jön létre, miszerint a kommunikatív szerkezet első eleme (többnyire) a nominativus kell hogy legyen.

A közlés lélektani folyamatát tükröző kommunikatív mondatszerkezetnek a kötött és a szabad szórendű nyelvekben egyaránt megfigyelhető, invariáns lényege a következő: a mondat egy vagy több már ismert, tudott eszmét tartalmazó igehatározóval kezdődik, melyek »a mondat

értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre késztetők, a halló szellemi működését a szólóval összekapcsolják« (Brassai 1860, 341). Ezt a fajta mondatkezdő részt Brassai a téma 1852-es kifejtésében a szokásostól eltérő értelemben vett alanynak, a *magyar mondat* című tanulmányában (1860, 1863-65) *inchoativum*-nak, Laelius című könyvecskéjében (1874) *bévezető*-nek, *a mondat dualizmusa* című értekezésében (1885) *előkészítő rész*-nek nevezi. A mondatnak az inchoatívumot követő, az igét magába foglaló, második része az *állítmány* (1852-3) vagy *zöm* (1860, 1863-5) vagy *mondandó* (1874) vagy *tüzetes rész* (1885). e második szerkezeti egység célja »oly cselekmények vagy a cselekmény oly körülményének közlése, melyről felteszi a szóló, hogy a halló előtt nincs tudva« (1874, 72). Az új eszmén vagy eszméken túl azok a tudott eszmék is a zömbe kerülnek, melyeket nem tartottunk szükségesnek előkészítőül kiemelni" (É. Kiss Katalin 1983., 7, 8).

A kérdés számontartása végett megjegyzem, hogy Brassai feltehetőleg még nem gondolta, hogy vannak szemantikai mélyszerkezeti esetek és felszíni esetek – ezt a véleményt nyilván nem is tulajdonította neki senki. A fillmore-i esetkeret viszont valóban a Brassaiéhoz közel álló elképzelést mutat. Emellett Horváth Katalin (1983, 7) is joggal rokonítja Brassai igeközpontú mondatszemléletét Tesnière valenciaelméletével. Brassaitól itt Az *Uxor amans flentem flenscrius ipsa tenebat Imbre per indignas usque cadente genas* (Tristium L.I. Eleg. 3) mondat hárómele ábrázolása (1873, 7-8) közül csak az egyiket idézem:

Fillmore ezt mondja: „A mondat alapstruktúráját tekintve egy igéből és egy vagy több főnévi csoportból áll, mely utóbbiak mindegyikét egy-egy esetviszony kapcsolja az igéhez" (Fillmore 1968: Rot-Siptár 1977, 86).

Az igeközpontúságot (l. Brassai 1860, 332, vö. Kalmár 1914, 15) mint alapelvet tekintve Brassainak és Fillmore-nak számos ismert vagy ismeretlen elődje és utódja lehet. Mindenesetre, Aratyunova (1972-3/1986: 203) ezt a mondategységet idézi Marcus Fabius Quintilianustól (35?-100?): *in verbis enim sermonis vis est*. Peter von Polenzre (1985) hivatkozva Pete István (1993, 158) írja, mielőtt Brassait szóba hozná, a következőket: „Az ige központi szerepét a mondatban már 1781-ben megfogalmazta Johann Werner Meiner *Versuch einer an der menschilchen Sprache abgebildeten Vernunftlehre* c. művében, minden hatás nélkül..." Huszár Ágnes 1979-ben az alany és az állítmány viszonyáról szóló szakirodalmat ismertetve megkülönböztet olyan szerzőket, akik az alany primátusát vallják, olyanokat, akik hozzárendelésről beszélnek, végül egy harmadik csoportba sorolja az állítmány primátusának képviselőit. Az állítmány primátusát képviselik Huszár Ágnes összefoglalása (1979, 8-10, 15-20) szerint Johannes Erben (1958), Karl Boost (1955), Melcsuk (1964) ill. A következő

magyar szerzők: Brassai Sámuel, Balogh Péter (1888), Kalmár Elek (1898), Gombocz Zoltán, Szent-Iványi Béla, Deme László; megszorításokkal: Szabó Dénes, H. Molnár Ilona. Az igeközpontú mondatelképzelésekkel illik össze Helbig (1969) igekezelése (l. Behrens 1982, 100; Tamásiné Bíró, 1986, 1989). Behrens elmondja, hogy az esetgrammatika és a függőségi grammatikák között általában az a különbség tűnik szembe, hogy az esetgrammatika az igékhez való szemantikai kapcsolódásokat tartja számon és az univerzalitás igényével lép fel. A függőségi grammatikák konkrét nyelvek leírására vállalkoznak. Ilyen Grammatikák szerzőiként Behrens (1982, 99) megemlíti vagy jellemzi a következők munkáit: Helbig (1971, 1973), Schenkel (1973), Engel (1970), Heger (1971), Heringer (1971). Maga Behrens (ha ezt nem emeli is ki) szintén igeközpontú, a valencia fogalmára épülő mondatleírást ad. Elemzésében lényeges mozzanat, hogy az ige (értsd: igető) előtti üres helyet betöltő elemet, amelyet Verbmodifikator (igemódosító) néven tart számon, szintén az ige valenciájának függvényeként kezeli.

Pete (1993) a következő csoportosításban ismerteti (különféle kiegészítésekkel) az angol és a német nyelvtudományban leginkább elterjedt mondatelemzési módszert: 1. lineáris pozíciós nyelvtanok (különféle kiegészítésekkel) az angol és a német nyelvtudományban leginkább elterjedt mondatelemzési módszert: 1. lineáris pozíciós nyelvtanok (különféle ábrázolási technikákkal és részmegoldásokkal 2. függőségi nyelvtanok. Pete itt szól Brassairól is. – Az alany-állítmány egyenrangúságát Brassai ellenében megtartotta a Brassait értékelő, és hatvanhét lapon át elemző Kocsis Lénárd (1902, 67).

Mai szemmel nézve meglepő, hogy Brassai, pillanatnyi szűkebb témájától függetlenül, tekintettel volt arra a két elkülöníthető módra, ahogy a mondathoz a beszéd során viszonyulunk: a mondat m e g a l k o t á s á r a, komponálására, vagyis a beszélő szerepére és hozzáállására, illetve másfelől, a halló, a hallgató, a befogadó szerepére, a mondat d e k o m p o n á l á s á r a. Itt nemcsak az aktuális mondattagolásra gondolok, hanem Brassainak a szerkezeti többértelműségek iránti érzékenységére. Brassai láthatólag tudatában van annak, hogy a beszéd hallgatója a be nem fejezett mondatokhoz próbaképpen újabb szerkezeteket rendel, s ezeket elvetve-módosítva akkor jut a végleges és kész szerkezethez, mikor a mondatnak szerkezet-egyértelműsítő pontjához ér.

Brassai a *mondat dualizmusa* c. munkájában (1885) meg-megemlíti, hogy a Rablais gyakorlatából ismert korai francia szórend még kevésbé volt kötött, mint Brassai kortársainak francia szórendje; de szól Brassa – korábbról vett példáva – a latin nyelvnek és a franciának a szórendjében tapasztalható különbségekről is. Ily módon Brassai Sámuel számon tartja és megítéli a szórend történeti változását s a változások motívumait. Figyelembe véve Brassainak Haader Lea (1997) említette n y e l v t ö r t é n e t e t n e m b e c s ü l ő kijelentéseit, ez persze Brassai megbocsátható következetlenségét mutatja.

Mi az, amire Brassai már maga is mint örökségre támaszkodhatott? Némi önkénnyel mondhatjuk, hogy a Brassai-félék működésének napja talán már 1530-31-ben derengett. Ekkor Jacobus Sylvius Ambianusnak *Grammatica Latinogallica* c. műve már – a latin mellett – a f r a n c i a nyelvről is adott ismereteket (l. Balázs 1987, 278). Nyolc évvel a *Grammatica Latinogallica* megjelenése után megjelenik Sylvester János munkája, a maga szép, de páratlannak immár nem mondható címével: *Grammatica Hungarolatina*. Sylvester a grammatika területén nyelvújítást indít: *nevező, nemző, adó, hívó, vádoló, elviv* – ezek lettek a latint követő, de magyar szóelemekből épülő esetnevek. Zömük nem olyan szellemes, mint Brassai *zöm*-e, de bévezetőnek és előzménynek megteszik a bátrabb hangú utód mondandója és egészítvénye elé.

Sylvester parole-ról nem tudhatott, s hogy a mondat parole-jelenség volna, nem állíthatta, hanem azért a mondatot *beid*nek nevezi.

Minthogy Brassai tudta, hogy az ige időértékét az igekötő befolyásolhatja (vö. Szinnyei 1887, Budenz 1866, 5; Elekfi 1950, 357, É. Kiss 1981, 100) idézem – Szathmári István (1968, 109), Jakab István (1982, 11) és Szili Katalin (1988) nyomán – Sylvester Jánosnak Brassaiét megelőző, kissé talányos, szerintem az első pillantásra gondolhatónál tágabb és (még) bizonytalanabb értelmű igekötő-tárgyalását. C. Vladár Zsuzsa fordításában: „Nyelvünkben az El, Meg, Lė, fel, alā stb. és hasonló szócskák, mint dimitt – *El boczatom, occid – mego*^{e}*lo*^{e}*m ascend – fel megek, descend – leßallok, auag ala megek: elválaszthatatlan elöljárószók, s éppen ezért írásban sem szabad az igéktől elválasztani őket, s nagyjából olyasmi a szerepük, mint a παλτυ-nak újra, vissza a görögben. Ezek ugyanis azoknak az igéknek, amelyekhez kapcsolódnak, επιτσιζ-t adnak, azaz erélyt és határozottságot, amint a következő és hasonló mondatokban látni*: ***mitto te****, boczatalag tighedet* ***dimitto te****, elboczatlak tighedet;* ***caedo te*** *o*^{e}*llek tighedet;* ***occido te*** *meg o*^{e}*llek tighedet*. (Sylvester/Vladár 1593/1989: 731 vö. Szili Katalin 1988, 348). – a határozottság itt persze (csak) a *vehementia*(m) fordításaként/helyén jelenik meg.

Elődje Brassainak Szenczi Molnár Albert is, aki 1610-ben olyan nyelvtant jelentetett meg (*Grammaticae Vngaricae libri duo*), amely – mint ezt Szathmári István (1968) elismerő szembeállítással kiemeli – már külön mondattant tartalmaz: *Grammaticae Vngaricae Liber Secundus de Syntaxi*. Éder Zoltán (1995, 5?) hivatkozik Prof. dr. habil J. Dietze 1994. május 5-én kelt levelére. Eszerint 1743-ban, Halléban jelent meg az Éder Zoltán vizsgálta s alább megnevezendő **német** nyelvű, **francia** nyelvkönyvnek az első kiadása. Ugyane nyelvkönyv második kiadásának egy példányát Éder Zoltán 1993 decemberében Münchenben, a Bajor Állami Könyvtárban (Bayerische Staatsbibliothek) találta meg. Éder írja „A címlapon ez áll: ***Verbesserte Grammaire Raisonnée****, Oder:* ***Erleichterte Französische Sprachlehre.*** *Nachh der Methode und Ordnung der Langischen Grammatic eingerichtet. Zwote und mit einem Register vermehrte Auflage. Halle, Im Verlag des Waisenhauses, 1758."*

1794-ben, Kolozsvárott megjelenik Gyarmathi Sámuelnek *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere*. Éder Zoltán 1995-ben igazolta, hogy Gyarmathi fő forrása a fent említett francia nyelvkönyv, s elmondta Éder Zoltán azt is, hogy Verseghynek szintén a fenti német nyelvű francia nyelvkönyv lehetett a fő forrása.

Verseghy Ferenc (1757-1822) német nyelven írt magyar nyelvtanában (1805; vö. Éder 1985) már nagy jelentőséget tulajdonít a magyar mondatalkotás (konstrukció) lényeges részeként tárgyalt szórendnek (1805, 141-5). Véleménye szerint a leghangsúlyosabb részt és tartozékait helyezzük a mondat elejére, s nyomaték csökkenésének rendjében következik a többi rész. A szerző szavaival: *„Man ⌈et3e ... den Theil der Rede, der den ⌈tärke ěten Nachdruck haben ⌈oll, mit seinem Anhange aut den ersten Plat3 des Sat3es, und dann die übrigen in der nämligen Ordnung, in welcher ihr Nachdruck abnimmt"*.Verseghynek ezt az állítását Fogarasi később, okkal és joggal, cáfolja. (l. Fogarasi 1838, alább is). Az ige előtt álló, főhangsúlyos rész valójában nem feltétlenül áll egyúttal a mondat elején, s a mondat nem feltétlenül „halkul" az elejétől kezdve egészen a végéig.

Mindamellett a hangsúly és a szórend közötti valamilyen összefüggésnek a ténye cáfolhatatlan, s a Verseghynél olvasható példamondatokat is maga és mások okulására tudta fordítani Fogarasi, a Fogarasit olvasó Brassai és az utókor.

Verseghy kiemeli, hogy a főhangsúly nemcsak az alanyesetre (értsd: az alanyra), hanem a tárgyra, az igére és egyéb részekre is eshet. A kontrasztív témának, ill. A mondat fókuszának a hangsúlyossága között nem tesz kellően világos fogalmi megkülönböztetést, de szemléltető mondatai és német fordításuk igen beszédesek e tekintetben is.

Néhány példája:

a) Der Nominativ. Az oro⌠*ok megverték a Törököt* (...) oder: *Az Oro⌠ok a törökököt megverték* ... (Verseghy jelöli a zárt e-t).

b) Der Accusativ. A' *Törökököt megverték az Oro⌠ok.* (...) Verseghy itt megjegyzi, hogy a németben leginkább passzív megfelelővel élhetünk. *Die Türken sind geschlangen worden von den Rusen*. Más (kiemelő szerkezetet tartalmazó) német mondattal fordítja a következő mondatot:

A Törökötöt verték meg az Oros⌠ok: Die Türken ⌠ind es, die ge⌠chlangen worden ⌠ind von den Ru⌠en.

Stb.

Brassai Sámuel elmúlhatott nyolcesztendős, mikor Révai halála után Pápay Sámuel rászánja magát, hogy befejezze és megjelentesse a maga munkáját, melynek címe a *magyar literatura esmérete*. A mai olvasó e címből ki nem találná, hogy a mű nagy része a nyelvvel foglalkozik. Pápay a nyelv eredetéről, a nyelv normalizálásának kérdéséről, a nyelvváltozásról és a szórendről beszél.

Pápay Sámuel határozottan állítja, hogy korának magyar nyelvét – ahogy mi mondanánk – normalizálni kell: meg kell regulázni. Sem spontán kialakult nyelvi egységet nem tapasztal, sem a tarka írói gyakorlat nem tetszik neki. Nem gondolja, mint Révai Miklós, hogy a régiek nyelvhasználatát kellene mindenképpen követnie neki s kortársainak, mint ahogy elfogadja, hogy a jövendő magyar nyelve megint csak más lesz, mint az ő koráé. Pápay elveti azt a gondolatot is, hogy talán a józan ész, a ráció eligazítására számítani lehetne. Johann Cristoph Adelunk (1732-1806) nyomán a maga korának nyelvszokására kíván alapozni.

Könyvének negyedik fejezetében, kifejezetten didaktikai megfontolásból, latin mintára írja le a névszóragozást – a *magyar szók hajlitásáru*l c. fejezetben. A *névszók* hajlitását, a „*declinátió*"-t, *ejtegetésnek* nevezi, s ennek megfelelően, a nagybetűvel kezdett *Casus*-nak magyarul az *Ejtés* nevet adja. Az esetek megnevezése könnyen megy: sorszámozással. A harmadik ejtést Pápay latinul *Dativus*-nak írja; példái ezek: *szó-nak, ur-nak, tő-nek, őz-nek, kert-nek*, de kifejti, hogy ide tartoznak azok a „végzetek" is, „mellyeket a' Deákok *Praepositiok* által jelentenek ki. *Ötödik fejezet*. ***A' magyar szók' elhelyezésérül.*** *– 76. paragrafus: a* ***Szók' Elhelyeztetése általlyában*** – ezt a címnyalábot a szórendről szóló fejtegetés követi. Pápay, mint látni fogjuk, a szórend kapcsán is szól esetekről.

Általánosabb érvényű fejtegetése így hangzik: Habár a' Szók magokban külön-külön véve meghatározott 's világos jelentésűek is, de ha nintsenek egymással öszvefüggőleg elhelyeztetve, hanem minden rend nélkül tővel hegygyel vagynak öszvehányva, úgy nem válik belőlök értelmes mondás, p. o. ***én akart levelemre pénzt. már atyám a' volna küldeni postánn ízben az ámbár****. Mikor a' Szókat egymással úgy szerkeztettüke egybe, hogy beszédünket mások világosan megérthetik, ezt a' munkálkodást külön nevezettel Szerkeztésnek (Constructio) – A'Magyar Szók illyetén Szerkeztetésének módgya, a' mennyiben köz más Nyelvekkel is, arrúl itt szükségtelen volna értekezni; tsak azt vizsgállyuk meg tehát, a' mi itt is a' magyar nyelvnek tulajdona, vagy tulajdon különösségei között is tsak azt, a' mi nagyobb figyelmet érdemel.*

Mi érdemel figyelmet Pápay szerint? a) a személynevekben a vezetéknév helye ***(Hunyadi*** *Mátyás)*, b) a méltóságnév helye ***(Szolgabíró*** *Vasvári)*, ellenben. *Mátyás* ***Király****, Pál* ***Mester****,* c) ezek helye a megszólításban: *Ur, Uram, Asszonyom (Biró* ***Ur****, Atyám* ***Uram***, de idegen hatásra már: ***Uram*** *Bátyám,* ***Asszony*** *Anyám)*. Mondhatnánk, Pápay foglalkozik a névszói csoport egészével is. A d) pontban ugyanis ezt írja: *„Amikor egy dologhoz vagy Személyhez tartozó több szók összveillesztve állanak, ilyenkor tsak az utolsó föbb szót ejtegettyük, p.o.*

láttam, Második Jó'sef Császárt, *nem pedig más Nyelvek szérént így:* ***Második Jó'sefet Császárt.*** *Ez ellen vétenek, akik igy szóllanak:* ***Bírák Urak, Szolgabírák Urak."***

Szól Pápay a jelzői szerepű s általa (nagybetűs) *Mássalérthető*nek nevezett melléknév és számnév szórendi helyéről (ezek megelőzik *Magánérthető*jüket, főnevüket), s szól a jelző jelzőjének helyéről is: ***nagy*** *állat,* ***első*** *rész, az esztendő* ***négy*** *rész,* ***nagy tudományú*** *férfiú,* ***szép elméjű*** *asszony,* ***viz izű*** *bor*: ezek Pápay példái. Nem feledkezik meg a birtokos szerkezeteknek, a személyes névmások birtokos szerkezetbeli szórendi helyéről sem *(az én ruhám).*

A 81. paragrafus címe: A' Magyar Szók' helyhetetésének rendgye. Itt mondja ki Pápay a következőket:

1. „Ha két Magánérthető közül az egyik a' bíró, a' másik pedig a' bírtt személyt v. dolgot jelenti, ... tehát a' bíró szónak elöl kell állani" ... (vagyik a birtokosszó megelőzi a birtokszót). 2. „A Magánérthető közvetlen' eleibe kivánnya a maga Mássalérthetőjét." (értsd: a főnevet jelzőként megelőzi a hozzá tartozó melléknév). 3. „A természeti rend (') úgy kivánván, az Első Ejtésnek (= alanyeset, alany) utánna szoktuk tenni az Igét, p.o. A*z atyám akart, Péter ir*". Fontosnak tartom a negyedik pontot: 4.) „A 4dik Ejtést (= a tárgyesetet, a tárgyat) az első Ejtés (alanyeset, alany) és az ige közé szoktuk helyheztetni, p.o. A*z atyám* ***pénzt*** *akart küldeni. Péter* ***levelet*** *ir, ők* ***azt*** *mondották hogy* 's a' t. A 4dik Ejtés utánn (a tárgyeset, tárgy után) tesszük aztán a 3dik (= részes) és a 6dik (= ablativusz) Ejtéseket, p.o. *Péter* ***Levelet*** *irt a'* ***Baráttyának Budárul****; ők azt mondták* ***nekem*** *a'* ***kertben*** *'s a' t.* 5. Az Adverbiumokat, minthogy az igéknek környülállásait határozzák meg, éppen mellé teszi a' Magyar az Igének.

... 6. A' *Kérdésekben* a 'Kérdő Névmássának (hozzá értvén a' Magánérthetőjét, és ezt: nem, és is) és Határozónak közvetlen' utánna teszszük az Igét, p.o. mitsoda könyvet olvastál tegnap? nem tehette, a Deák szerint így is: *mitsoda* ***tegnap*** *könyvet olvastál?*, vagy: *mitsoda könyvet* ***tegnap*** *olvastál.*"

Ezek után – mintegy megijedve, hogy a fenti szintaktikai, „esetekre szabott" leírást az olvasó túl mereven találja értelmezni –, Pápay, mondhatnánk, a kommunikatív szempontú elemzéshez közelítve, kiemeli, hogy azért a magyar nyelv a szórendet illetőleg nincs *„megmásolhatatlan regulához olly szorosan kötve, ... mint a Franczia. Mert kivévén az utóbb említett 6dik Regulát, egyébiránt a' Magyar a' szerént rakja elöbb vagy hátrább 'a szókat, a' mint a' főbb tzéllya ez vagy amaz szóban vagyon, és a mely szót fontosabban 's hathatósabban akar a' halló' vagy olvasó' értésére adni, és a figyelmetességet rávonni, azt teszi elöl."*

Nem elégszik azonban meg ezzel az általános kitétellel. Minthogy a szintaktikai helyzeteket, mint láttuk, esetnevekkel jellemzi, s ezek elsődleges helyét rendre feltünteti, későbbi fejtegetésében az esetek (ejtések) helyének a beszéd célja szerinti módusulásról szól. Minthogy a tárgyesetről (a negyedik ejtésről) azt mondta, hogy (az igét értelemszerűen megelőzve), az alanyeset és az ige között áll, a szabályt kiegészítve Pápay a többi közt ezt mondja „nem megmásolhatatlan törvény az, hogy a 4dik Ejtés az Első Ejtés és az Ige között álljon, azután pedig a' harmadik és 6dik Ejtés az Első Ejtés és az Ige között álljon, azután pedig a' harmadik és 6dik Ejtés p.o. Péter irt levelet nem János".

Konklúziójában, Pápay kimondja, hogy a magyar nyelvben „a Beszélőnek főbb tzéllya határozza meg a' Szóknak egymás után való helyheztetését és az annyira kötelezi a beszélőt, hogy szükségképpen úgy kell tennie a' Szót előre vagy hátra, a mint az egygyik Szóban vagyon inkább a' fő célja mint a' másikban".

1818-ban jelent meg Verseghy Ferenc magyar nyelvű nyelvtana, *Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány...* a Verseghy német nyelvű munkájából ismert szórendi szabályok itt is

előkerülnek. Verseghy is normalizálást tart szükségesnek, de ehhez sem nem a régiségben, sem nem a szokásban, hanem a rációban keres indítékot és indoklást. Így ír:

„A' sokféle felekezetet tehát lehetetlen lévén megeggyeztetni, nem volt bizonnyára egyéb hátra, hanem hogy Nemzetünknek sükeresebb gondolkozású ré⌠ze nyelvének művelésében a' Filozofiához folyamodgyon. Innen történt, hogy a' Felséges Helytartó Tanács ama'. Kegyelmes Intimátumában dd. 31. Január. 1814. Nro 25342. mellyel a' Magyar Grammaticának Plánum ⌠zerint való kidolgozását reám bízni méltóztatott, világos ⌠zókkal megkívánnya, hogy e' munka határozott Princípiumokra építtessen ... (2. l)."

Fontosnak tartja Verseghy, hogy a magyart a latinból elválasztva, a magyar nyelv sajátosságait tiszteletben tartva tanítsák: *„(A) Syntaxisban, melly mindenik emberi nyelvnek nemzeti lelke, olly me⌠⌠ze távozik anyanyelvünk a' Deáktúl, sőt még a' többi napnyugoti nyelvektűl is, hogy mihelyt ezeket követi, azonnal nevetséges ⌠zokatlanságokot, és érthetetlen termé⌠zetlenségeket szül. Ezeknek eltávoztatására elkerülhetetlenül ⌠zükségesnek itéltem, hogy a' határozott Principiumokra épített Grammaticában a' Syntaxis voltaképpen előterje⌠ztessen. Mellynek fogyatkozása a latinismusoknak mind eddig eggyetlen eggy forrása volt."* (4.1)

Verseghynek a szórendet illető fejtegetései közül emlékezetes az alábbi: *XXVII. Saka⌠z. A' mondás' ré⌠zeinek törvényes helyeztetésérül. 264. §: Mellyik a' mondás' ré⌠zeinek helyeztetéserül az első fő regula?*

1. *Felelet: Mivel bizonyos, hogy a' gondolatoknak, mellyekbül az itéletem e⌠zünkben támad, különbféle nyomadékaik lehetnek, némellyek közüllök magához az itélethez tartozván, némellyek pedig környülállásaihoz, mellyeknek eggyike a' másiknál fontosabb lehet: következik, hogy a' ⌠zavaknak is, mellyek e gondolatokat, és e környülállásokat jelentik, külömbféle nyomadékokkal bírnak. E' talpigazságból ugyanezen ⌠zavaknak, úgymint a 'mondás' ré⌠zén helyeztetésséről a' következő fő regula támad, hogy a' legnagyobb nyomadékú szót mindenkor előre kell tenni, utánna pedig a többieket olly renddel, a mint nyomadékok garádicsonkint fogynak. Eshet pedig a legfőbb nyomadék a mondásnak akármellyik részére, ammint e példákbul kitet⌠zik. (Az én kiemelésem.* Wacha Balázs).

1824-ben jelent meg Márton József német nyelvű magyar nyelvkönyve. A tizenkettedik fejezetben (a 238. pontban) a szórendről adott szabályából lényegében ugyanazt tudhatjuk meg, amit Verseghy is állított. Márton ugyanis így foglalja össze mondandóját: *„Die Ungrische Sprache hat nämlich, ⌠chon einige Mahl errinnert worden is, die ⌠e be⌠ondere Eigenthümlichkeit, daß.man darin jenen Theil der Rede, der den ⌠tärk ⌠ten Nachdruck haben soll, mit ⌠einem Anhange gleich auf den ersten Plat3 des Sat3es ⌠et3et, welchen dann die übrigen, in der nämlichen Ordnung, in welcher ihr Nachdruck abnimmt, folgen."*

Szemere Gyula (1974, 14) Deme Lászlótól idézi, hogy „helyesírásunk tulajdonképpeni nagy kérdései már jóval a reformkor előtt eldőltek" (RefNy. 34). Az igekötők vagy egy részük helyének a mondaton belüli mozgása az írásgyakorlatból a XIX. század tudatosságának fokán olyan nyilvánvaló volt, hogy már az első helyesírási szabályzatban tükröződött. Hogy éppen az igetövet megelőző igekötőt íratják egybe, az nem lehet független attól, hogy az ilyen igekötő szólamot kezdett akkor is. A szabályzásról Szemere Gyula 1974-es helyesírástörténetének további idézetet és hivatkozást tartalmazó mondatait idézem: Az 1832-ben kiadott 'Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai, az akadémiai helyesírás első szabályzata (és ez egyben az első akadémiai kiadvány is) egyetlen részletében sem hozott valami merőben újat, olyasmit, aminek a korábbi írásgyakorlatban ne lett volna előzménye"– írja Szemere (1974, 14). Erről a szabályzatról szólva mondja ugyanő később a következőket is: „A jelentéskülöntést szolgálja az i g e k ö t ő n e k mint az ige jelentéstartalmát módosító képzőszerű elemnek az igével való egybeírása." Ezt – korának többségi gyakorlatát követve

(vö. Fábián, AkHElőzm, 190) – már az AkH. 1832. megköveteli: „Az igék, midőn némely igehatározókkel összetétetnek, mellyek: meg, föl, le, ki, be, el minden kötjel nélkül kapcsoltatnak; elválasztatnak azonban, ha az igehatározó, az értele úgy kívánván, hátra tétetik (31)".

1838-ban jelent meg Fogarasi Jánosnak Ευρηκα c. tanulmánya három folytatásban, az Athenaeum 13., 16. és 19. számában. Fogarasi azóta is sokat emlegetett fő szórendi szabálya szerint (vö. pl. Joannovics György 1887:10-14, É. Kiss 1983), a mondatban *„a hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban (finitus modusban) lévő ige"*. Fogarasi tehát nem szól a szórendről anélkül, hogy a hangsúlyról ne szólna. s tud róla, hogy egyébként is (a szón, szintagnám belül is) jelentés-megkülönböztető szerepe lehet a hangsúlynak: **a**pad: a **pad**; **a**kar: a **kar**, **a**zok: az **ok**.

Fogarasi célja: a magyar szórend legfőbb szabályainak rögzítése. A folyóirat széles közönséghez szól: Fogarasi ennek megfelelően (s a kor szokása szerint) hosszú bevezetéssel kezdi; sort kerít más témájú munkáinak, gondolatainak népszerűsítésére is. A szórendre vonatkozó szakszerű mondanivalóját hol kedélyes, hol lelkes szövegrészekkel köríti. Látásának váza a következő lehetett volna:

(I.) 1. Most nem az örökmozgóról, a játékszínről s nem a magyar nyelv metafizikájáról lesz szó.

2. A téma bejelentése: „Többet már nem kínozlak, hanem csak megmondom, a'többek közt mit találtam ki; t.i. A' szóhelyezést, vagy a' szók elrendelése, egymás utám következése' szabályát a' magyar nyelvben (i.m. 1961.) ...

3. Kezdetik a kortársak nyelvhasználatának bírálata ...

4. A hangsúly és a szórend viszonya más nyelvekben (német, francia, angol). Szavak (hangsúlyos vagy hangsúlytalan) helyéről beszél itt, nem pedig adott szófajú szónak s nem adott mondatrésznek a helyérő – i.m. 196-7.)

5. A szórendet korábban vizsgálókat bírálja –‚Verseghyt, Mártont. (Fogarasi *i.m.* 187, 242, 245. vö. pl. Verseghy 1805a, 141-2, 181-8, Márton 1824, 111. 1).

Verseghy Ferenc ezt írta volt:

Man ⌠et3e den Theil der Rede~	Azt a beszédrészt,
der den ⌠tarke ⌠ten	amelyre a legnagyobb
Nachdruck haben ⌠oll	nyomaték esik
mit seinem Anhange	tartozékával együtt
auf der ersten	a mondat első
Plat3 de ⌠Sat3es, und	helyére tesszük
dann die übrigen in der	azután pedig a többi
namlichen Ordnung,	mondatrészt, abban
In welcher ihr Nachdruck	a sorrendben, ahogy
abnimmt.	hangsúlyuk csökken.

(Verseghy 1825a),

Fogarasi ezt vagy ilyen állítást bírálva mondja: „ha a nominativust középre vagy utólra teszem is, legkisebbet sem változik az értelem..." (Fogarasi, 1838, I. rész, 198. 1.).

Ma a fentiekhez hozzátehetjük: 1) állítják-vitatják, finomítják, hogy a bevezető rész (topik) szokott többnyire kevésbé hangsúlyos lenni, mint az utána következő, fókuszbeli elem; 2) a mondat végén is lehetnek, vannak (a fókuszt közvetlenül követő igénél) vitatott mértékben

hangsúlyosabb mondatrészek. Vannak keresztállásos mondatok (l. Elekfi 1987). A mondat főhíre (l. pl. Hukaya 1973) a mondat végére kerülhet. (Előadja a zenekar.)

Térjünk át Fogarasi közleményének második részére:

(II.) a hangsúlyos szót úgy találhatjuk meg, hogy a mondatot kérdővé vagy tagadóvá alakítjuk. „Ha kérdővé alakitjuk, azon a szón fekszik a' hangsúly, mellyel a' kérdésre felelünk..."

„... Ha pedig tagadóvá alakitjuk' a' mondatot, azon szón fekszik a hangsúly, melly előtt a' nem szó áll..." (*i.m*. II. rész, 242.)

„M i n d e n m a g y a r m o n d a t b a n c s u p á n a' h a n g s ú l y o s s z ó r a é s a z i g é r e k e l l ü g y e l n i... Mellyre nézve a fő szabály ez: A' h a n g s ú l y o s s z ó t k ö v e t t ü s t é n t a' h a t á r o z o t t m ó d b a n (finitus módban, így hívjuk mindeniket az infinitivuson kivűl) l e v ő i g e, a' t ö b b i s z ó k e l ő b b u t ó b b á l l h a t n a k 's a k á r m e l l y renddel következhetnek ..."

Ezen fő szabályokból folynak...:

1) „Ha az igének előraga (*meg-, el-, be, ki-* stb) is vagyon, ... az ige előragát is elereszti maga elől, s utol teszi (...)

2) Ha pedig a' hangsúly magán az előragos igén fekszik, a' fő szabályt úgy kell érteni, mintha a' hangsúly az előragon feküdnék, s' ezt követi tüstént az ige."

... „ha a' hangsúly az előragos igén nyugszik, az ige a' mondatnak elejére, közepére vagy utóljára és így a kárhova tétethetik, de az előrag tőle el nem válik".

3) Fogarasi szerint az igékötőtlen igét (ha „az igének... ...előraga nincsen"), ha hangsúlyos, inkább a mondat elejére szokás tenni.

4) a) a főnévi igenevet nem kell figyelembe venni: a fő szabályt a határozott módban álló igére kell alkalmazni. *(A színházat **meg fogom** látogatni: **a színházat fogom** meglátogatni)*.

4) b) a „van, vannak" (névszói állítmány esetén) elmaradhat: ez nem változtatja meg (egyébként) a szórendet: „szép (pulchrum est) a hazáért meghalni."

Fogarasi kitér a felszólító (parancsoló) mód szórendi következményeire is.

5) „A tagadó mondatban" a hangsúly Fogarasi szerint azon a szón van, mely előtt a' „nem" vagy „ne" (nicht).. vagy melly után a „sem" vagy „se" (auch nicht) ...következik.

megjegyzés: a kezdeti általános megfogalmazás ellenére Fogarasi – mint erre Kalina Erzsébet szemináriumi előadásában felhívta a figyelmemet – végső soron **nem** mossa össze

a) *Pista {**nem** ment be} a szobába*

b) *Pista {nem-. A **szobába**} ment be*

vagy

c) Pista a {szobába: .-sem ment be}-szerű mondatokat.

Fogarasi kiinduló megállapítása az a)-féle mondatokra nem áll, s ezt Fogarasi ki is fejezi: a b) és c)-féle mondatokra ugyanakkor a Fogarasi-féle megállapítások igazak:

a b) mondatban a hangsúly azon a szón van, mely előtt a *nem* elhelyezkedik, más szóval a hangsúlyos szó a *nem*-et követi.;

a c) mondatban a *sem* a hangsúlyos szó után következik, más szóval a hangsúlyos szó a *sem*-et megelőzi.

6) a kérdő mondat (eldöntendő kérdésre gondol) szórendjét tekintve nem különbözik az egyebektől (l. *i.m*. 248. 1.).

7) Parancsoló (= felszólító) módban az előrag (igekötő) az ige után is állhat; ez szerinte inkább „kérés"-ekben van: az előrag élen állása szigorúbb parancsnak minősül (*i.m.* 248-9. 1.).

(III.) Fogarasi beszél a fő szabályok alól való kivételekről is (cikkének III. részében: i.h. 289-302).

a) a *mind, minden (mindig, mindjárt, mindenféle stb*.) s akár több ezekhez tartozó egyéb szó + *is* után az ige előragja (= igekötője) megmarad az ige (töve) előtt: Hasonló szavak: *tüstént, egyszeriben, legottan, örökké.* Fogarasi áttekinti a jelzős, birtokos szerkezetek szórendjét, szól az utoljárókról (= névutók), kötőszókról (is, ha), ezenkívül szól különféle néven nevezett módosítószók szórendi helyéről (*sem, is ugyan, csak*).

További pillérek:

Hat évvel Fogarasi Ευρηκα-ja után jelent meg (1844-ben) Henri Weil *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparees aux langues modernes* c. munkája. Ebben a munkában felmerül a mondat aktuális tagolásának gondolata. A szakirodalomban gyakran kiindulópontként említi a művet. A következő évtizedek Brassai kibontakozását hozzák: 1852-52: *Tapgatodzások a magyar nyelv körül. 1860: a magyar mondat 1870: a mondat dualizmusa*.

Nyilván Brassai hatását is megemésztette Arany János, aki a Magyar Nyelvőr második évfolyamában jelenteti meg a *szórend* c. cikkét. Arany megkülönböztet állító és tagadó mondatot (a tagadó mondat szórendje esetenként különbözhet az állítóétól: *írom-**nem** írom; de **meg**írom: **nem** írom **meg***). A tagadó mondat nyomatékos; az állító mondat (mondanák később) lehet nyomatéktalan, lehet nyomatékos: Arany nyomatéktalan állító mondatból indul ki: „Állító mondatnak nevezem azt, amely egyszerűen állítja vagy jelenti az egyes mondat tartalmát; melynek hangsúlya is az egész mondatra vonatkozik" – vagyis nem nyomatékos. Más a „puszta ige" tagadása (pl. *írom: **nem** írom*); más a terjedelmesebb szegmentumoké (Aranynál: ha „igehatározó", pl. igekötő áll az ige mellett, pl: ***Le**írom.* – ***Tudtára** adták: **Nem** írom **le**: **Nem** adták **tudtára***).

Az igekötő (stb.) állító mondatban a határozott módban álló ige előtt áll; ha csak (tartalmilag „fő") **fő**ige van, így ez előtt ***Leírom***; ha a határozott módban álló (= személyragozott) ige **segédige**, akkor a segédige előtt áll (***Le fogom** írni*) – nem pedig a főnévi igenév *határozatlan mód*ban álló ige (= főnévi igenév) előtt.

A kérdés (eldöntendő kérdés) nem változtat a szórenden. Arany az állító mondatokon belül megkülönböztet *positiv, jellemű, plus*-os (pozitív, pluszos), és *negativ jellemű, minus*-os (negatív, minuszos) mondatokat, pl. *Sokszor megszólította: Ritkán szólította meg (vagy: Nem szólította meg)*.

Brassai munkáját persze meg is haladták, tovább fejlesztették. Nem véletlen például a régebbi szerzők közül Molecz Bélát, a szórend történetének kutatóját, az újabbak közül pedig Elekfi Lászlót, É. Kiss Katalint, Varga Lászlót, valamint H. Varga Gyulát említem, akik részint nagyobb nyelvi anyag alapján pontosabban, részint új szempontokból (és pontosabban) elemzik a Brassai felvetette mondattani és szórendi jelenségeknek egy-egy részét. Brassainak az etimológiához s a nyelvműveléshez való viszonyát nem tudom s merem minősíteni, azon túlmenőleg, hogy saját alkotó nyelvhasználatát respektálom.

A mondat aktuális tagolásának kérdéskörében, gondolom, mind Brassainál, mind korunk különféle irányzatú magyar nyelvészeti leírásainál előbbre jutott – Elekfi László két speciális

tekintetben; abban, hogy a mondat két aktuális tagolás szerinti alapegységének gyakori megfordíthatóságát – a racionális és az emocionális tagolás nevén – rendszeresen és oknyomozó módon vizsgálja; s abban, hogy Elekfi a mondat aktuális altagolásával is rendszerűen foglalkozik. Tovább jutott nyilván a transzformációs mondatelemzés, a szórendi kutatás és a szövegnyelvészet több általános és sok részletkérdésben, de ennek pontosabb megítélése túl nehéz feladat.

Brassai nyomán járó, de részletesebb leírások vannak ma a fókusz szemantikájáról, a fókuszt megelőző kvantorpozícióról, a mondaton belüli hatóköri viszonyokról, a tagadásról. Hukaya Sitosi (1977), a szórend algoritmizálhatóságát célozta meg. Az állítások logikai szerkezete és nyelvi formája közötti viszonyt minden korábbinál élénkebben kutatják és vitatják. Közben megjelennek új fogalmak, amelyek részint pontosabban tükröznek valamilyen nyelvi tulajdonságot; ugyanakkor nem garantáltan egzaktak.

Brassai az igekötők önállósága mellett érvelt. Ma egyre többen nemcsak az igekötők önállóságát fogadják el, hanem a fókuszbeli automatikus elemeket, redukált bővítményeket is egyre többször tartják az igekötőkkel analóg viselkedésűeknek (***be**néz, ill. **világgá** megy, **részt** vesz, **levelet** ír* stb; l. pl. Behrens 1982, Komlóssy 1992, Kiefer). Ezt közelítette egyébként Arany János is (1873, 8). Az igekötő ezek szerint az igemódosítók tágabb osztályában tartozik. Az igekötőknek és a velük esetenként együtt tárgyalt egyéb igemódosítóknak valóban vannak közös tulajdonságaik, ugyanakkor az egyéb igemódosítók az igekötőktől – morfémaszerkezetükön túlmenően is – több tekintetben különböznek (vö. Pete 1993, Ladányi 1994-95, 48). A különbözéshez gyűjtve adalékokat megjegyzem, hogy míg például van *be-benéz, meg-megáll;* tehát ismétlődésre utaló igekötő-ismétlés, azt hiszem nincs a mai köznyelvben vagy nyelvjárásokban *levelet-levelet ír* vagy *füvet-füvet szed*. (Nyilván minden felmerülő elemmel külön kell a próbát elvégezni). Ennek az igekötős igékre is csak részben jellemző tulajdonságnak (az ilyen ismételhetőségnek) a hiányánál fontosabb, hogy míg az igekötő, mint azt Brassai és Budenz vitájából tudjuk, igenlőleg állhat az egész mondat helyett, a főnévi redukált bővítmények a teljes mondat igenlésére sem használatosak. Vö.: a *Lemész*?-re adot *Le*! válasz *Lemegyek* értékű, vagyis sikeresen helyettesíthet **nyomatéktalan mondatot**, de a *Mit csinálsz, levelet írsz?* mondatra adott *Levelet* válasz nem tökéletes, mert – mintegy tévesen – nyomatékos mondatra utal vissza (*Mit írsz?: Vagy: Mit írsz? **Levelet?** – Levelet. (= Igen. = Igen, levelet. = Igen, levelet írok*.)

Valószínű, hogy a ma a fókuszban lévőnek tartott elemek a fókusz automatikusságán vagy szemantikailag motivált voltán túlmenően sem egyneműek. Míg a *Tegnap délután János [] levelet írt* mondatban a *levelet* szegmentum egyértelműen a fókuszban van, a *Tegnap délután ilyenkor János a'levelet (') írta* mondatban a *levelet* és az *írta* szegmentumok felcserélhetőek: az a *levelet* szegmentum talán se az előkészítő részhez (topik), se az újságoló részhez (komment) nem tartozik (vö. Wacha 1987, 312, 1995, 140). Az ige (ill. némely mondatbeli ige) körül feltehető egy középső sáv vagy zóna, amelyben esetenként az ige és valamely más elem egymáshoz képest anélkül mozoghat, hogy a bevezető részt vagy a közepet követő részek erre reagálnának. Összefügg ezzel az a lehetőség, hogy a ma a fókuszban lévő elemek egy a fent érintetteknél nagyobb része a középmagyarban még nem a fókuszban volt, még ha az ige előtt állt is, minthogy nem feltétlenül alkotott az utána következő – nem feltétlenül hangsúlytalan – igekötővel egy szólamot. Ezek az elemek a tulajdonképpeni (az igéhez tapadó) fókuszba a szólamhatár elcsúszásával kerülhettek.

Irodalom

Arany János 1873: *a szórend*. Nyr. II, 7-11. (l. még Arany 1873-1937).

Arany János (1873/1937): *a szórend.* Ebben: Arany János összes prózai művei és műfordításai.

Franklin-társulat, Budapest. (A kiadás éve, 1937, nincs feltüntetve). 1013-19.

Arany János (1873/1937): *Még egyszer a szórend*. Arany János összes prózai művei és műfordításai.

Franklin-társulat. (A kiadás éve nincs feltüntetve). 1019-23.

Aratnyunova, N. D.: a *szintaxis.* (Fordította: H. Molnár Ilona). Ebben: B.A. Szerebrennyikov és munkatársai 1972-3/1986. 141-216.

Balassa József: *Hangsúly a magyar nyelvben*. NyK.

Balázs János 1958: Sylvester János és kora. Budapest. 473 1.

Balázs János 1978: a *hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig.* Ebben: Szathmári István (szerk.) 1978: 13-36.

Balázs János 1980: *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell*. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 656 1.

Balázs János 1985a: a *szöveg*. Gondolat. Budapest, 371 1.

Balázs János 1985b: *a szöveg témája, az aktuális és a tematikus tagolás.* Ebben: Balázs János 1985a: 195-220.

Balázs János 1987a: *Új eszmék nyelvtanirodalmunkban*. Az V/4. fejezet. Ebben: Balázs János 1987b: (613-38. 1.)

Balázs János 1987b: *Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcselet alapjai*. Magvető Könyvkiadó. Budapest.

Balogh Péter: *Az ige szereplése a mondatban.* Nyr. XVII, 294-300, 393-400.

Bánréti Zoltán 1983: a *megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról.* NytudÉrt., 117. sz. Budapest, 1061.

Bárczi Géza 1963: a magyar nyelv életrajza. Budapest, 462 1.

Barna Ferdinánd 1875: *a hangsúlyról a magyar nyelvben*. Budapest, 48 1. Ebben a colligatumban: M. T. Akadémiai

Értekezések a nyelv-és széptudományok kőréből, 5. kötet. Budapest.

Behrens, Leila: *Textanalyse und Sprachwandel. Historische Syntax des Ungarischen: ein empirisches Modell.*

476 (+2) 1.

Benkő Loránd 1982: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. NytudÉrt. 113. sz. 82 1.

Benkő-E. Abaffy 1992: Benkő Loránd (főszerk.) E. Abaffy Erzsébet: a *magyar nyelv történeti nyelvtana.*

II/2. kötet a kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó. Budapest, 928 1.

Benkő-Rácz 1995: Benkő Loránd (főszerk.)– Rácz (szerk.) a *magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. kötet

Mondattan. Szöveggrammatika. (850+1 1). A szerkesztésben részt vett: Balázs Judit, Papp Zsuzsanna.

Berrár Jolán: *Alany és állítmány*. Ebben: Rácz Endre-Szathmári István: 1977.

Bihari József-A. N. Tyihanov 1968: *Az orosz igeszemlélet. Módszertani útmutatások az orosz igeszemlélet tanításához*. Budapest, 179 (+1 1.).

Dr. Boros György: *Brassai Sámuel élete. A* magyar unitárius egyházi képviselő tanács megbízásából írta Dr. Boros György. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársasága. Cluj-Kolozsvár, 372 1.

Brassai Sámuel 1836: a *füvészet elveinek vázolata.*

Brassai Sámuel 1845: *Okszerű Vezér a német nyelv tanulásában*. I. rész.

Brassai Sámuel 1845: *Okszerű Vezér a német nyelv tanulásában*. II. rész.

Brassai Sámuel 1852-3: Tapogatózások a magyar nyelv körül. Pesti Napló 1852: 802, 803. sz., 1853: 861, 862, 865, 877, 878, 885. sz.

Brassai Sámuel 1860, 1863-5: *a magyar mondat*. Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye

1: 279-399; 2:3-128, 3:173-409.

Brassai Sámuel 1845: *Okszerű Vezér a német nyelv tanulásában*. 8. kiadás.

Brassai Sámuel 1870: a *magyar bővített mondat*. Értekezések a nyelv és széptudományi osztály köréből. 10.sz., Pest,

46 1.

Brassai Sámuel 1873: P a r a l e i p o m e n a k a i d i o r t h o u m e n a. A *mit nem mondtak s amit rosszul mondtak. A Commentatorok virg. Aeneise II. könyvére, Különös tekintettel a magyarokra.* Budapest, Eggenberger-féle. Akad. Könyvkereskedés. Hoffmann és Molnár. 151 1.

Brassai Sámuel 1874: *Laelius. Hogyan kell és hogyan nem kell magyarázni az iskolában a latin autorokat?* Stein, Kolozsvár.

Brassai Sámuel 1885: a *mondat dualismusa*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 92 1.

Brassai Sámuel 1887: *Vallomások és igazítások*. Nyr. XVI, 450-60.

Brassai Sámuel 1888: *Szórend és accentus*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 60 1.

Brassai Sámuel 1889: *Szerény észrevételek a'Hangsúly' című értekezés irányában*. Nyr. XVIII, 341-51.

Budenz József: a *magyar **meg** igekötőről.* NyK. II 161-88.

Budenz József: a *magyar **el** igekötőről.* NyK. III, 73-96.

Budenz József: a *magyar úgynevezett igekötők s az árja igeprefixumok*. (Feleletül Brassai S. úrnak.) NyK. V, 1-18.

CorpGr.: ld. Toldy Franciscus (edidit) 1866.

Csűry Bálint: *Az ige*. Nyelvészeti Füzetek 63. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Kiadása 26 (+2) 1.

Deme László 1959: a nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. Az ott határozószó igekötőszerű használata. MNy. LV, 185-98.

Deme László 1962: *Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet*. Ebben: Tompa József (szerk.) 1962. 458-522.

Deme László 1971: a *mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Deme László: a *beszéd és a nyelv*. Budapest, 1987

Dezső László: a *főnévi csoport*. ÁltNyTan. VI, 25-158.

Dezső László (szerk.) 1982: *Studies in Syntatic Typology and Contrastive Grammar.* Budapest.

Éder Zoltán 1972: *Révai Miklós* (1750-1807). Akadémiai Kiadó. Budapest.

Éder Zoltán 1988: *Verseghy Ferenc nyelvtanai tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására*. Nyr. CXII, 57-66

Éder Zoltán 1995: *Gyarmathy Sámuel Nyelvmesterének egyik fő forrása*. I-III. MNy. XCI. 52-63, 140-156, 291-310.

Elekfi László 1950: a *százötven éves Brassai Sámuel*. MNy. XLVI, 351-59.

Elekfi László 1951b: a *nyelvjavító Brassai*. Nyr. LV, 401-7.

Elekfi László 1964: *Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban*. NyK. LXVI, 331-70.

Elekfi László 1966: *Az igék ábrázolásáról*. Szótártani tanulmányok. Budapest.

Elekfi László 1973: *Közléselmélet, grammatika, aktuális mondattagolás.* ÁltNyTan. IX, 65-85.

Elekfi László 1985a: *Szórend.* Ebben: Grétsy-Kovalovszky 1985: 884-96.

Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondattani felépítése*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 496 1.

Engel, U. (1973): *Satzbauplane und Satzanalyse*. Ebben: Zielsprache Deutsch, Heft 3, 104-122.

Erdélyi Lajos: *Az összevont mondat*. NyK. XXV, 302.

Fabó Kinga 1978: *Gyakorító és mozzanatos képzők a mai magyar nyelvben.* MNy. LXXIV, 453-64.

Fábián Pál 1984: *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat Budapest, 143 1.

Fazakas Emese: a *nyelvi világmodell ideje a kései ómagyar kor nyelvemlékeinek tükrében.* NyIrk. XL. 25-41, 161-79.

Ferenczy Géza 1958: *Arany János, nyelvünk búvára és művelője*. Nyr. LXXXII, 131-49.

Fillmore, Charles 1968: *Az esetgrammatika* (ford. Siptár Péter). Ebben: Rot Sándor és Siptár Péter 85-112.

Fitz József 1911: *Brassai Sámuel.* Budapest, 212 1.

Fogarasi János 1838: Eügnka. (A folyóirat fejléce:) Athenaeum. Tudományok' és szépművészetek' tára. Kiadó Szerkesztők: Schedel, Vörösmarthy (= Vörösmarthy Mihály), szerkesztőtárs: Bajza (= Bajza József). *Második év*. Első félév. Pest, februarius, 15. 1838.

Fogarasi János 1860: *Hangsúly vagyis nyomaték a magyar nyelvben*. AkÉrt. I. kötet, 1860.

Földi-Gulyás 1792/1912: *Földi János magyar grammatikája (1792-ből)*. Közzéteszi Gulyás János (1912).

Fukaya Hitoschi 1988: *Analysis a functional analysis of topic – comment structure in Hungarian contrasted with Japanes*e. Ebben: Hidasi Judit 1988., Contastive Studies Hungarian-Japanese. Akadémiai Kiadó. Budapest, (l. még Hukaya 1977).

Gál Kelemen 1927: *Brassai küzdelmei a magyartalanság ellen*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet RT. Cluj-Kolozsvár.

G. Gergely György 1995: *Az aktuális tagolás szerepe a mondatmegértésben*. ÁltNyTan. XVIII, 43-61.

Grétsy László-Kovalovszky Miklós 1985: *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Gyomfay Gyula 1907-1908: *Az úgynevezett igekötők elméletéhez*. NyK. XXXVII, 80-110, 196-244, 276-306, 38; 151-79, 246-56.

Hadrovics László 1992a: *Az igekötők. A* 265-70. (353-63). Ebben: Hadrovics László 1992b.

Hadrovics László 1992b: *Magyar történeti jelentéstan*. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai Kiadó. Budapest, 500 (+4) 1.

S. Hámori Antónia 1995a: *a szórend*. Ebben: S. Hámori Antónia: 1995c. 472.3.

S. Hámori Antónia 1995b: *Az alárendelő szerkezetek: a melléknévi, számnévi határozói és határozószói szerkezetek*. Ebben: Benkő-Rácz 1995. 426-473.

S. Hámori Antónia 1995c:*A határozói és határozószói szerkezetek*. Ebben: S. Hámori Antónia: 1995b 463-73.

Hegedűs József 1993: *Sylvester Jánosról, az összehasonlító nyelvészről*. MNy. LXXXIX, 281-88.

Helbig, G 1971a: *Theoretische und praktische Aspekte eines Valenzmodells*. Ebben: Helbig, G.

Helbig, G. 1971b: *Beitrage zur Valenztheorie.* The Hague: Mouton, 31-50.

Helbig, G-Schenke W. 1973*: Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig VEB Bibliographisches Institut*.

Hidasi Judit 1988: *Contrastive Studies Hungarian-Japanese*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 208 (+1) 1.

Horváth Júlia 1987: *On models of Non configurationality*. Ebben: Approches to Hungarian 2, Kenesei István szerk., JATE Szeged, 133-65.

Horváth Katalin 1983: *Transzformációs csoportok a magyarban*. NytudÉrt. 115. sz. 85. 1.

Hukaya (!) Hitosi 1977: a *magyar nyelv cím-hír szerkezete.* (A funkcionális szintaxis magyar előzményei és mai Problémái)– Kísérlet a japán-magyar kontrasztív nyelvészet alkalmazásár – szakdolgozat. 80 1. Angolul ebben: Hidasi Judit 1988 32-77. (l. még Fukaya 1988).

Hunfalvy Pál 1862: a *magyar mondat*. Brassai Sámueltől. Előadatott 1860. június 4. NyK. I, 468-76.

Huszár Ágnes 1979: a *predikatív viszony kategóriái*. NytudÉrt. 101. sz.

Jakab István 1976: a *magyar igekötők állományi vizsgálata*. NytudÉrt. XCI, 106 1.

Jakab István 1982: a *magyar igekötők szófajtani útja.* NytudÉrt. XCII, 106 1.

Joannovics György 1872: *Szórend*. Nyr. I, 166-171, 206-14, 254-260, 303-310.

Joannovics György 1887: *Szórendi tanulmányok.*

Kabán Annamária 1993: *a magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig.* Szemiotikai *Szövegnyelvészeti megközelítés. A* Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest (Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 12).

Dr. Kaiblinger Fülöp 1910: *Brassai Sámuel nyelvtanítási reformja.*

Kálmán Béla 1972: a *jövő idő nyelvi kifejezései a magyarban*. Nyr. XVII, 392-404.

Kálmán C. György-Kálmán László-Nádasdy Ádám-Prószéky Gábor 1989: a *magyar segédigék rendszere*. ÁltNyTan. XVII, 49-103.

Kálmán László-Nádasdy Ádám: a *hangsúly*. Az ötödik fejezet. Ebben: Kiefer 1994

Kálmán Péter: *Igeneveink használatáról*. Nyr. CVIII, 154-62.

Kalmár Elek 1900: *Brassai nyelvtanírói munkássága*. Nyr. XXIX, 566-7.

Kalocsay, K(álmán) 1966a: *La mito pri lingvo de moderna tipo*. Ebben: Kalocsay 1966c: 107-14.

Kalocsay, K(álmán) 1966b: *Kial perfektivigi?* Ebben: Kalocsay 1966c: 142-44.

Kalocsay, K(álmán) 1966c: *Vojago inter la tempoj*. Stafeto. (J. Régulo). La Laguna. 197 (+ 2) 1.

Károly Sándor 1963: *Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése*. ÁltNyTan. I, 161-86.

Kelemen Jolán: *De la langue au style. Élélments de linguistique contrastive français-hongrois*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 194 1.

Kecskés András 1991: *Nyelvtudomány és verselmélet. Nyelvészeti meggondolások a XIX. századi magyar verselméletben*. NyK. XCII, 61-82.

Kemény Gábor: *Éder Zoltán*: Révai Miklós. ÁltNyTan. XIII, 284-88.

Kenesei István 1989: *Logikus-e a magyar szórend?* ÁltNyTan. XVII, 105-5 1.

Kenesei István (szerk.): *Approches to Hungarian.* 2. JATE 298 1.

Kertész Manó 1910: *Brassai Sámuel nyevltanítási reformja*. Nyr. IXL, 422-3.

Kicska Emil 1890-1893: *Hangsúly és szórend.* Nyr. XIX: 6-18, 153-58, 203-9, 390-5, 433-40; XX: 292-8, 337-45, 385-94, 433-45, 481-91; XXI: 385-95, 434-48, 486-97; XXII: 6-13, 52-63.

Kiefer Ferenc: *On Word and Emphasis in Hungarian.* Bloomington, 1967.

Kiefer Ferenc 1983a: *a téma-réma struktúra és az előfeltevés:* Ennek a 7. fejezete: Kiefer 1983b (221-241 1.).

Kiefer Ferenc 1983b: *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kiefer Ferenc 1992: *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 902 (+ 2) 1.

Kiefer Ferenc 1994: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia* 718 1.

É. Kiss Katalin 1978: a *magyar mondatok egy szintaktikai modellje.* NyK., LXXXVI, 261.86.

É. Kiss Katalin 1981: *Brassai Sámuel mondatelmélete.* ÁltNyTan. XVI, 91-102.

É. Kiss Katalin 1983: *a magyar mondatszerkezet generatív leírása.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

É. Kiss Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 262. 1.

É. Kiss Katalin 1987-1988: *Még egyszer a mondat intonációjáról és a hangsúlyozásról*. NyK. LXXXIX, 1-52.

É. Kiss Katalin 1987: *Is the VP universal?* Ebben: Approches to Hungarian. 2. (Szerk, Kenesei István) JATE, Szeged 113-86.

É. Kiss Katalin 1992: *Az egyszerű mondat szerkezete*. Ebben: Kiefer 1992, 79-179.

É. Kiss Katalin 1993: a *magyar mondatszerkezet típusáról*. MNy. XIC, 163-72.

Kaudy Kinga 1987: *Fordítás és aktuális tagolás.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 138 1.

Klemm Antal 1924-42: *Magyar történeti mondattan.* Budapest.

Komonczy Gáspár: *Idők, actiók. Különös tekintettel a régi latinságra.* Komárom, 1912.

Kocsis Lénárd 1902: a *mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében*. Nyelvészeti Füzetek, 2. sz. Budapest, Az Athenaeum Irod. És Nyomdai R. T. Nyomdája. 67 (+ 1) 1.

Kocsis Lénárd 1913: *Új könyv Brassairól. Fitz József*: Brassai Sámuel. Nyr. XCII, 126.8.

Komlósy András: *Fókuszban az igék*. ÁltNyTan. XVII, 171-211.

Kontra Miklós (szerk.) 1988: *Beszélt nyelvi tanulmányok. A* Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudomány Intézete.

Kőváry László: a *száz évet élet Brassai Sámuel pályafutása és munkái (1797-1897)*. Kolozsvár (Kny. Az Erdélyi Muzeumból és a Keresztény Magvetőből).

Krékits József: *Az ingresszív akcióminőségű orosz igék és magyar megfelelőik.* Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 95-106.

Ladányi Mária 1994-1995: *Az igekötők kapcsolahtóságának feltételeiről.* NyK. XCIV, 45-85.

Mátai Mária 1989: *Igekötőrendszerünk történetéből.* MNy. LXXXV, 9-28, 151-71.

Mátai Mária 1992: *Az igekötők*. Ebben: Benkő-Abaffy Erzsébet 1992, 662-95.

Márton, Joseph, von, 1824: *Praktische Ungarische Sprachlehre für Deutsche, nebst dazu gehörigen Aufgaben so wie auch mit einem ungrischen Lesebuche*. Wien.

Mikó Imre 1971: *Az utolsó erdélyi polihisztor. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről*. Kriteion. Bukarest, 373 1.

Molecz Béla 1900: a *magyar szórend történeti fejlődése*. Budapest, 194 1.

Molecz Béla 1915: *Szórendi tanulmányok.* Budapest. A Magyar Nyelvőr kiadása. 50. 1

H. Molnár Ilona: *Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra.* ÁltNyTan. 229-70.

Nagy J. Béla 1933: *Egy új szórendi szabály: született Érdmindszenten.* Magyarosan II, 91-3.

Pais Dezső 1959: *Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez*. MNy. LV, 181-4.

Pais Dezső 1955: *Nyelvünk a reformkorban.* Szerkesztette Pais Dezső. Budapest.

Pálfi Márton: 1899-1900: *Az Okszerű Vezér és Brassai nyelvtanírói munkássága.* Különlenyomat a kolozsvári unitárius kollégium 1899-1900 évi értesítőjéből. Kolozsvárt, Gálmán, 4.1.

Pálfi Márton 1908: *Brassai széljegyzetei a Magyar Nyelvőrhöz*. Nyr. XXVII, 120-25, XXXVIII, 80-6).

Pápay Sámuel 1808: *A' magyar literatúra esmérete*. Első kötet. I. II. rész. Veszprém, 484 1.

Pete István 1983: *Az igeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben*. MNy. LXXIX, 137-49.

Pete István 1993: *Főmondatrész vagy főmondatrészek?* Nyr. CXVII, 154-66.

Pete István 1994: *Mondataspektus vagy igeszemlélet?* Nyr. CXIII, 232-47.

Pete István 1997: *Az inkorporáció kérdéséről a magyarban*. Nyr. CXXI, 62-71.

Pléh Csaba-Ackermann Farrel-Komlósy András 1995: *Az igemódosítók pszicholingvisztikájáról*. ÁltNyTan. XVII, 165-89.

Polenz, von, Peter: *Deutsche Satzsemantik*. Walter de Gruyter.

Pomozi Péter-Hegedűs Rita 1991: a *konjunktívusz a magyarban*. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 26. sz. Budapest, 30 1.

Prószéky Gábor 1989: *Számítógépes nyelvészet. Természetes nyelvek használata számítógépes rendszerben.* Számítástechnika-alkalmazási Vállalat. Budapest, 602 (+2) 1.

Rácz Endre 1992: M*ondatgrammatika és szöveggrammatika.* Linvistica, series C, Relationes 6, 15.

Rácz Endre és Szathmári István (szerk.) 1977: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Budapest.

Rot Sándor és Siptár Péter 1977: *Új törekvések az anglisztikában.* I. Nyelvészet: Szintaxis. ELTE Angol Tanszék, Budapest. 297 1.

Ruzsa Imre 1988-1989: *Logikai szintaxis és szemantika* I-II. 717 1.

Ruzsa Imre 1989: a *magyar nyelv egy formalizált töredéke. A* II/6. fejezet, ebben: Ruzsa Imre 1988-1989. 581-94.

Schlachter, Wolfgang 1995: Egy jelentés nélküli szó a magyarban. MNy. XCI, 10-25.

Sebestyén Árpád 1956: a *– **fele** toldalék szamosháti használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez.* MNyj. III, 33-51.

Simigné Fenyő Sarolta 1991: a *mondatelemek hierarchiája*. Ebben: Első Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Nyíregyháza.

Simonyi Zsigmond 1880: *Az **is** szórendi szerepe*. Nyr. IX, 289-99, 337-45.

Simonyi Zsigmond 1884: *„Fordul elő"* Nyr. XIII, 356-64.

Simonyi Zsigmond 1888-92: a magyar határozók. Budapest.

Simonyi Zsigmond 1894: a „felé" névutó irányhatározók mellett. Nyr. XXIII, 132-3-

Simonyi Zsigmond 1897: Brassai Sámuel. 1797 június 15-1897 június 24. Nyr. XXVI, 356-8.

Simonyi Zsigmond 1902: a magyar szórend. Nyr. XXXI, 57-61, 121-29, 180-6, 234-41, 356-79, 424-41, 473-96.

J. Soltész Katalin 1959: Az ősi magyar igekötők. Budapest.

Steuermann Mihály 1910: a székely nyelvjárás szórendi sajátságai. Athenaeum Irodalmi R.-T. Kiadása, Budapest.

Sylvester János 1539: *Grammatika Hungarolatina in ussum pueroru reces scripta Ioanne Syilvestro Pannonio autore*. Neansi, An. 1539. die 14 Iuny.

Sylvester Joannes (= János) 1539/1968: *Grammatika Hungaro-latina by Ioannes Sylvester Pannonius* (With foreword By Thomas A. Seboek. Published by Indiana University, Bloomington. Mouton Co., The Hague, The Nederlands).

Sylvester János 1539/1989: *Sylvester János latin-magyar nyelvtana.* Fordította: Vladár Zsuzsa 89 1.

Szabó Zoltán 1960: *Az igeképzők jelentése és az igék történéstartama*. Nyr. LXXXIV, 78-80.

Szabó Zoltán 1967: a *képzők leíró vizsgálatának néhány lehetőségéről*. NyIrK. XI, 1-10.

Szalamin Edit: *Az ún. témaismétlő névmások kérdése.* Ebben: Kontra 1988, 90-101.

Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Akadémiai Kiadó. 453 1.

Szathmári István 1978: *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850-1920)*. Tankönyvkiadó. Budapest, 1978. 173 (1) 1.

Szemere Gyula 1974: *Az akadémiai helyesírás története (1832-1954)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 300 1.

Szerdahelyi István, dr. 1977: *Bábeltől a világnyelvig.* Gondolat. 415 1.

Szerdahelyi István 1980: *Bevezetés az interlingvisztikába.* Történeti vázlat és forrástanulmáyna (= Kéziratként kiadott, nyomtatott egyetemi jegyzet) 290 1.

Szili Katalin 1985: *Grammatika Prokrusztrész-ágyban*. Nyr. CIX, 177-84 t

Szili Katalin 1988: *Szabályok és szabálytalanságok a* ***meg-*** *igekötő kapcsolódásában.* (az imperfektív-perfektív igepárok kérdéséhez a magyarban) Nyr CXII, 348-57.

Sz. J. (Szinyei József) 1897: *Brassai Sámuel.* 1797-1897. NyK. XVII, 358.

Szinnyei József 1887: a *magyar nyelv rendszere rövid előadásban*. A középiskolánál felsőbb osztályai számára és Magánhasználatra. Kiadja: Hornyánszky Viktor akadémiai könyvárus. Budapest, 1887. 62 (+2) 1.

Szvorényi József 1861: *Tanodai magyar nyelvtan.*

Tesnière L 1959: *Éléments de syntaxe structurale.* Paris.

Toldy, Franciscus (edidit) 1866: *Corpus grammaticorum lingvae Hungaricae veterum Pesthini* (A párhuzamos, Magyar nyelvű címlapon): a *régi nyelvészek Erdősitől Tsétsiig.* Pest, Eggenberger Ferdinánd.

Tolnai Vilmos 1928-30: a *nyelvújítás* (Befejező közlemény) NyK. XLVII, 160-251.

Tompa József (szerk.) 1962: a *mai magyar nyelv rendszere.* Leíró nyelvtan. II. kötet, Mondattan. Akadémiai Kiadó. Budapest, 579 (+1) 1.

Vadnay Lajos 1867: a *magyaros szórendről*. Pesten 39 1.

G. Varga Györgyi: a *szószerkezetbokor vizsgálatáról.* Ebben: Rácz Endre és Szathmári István (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Budapest.

H. Varga Gyula 1993: a *magyar igekötők szórendi típusai*. MNy. LXXXIX, 312-18.

Varga László 1986: *Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáró – avagy Brassai és a többiek*. NyK. LXXXIX, 181-8

Varga László 1987-88: *Hozzászólások egy hangsúlytanulmányhoz.* NyK. LXXXIX, 53-66.

Verseghy, Franz (= Ferenc) 1805a: *Neuverßfate Ungarische Sprachlehre.* Pes h.t.

Verseghy Ferenc 1805b: *A' tiszta magyarság, avvagy a' csínos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Követi ezt a cadentiák' lajstroma mellynek a' filológusok és a' poéták eggyaránt hasznát veszik.* 175+8+2 1.

Verseghy Ferenc 1818: *Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány, amelyben a' Hazai Nyelvnek sükeres okara épített Regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztetnek. A' Magyar Nemzeti Oskolák Számára*. Buda. 518 1.

Vértes O. András 1980: a *magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 235 1.

Vértessy Miklós 1972: *Brassai Sámuel mint névtelen levélíró.* MNy. LXVIII, 127-8.

Vörös József: 1971: *Az igekötő és az igeszemlélet kapcsolata a mai magyar nyelvben*. Folia Practico-Linguistica 1971/1: 73-87.

Vörös József 1968: *Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe:* Nyr. XCVII, 416-22.

Vörös József: *Syntatic structures of Hungarian verbal particles and their English equivalents.* Ebben: Dezső-Nemser.

Wacha Balázs 1987: a *folymatos- /nem folyamatos szembenállásról.* ÁltNyTan. XVII, 279-328.

Wacha Balázs 1991: *Az ige után (Adatok a Jókai-kódexből).* MNy. LXXXVII, 453-60.

Wacha Balázs 1995: *a mondat aktuális tagolása.* Ebben:Benkő-Rácz 1995: (121-54): 140 l.

Weidmann Dietrich 1988: D*as Kausativ und das Antikausativ in der gemischten Plansprache Experanto*. Lizentiatsarbeit der philosophischen Fakultaet de „Universitaet Zuerich" (eingericht bei prof. Dr. M. Scheller). Schauffhausen.

Knecht Tamás
„A szók alakításáról” című Brassai-kézirathoz

I. Az 1950-es években rendeletileg megszüntetett kolozsvári unitárius főgimnázium könyv- és kézirattára is a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának őrzésébe került. Ez utóbbi intézmény kutatóinak egyike, dr. Lakó Elemér 1980-ban fejezte be Catalogul manuscriselor unitariene păstrate la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei R.S.R. (Az Unitárius Kollégium könyvtára kéziratainak katalógusa) Vol. I (Cluj-Napoca, 1980) című munkáját, amely a Szegedi Tudományegyetem régi magyar tanszéke gondozásában angolul jelent meg 1997-ben. Ez a nevezett intézményben őrzött unitárius kézirattári anyag teljes értékű és átfogó katalógusa, amelyben a Brassaihoz kapcsolható tételek között egy szerzői kéziratban ránk maradt magyar nyelvű latin grammatika-töredék is szerepel.

Mivel azonban a Brassai nyelvtudományi munkásságával foglalkozó szakirodalom ezt a munkát – úgy tűnik – nem ismeri, a továbbiakban a Lakó-féle, természetszerűleg szűkszavú ismertetést igyekszem kiegészíteni. Majd pedig e Brassai-mű magyar nyelvtudományi terminológia-történeti vonatkozásaira és az ezekkel összefüggő leíró nyelvészeti vonatkozásokra térek ki.[136]

II. A kézirat ismertetése:

1. Alaki leírás: a kézirat jelzete a fent említett őrzési helyen: Ms. U 1521. A kézirat kék fedőlapja néhány korábbi jelzettől eltekintve üres. Huszonöt fólióból áll, a 35. lap verzója és a 47. rektója beíratlan. A félfóliók számozását piros színű ceruzával később jegyezték be. A szerző által használt tinta szinte fekete. A félfóliók mérete, miként azt már Lakó Elemér megállapította, 198 × 125 mm. Az írástükrök nagysága változó. A sorok száma a teleírt lapokon 21 és 30 között ingadozik. A teljes szöveg egyetlen kéz munkája. Hogy ez a kéz Brassai keze, arról magam is meggyőződhettem, mivel egybevetettem az Ms.U. 690 jelzetű Metaphysika, illetve az Ms.U. 12588 jelzetű Szanszkrit jegyzetek II. című kéziratokkal, amelyek kétségbevonhatatlanul Brassai munkái.

2. A kézirattal kapcsolatos feltételezések:

Szinte bárki által könnyen felismerhető, hogy a kézirat egy latin grammatika töredéke. Boros György monográfiája Brassai tankönyveivel kapcsolatosan megemlíti, hogy írt egy kétkötetes latin nyelvtant, mely 1842-ben már készen is állt, de a kedvező bírálat ellenére sem jelent meg. [137] A későbbiekben talán éppen ezért veszhetett nyoma a kéziratnak.

Fitz József Brassai-monográfiájában azt olvassuk, hogy Brassainak „a unit. Főgimnázium könyvtárában van egy latin nyelvtan töredéke: A’ szók alakításáról.”[138] Mindezek alapján indokolt föltételeznünk, hogy az általunk vizsgált kézirat és a Fitz említette töredék azonos, és hogy ez a latin grammatika-töredék nem azonos az 1872-ben Kolozsváron megjelent *Hogyan kelljen a latin hajtogatást ésszerűen, gyorsan és sikeresen tanítani* című Brassai-munkával. Ez utóbbi ti. A conjugatiokkal kapcsolatos gyakorlatokat kérdések formájában tartalmazó tanári segédkönyv.

---

[136] Itt is köszönöm Lőrinczi Rékának, hogy felhívta figyelmemet a LAKÓ-katalógusra és erre a kéziratra.

[137] Boros György, Dr. Brassai Sámuel élete. Minverva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság. Kolozsvár, 1927:137 1.

[138] Fitz József, Brassai Sámuel. Monográfia. Bp., 1912:76.

3. A kézirat tartalmának ismertetése:

Ez a ránk maradt grammatika-töredék két egységre oszlik. Az elsőben Brassai a latin szóalkotási módok közül kettőt mutat be: a szóképzést és a szóösszetételt. A második részt (mai terminussal) szófajtaként határozhatnók meg.

A kézirat a szóképzés bemutatásával kezdődik. 1r: „a' törzsök szókból előragok és utóragok és némi változtatások által származott szók alakíttatnak." Utóragoknak azokat a „végzeteket" nevezi, melyeket: 1r: „a' szó törzsökéhez szokták ragasztani", míg 20r: „előragok azok, melyek a' törzsöknek elébe tétetnek".

A munka az „utóragok" felsorolásával folytatódik. Brassai elmondja, hogy ezekkel verbumokat, substantivumokat, adjectivumokat, adverbiumokat, számneveket (sic!) és pronomeneket képezhetünk. Megemlítendő, hogy a szerző a beszédrészeket hol latinul, hol magyarul említi. Kivétel csupán a számnév, melyet mindig magyar elnevezéssel emleget.

Az „előragok" csoportjának leírását sajátosságaik bemutatásával indítja, majd felsorolja őket. *Külön megtanulandó* cím alatt azonban a kivételeket is számba veszi. A szóösszetételeket tárgyalva a verbumok, substantivumok, adjectivumok pronomenek, adverbiumok, valamint conjunctiok más szavakkal való „összeragasztásá"-ról ír.

A szóalkotást követő, tehát a második rész címe: a Beszéd részei (partes orationis). A szófajfelosztás a szavak mondatban betöltött szerepe alapján történik.

Megtudjuk, hogy a nomenek substantivumokra és adjectivumokra tagolódnak. A pronomeneket aszerint, hogy: 46v: „magukban is megérthetők" vagy pedig csak: 46v: „substantivum mellett állnak" *pronomina substantiva*-nak, illetve *adjectiva*-nak nevezi.

A verbumokat „jelentésük szerint" és „a conjugatio formájára nézve" különíti el.

A szófajtan a továbbiakban az adverbiumok, a praeposotiok, a conjunctiok és az interjectiok funkciójának bemutatásáig jut el, majd a következő mondattal zárul: 5r: „Analysis v. Resolutio grammatica, midőn a' tanuló a' latin könyvekben előforduló minden szókat, a' felebbi számok szerint megnevezni tud".

III. A kéziratban használt nyelvtudományi terminusok kérdései:

Előrebocsátandó, hogy Brassai ebben a műben a latin terminusoknak csak egy részét helyettesítette magyar megfelelővel. Ennek oka az lehet, hogy latin nyelvről szóló grammatikát írt, ezért hagyhatta meg az évszázadok során már állandósult és egyetemes használatú latin terminológiát. A magyar szakszavak használatát Brassai idejében is még nagyfokú állandósulatlanság, vagyis ugyanaz jellemezte, amit az 1795-ben megjelent *Debreceni Grammatika* előszava nem ok nélkül így fogalmazott meg: „... (Mester-Szók) Magyarul kitéve, ... eleinte bajt és homályt okoztak."[139]

A most vizsgált Brassai-kéziratban használt terminusok közül változatlan jelentéssel az alábbiak azóta is használatosak: *idő, ige, indulatszó, mód, nem, névmás, óhajtó igék, szám, számnév, személy, szenvedő* ('szenvedő ige'), *végződés*.

A terminusok másik csoportjának megértéséhez viszont ma már szükséges a jelentés meghatározása is: *arányos szám* 'numeralia proportionália', *beszédrész* ; 'szófaj', b*írást jelentő szó* 'birtoklást jelentő, azaz birtokszó', *birtoklók* 'birtokos névmások', *egyszerűrag* 'egy hangból álló toldalék', *előrag* 'praefixum', *előszó* 'praepositio', *ismétlő ige* 'gyakorító ige', *ismétlő* 'ismétlődő névmások', *kezdő igék* 'verba inchoativa', *kicsinyítő rag* 'kicsinyítő jelentésű toldalék', *kötszó* 'kötőszó', *középigék* 'verba neutra', *mondás* 'mondat' (l. Alább

[139] Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság. Bétsbenn, 1795: XXVII. 1

részletezve!), *mutatók* ‘mutató névmások’, *névhelyettes* ‘névmás’, *öszve illesztő számok* ‘osztószámnevek’, *rag* ‘toldalék’, *rendező számok* ‘sorszámnevek’, *származott szók* ‘származékszók’, *szorzatos szám* ‘szorzószámnév’, *törzsök* ‘tő’, (mely lehet: *hosszú v. kurta; egész, csonkított v. toldott; elváltozó*), *törzsökszók* ‘tőszók’, *utórag* ‘szuffixum’, *vegyesek* ‘vegyes névmások, azaz határozatlan névmások’, *végbetű* ‘szóalakzáró hang’, *végzet* ‘végződés’. A Brassai által használt fenti terminusok közös sajátsága az egyjelentésűség. A névhelyettes és a névmás, illetve a végzet és a végződés műszók szinonímái egymásnak.

A Brassai-féle terminusokat egybevetettem a legfontosabb kortárs grammatikák műszójegyzékeivel, vagyis az illető mű által használt nyelvtani szakkifejezések „értelmező szótáraival”. Ezek a grammatikák a következők: Földi János, *Magyar Nyelvkönyv avagy Grammatika* (1790), Gyarmathi Sámuel, *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* (1794), *Debr.Gr.,* Verseghy Ferenc, *Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány* (1818, 1821). A *conjugatio, interjectio, praepositio*, valamint a *pronomen* terminusok magyar megfelelőinek az összehasonlítását Zsinka István, a *beszédrészek magyar elnevezéseinek története* (Bp., 1939.) című munkájának segítségével végeztem el.

Az egybevetés során kitetszett, hogy bizonyos műszavak csupán Brassai munkájában fordulnak elő. A Brassai újításának tűnő terminusok javarészt tisztán alaktani műszavak: *előrag, utórag, egyszerűrag*.[140] Szófajtani kategóriát megnevező pedig a *névhelyettes*. Ide sorolhatók a szófaji alkategóriát megnevező műszavak is: *rendező, szorzatos, arányos*, illetve *öszve illesztő számok, ismétlő*, illetve *vegyes névmás vagy névhelyettes*, valamint az *ismétlő ige.* Az *elő-* és *utórag* műszavakat a latin praefixum és suffixum magyar megfelelőiként használja a szerző. Az egyszerűrag terminus egy hangból álló toldalékot jelent.

A szerző által használt *névhelyettes* szinonímáiként az említett szerzőknél a következő terminusok szerepelnek: *névváltó, névpótló*, illetve a névmás birtokjeles (*névmássa*) vagy birtokjel nélküli alakjai. Brassai *rendező szám* terminusa fölöttébb hasonlít a DebrGr. (236) és Gyarmathi (XXVIII) *rendelő szám*, illetőleg Verseghy (XXXV) *rendszám* terminusaira. A Brassai használta *ismétlő igé*nek Verseghy grammatikájában a *többszöröző ige* felel meg. Az *ismétlő*, illetve *vegyes névmás* ugyanebben a műben *visszatérő*, illetőleg *határtalan névpótoló*-ként jelenik meg.

A kevésbé közismert további grammatikákkal való összevetés még hátra van. Így mostani megállapításaim csupán hipotézisnek tekinthetők.

IV. Befejezésként a fentebb említett *mondás*-sal kapcsolatban szeretnék észrevételeket tenni. A kézirat e terminusának – mint ahogy azt előbb már jeleztem – a *mondat* műszó felel meg. Ez a terminus a maga korában feltehetőleg egyáltalán nem hatott szokatlanul. Több grammatikában – pl. Verseghynél (XXXIV. 1.) és a DebrGr.-ban (235 1.) is előfordul.

Brassainál nem is magának a terminusnak a használata figyelemre méltó, hanem az, amit *mondás*-on ‘mondaton’ ért. Ehhez hasznos lehet idéznünk azt, amit a kéziratban az *interjectio* meghatározásában olvashatunk: 50v: „Interjectiok v. indulatszók az indulat felkiáltásai, ‘s *magukra mondást képeznek*”. Innen szeretném kiemelni a „magukra mondást képeznek” részt. Ezt ti. bizonyára úgy kell értenünk, hogy magukban önálló mondatok. Ezáltal viszont Brassai a most ismertetett kézirat keletkezésekor, azaz már 1840 körül mint funcionális egységet tárgyalja a mondatot, elődeivel/kortársaival és számos utódjával ellentétben, akik a mondatot még – mai terminussal élve – szerkezeti egységnek tekintették.

[140] Ezekhez is l. T. Somogyi Magda, *Toldalékaink* (rendszerezéstörténet és összehasonlítás) Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk. Keszler Borbála. Kézirat. Tankönyvkiadó. Bp, 1993: 225-32.

Lőrinczi Réka

Brassai Sámuel könyvtárának nyelvészeti részlegéről

I. A jeles évforduló is meg a róla elnevezett gimnáziumban töltött évek során ismeretekben és tanári példamutatásban kapottak is késztettek arra, hogy ha keveset is, de megpróbáljak törleszteni a kutatás régi adósságaiból. Emiatt kezdtem előbb kiadatlan művei, majd könyvtára után érdeklődni. Munkámat eleve megkönnyítette, hogy ugyanúgy, mint sok más nagy adományozóé, az ő könyvhagyatéka is a kolozsvári unitárius kollégiumé lett (ehhez l. pl. Kőváry László; a *száz évet élt dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái*. Kolozsvár, 1897:32).

Más egyházak hasonló javainak sorában osztozva, az 1950-es évek államosítása folytán van a kolozsvári unitárius kollégium könyv- és kéziratanyaga is a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának őrzésében, ahol a helyszíni kutatás számár jelenleg hozzá is férhető.

Az unitárius részleg a helyszínen nemcsak szabadon, hanem a nyolcvanas évekre elkészült katalógusnak köszönhetően könnyen is használható. e nagyszerű munka az eredetileg nyelvésznek indult Lakó Elemér iránt kötelezi a szakterület kutatóit is valóban el nem múló hálára. Tiszteletre méltó szorgalmának, lankadatlan önképzéssel szerzett hatalmas tudásának felbecsülhetetlen értékű gyümölcse tehát az ott lévő egész unitárius kéziratanyagot példás szakszerűséggel munkája, a CATALOGUL MANUSCRISELOR UNITARIENE păstrate la BIBLIOTECA FILIALEI CLUJ-NAPOCA a ACADEMIEI R.S.R. Vol. I-III. întocmit de dr. Lakó Elemér. Cluj-Napoca, 1980.

II/1. A Brassai-könyvtárra vonatkozó ismereteink közvetlen forrásai

A Lakó-katalógus mutatójában Brassaival kapcsolatban 1. szerző, 2. másoló, 3. tulajdonos, valamint 4. „róla" tételek szerepelnek. Ez utóbbiakból értesülünk az egykori Brassai-könyvtárról készült öt jegyzékről is, melyek közül kettő ún. betűsoros, három ún. polc-lajstrom. Könyvtárszakértői kutatás feladata volna egyebek mellett a lajstromok egymáshoz való viszonyának tisztázása. Magam a lajstromok hasznosításának csupán szerény részfeladatát tudtam elvégezni. Mégpedig nyelvész szemmel való kijegyzetelésüket és a vonatkozó részleg némi értékelését.

Beszámolómhoz természetesen a lastromok terjedelmi adatait is idéznem kell. Tehát: 1. Az Ms.U. 1910 jelzetű 28 (430 × 260 mm nagyságú) lap terjedelmű. – 2. Az Ms.U. 1963 jelzetű, a „Brassai, Bölöni Farkas Sándor, Augusztinovics Pál és Angol-amerikai hitrokonaik Könyvtárának/Polczlajstroma" címet viseli. Címlapjának további információja: „Középső szoba kereken és külön téka." a Brassai-anyag akkor helyeként a könyvtár 1-től 15-ig terjedő sorszámokkal ellátott tékáit jelöli meg. A lajstrom Brassai-részlegének terjedelme 146 (410 × 280 mm nagyságú) lap. – 3. Az Ms.U. 1697 jelzetűé 41 (400 × 280 mm nagyságú) lap. – 4. Az 1698/A jelzetűé 55 (410 × 270 mm nagyságú) lap. – 5. Az Ms.U. 1698/B jelzetűé pedig 5 (460 × 290 mm nagyságú) lap. A harmadik és negyedik lajstromok a betűsorosak. Ezek az egyes művek megjelenési helyét és idejét is örvendetes következtetéssel adják meg. Az egyes lajstromok különben bőven tartalmaznak átfedéseket is. A következtetések egy részének levonásakor ez tehát mindenképpen figyelembe veendő. Legteljesebbnek különben az Ms.U. 1693 jelzetű polclajstrom tűnik. Főként éppen erre a lajstromra alapuló számítgatásaim szerint az állomány egésze hozzávetőleg 6000 művet tartalmazhat.

II/2. A Brassai-könyvtár tartalmi kérdéseihez

Ha az egyes címeknek kezdünk utánanézni, akkor az RA Kolozsvári Fiókjánál őrzött kollégiumi anyag jelentős részben még eredeti kollégiumi katalóguscédulái alapján többek között az is kiderül, hogy az egykori lajstrom-tételek közül a mai állományban melyek nincsenek már meg.

A könyvállományban csupán szúrópróbaszerű utánanézéskor pl. A következő hiányokat észleltem: Az Ms.U. 1693 jelzetű lajstrom 81. lapjának 30. számú tétele „*Kempis*. Dell' imitazione di Gesuchristo ...ane, 1752. 16r". Az unitárius kollégiumi könyvtár eredeti katalóguscéduláit is tartalmazó összesítő (tehát a többi egyházak kolozsvári könyvgyűjteményeit is magába foglaló), jelenlegi akadémiai katalógusban ez a kiadás sem az *U* ('unitárius'), sem a *C* ('katolikus'), sem az *R* ('református') jelzetűek között nem szerepel. Hasonló a helyzet ugyanezen lajstrom 61. lapján 10-ként olvasható „Avancinus (aláhúzás itt is, a továbbiakban is az eredetiben: L.R.) Vita et doctrina Iesu Christi. Tyrnaviae 1737. 8r" tétellel is. Érdekes azonban, hogy amint a kollégiumi katalóguscédulák jobb felső sarkában található kézírásos *Br*. Jelzések alapján megállapítható, az egykori Brassai-állományba tartoztak viszont a lajstromokban nem szereplő más Avancinus-művek.[141] Az olaszra fordított De imitatio Christi-nek, illetőleg a jezsuita Avancinus-munkának – a tudományos és minden más irányú tárgyilagosságáról is híres – Brassai könyvtárában való megléte talán az illető példányoknak az ő számára is legkevesebb, könyvtörténeti értéket képviselő voltával lehet magyarázni. Könyvtára ugyanis igen ritka kivételektől eltekintve világi tudományok, főként modern szakirodalmának anyagát tartalmazza. Az a néhány kézirat és régi nyomtatvány, amely mégis felbukkan, talán alkalmi gyarapítás eredménye lehet. (A nyelvtudományi részleg régiségei az alábbiakban majd még szóba kerülnek.)

Tartalmi vonatkozásban talán a következőket sem lehet fölösleges elmondanunk: a) Brassai hagytékában könyveken kívül saját és mások műveinek kéziratai is szerepeltek. A lajstromok alapján összeállítható kézirat-jegyzék és a ma meglévő állományt bemutató Lakó-katalógus egybevetése alapján hiány is, többlet is észlelhető. Maga a Lakó-katalógus ugyanis az alábbi jelzetű i r o d a l m i és n y e l v é s z e t i vonatkozású Brassai-kéziratokat tartalmazza: Ms.U. 1257, Ms.U. 1520/A-C, Ms.U. 1588: szanszkrit jegyzetek; Ms.U. 2144: héber szószedet; Ms.U. 2077: Brassai másolatában „Lîlâvatî"; Ms.U. 291, 1521; további Brassai-művek kéziratai. Külön említendők az Ms.U. 2461 jelzetű – Lakó Elemér által közzé is tett (Korunk 1981/február) – Brassai, valamint Theodor Benfey és egy munkatársa közti levélváltás autográf darabjai.

A Brassai-könyvtárról készült lajstromokban szereplő n y e l v é s z e t i vonatkozású kéziratok a fentiekkel szemben viszont mindössze ezek: az Ms.U. 1693 jelzetű 58. lapján: „Phrases lectis simae ex Epistolis Ravisii (kézirat) 8r" (ezt vö. A Lakó-katalógus Ms.U. 291 jelzetű tételével); az Ms.U. 1693 64. lapján: „Brassai. A latin szók alakításáról (kézirat) 8r" (vö. A katalógus Ms.U. 1521 a szók alakításáról tételével). Az Ms.U. 1698. 10. lapján pedig: „*Brassai* a latin szók alakításáról 6 II 26" (a cím utáni számjegyek a polclajstromokbeli helyrajzi jelzetek).

A Brassai-könyvtár tartalmi összetételének rendkívüli sokrétűsége különösebb szakismeretek nélkül is megállapítható. Felöl ugyani – főként idegen nyelv – szépirodalmat és valamennyi Brassai által művelt tudományágat. Puszta benyomások alapján jegyezném meg azt is, hogy a reáltudományok közül mintha jobban volna képviselve a matematika, vegytan és növénytan. Leggazdagabbnak azonban a nyelvészettel kapcsolatos állomány tűnik. Ennek persze nem túl nehéz elfogadhatónak tetsző magyarázatával is számolnunk.

[141] Nicolaus Avancinusról (1611-1628) l. pl. Dézsi-féle VilLex. I: 227, illetőleg új VilLex. I: 574. Az 1655-ben kiadott Vita et doctrina Illyés András fordításában már 1690-ben megjelent magyarul.

A tisztán nyelvészeti vagy az attól olykor el nem különíthető (pl. A szanszkrit, héber, arag nyelvűek esetében) szépirodalmi és egyéb művek részlegei a következők:– A) a nyelvészeti állományt mennyiségileg mindenképpen uraló speciális nyelvészeti részle – B) az összehasonlító nyelvészeti részleg;– C) az általános nyelvészetinek tekinthető részleg.

A) Speciális nyelvészeti részleg

A nyelvek magyar neve ábécérendet követő sorrendjében ez a részleg befelé így tagolódik: angol, arab, francia, görög, héber, latin, magyar, német, román, szanszkrit, szláv,illetőleg csak egy-két művel képviselt „egyéb" nyelvek (dakota, kecsua, portugál, spanyol stb.)

Legcélszerűbb talán még az egyes nyelvek szerinti részletezést megelőzően említést tenni arról, hogy magánkönyvtárról lévén szó, külön méltánylandó a benne szereplő bibliafordítások viszonylag nagy száma és változatossága. e megjegyzéshez l. Az Ms.U. 1693 jelzetű lajstrom 106. lapjának következő felsorolását: „török, arab, perzsa, szerb, vend, litván, orosz, szlavón, lengyel, dán, holland, vallon, svéd, portugál, oláh: újtestamentumok." Továbbá az Ms.U. 1698/A 89 1. lapján olvashatót: „Új Testamentumok (török, arab, perzsa, szerb, vend, litván, orosz, szlavón, lengyel, dán, holland, vallon, svéd, portugál és oláh nyelven. Külön-külön egy egy kötet) 12. II. 1-15 α IV".

1. L a t i n, g ö r ö g. – Jól tudjuk, hogy a korabeli oktatásban ezek úgy is mint kötelező nyelvek, alaptárgynak számítottak. Oktatásbeli központi szerepük miatt is érthető, hogy itthoni és külországokbeli tanításuk mikéntje Brassait kiemelten foglalkoztatta. Könyvtárának ez a mennyiségileg sem elhanyagolható részlege a következőképpn jellemezhető (ehhez is l. konferenciánk másik előadójának, Schmidt Erikának a beszámolóját):

a) Képviselt műfajok: nyelvkönyv, iskolai nyelvtan, gyakorlókönyv, liber memoralis (Cellarius, különböző szerzők nyelvét tárgyaló, főként grammatikai munkák, amilyen pl. egy Cicero-szintaxis). További műfajok: szononímatszótár (*synonimorum thesaurus)*, kétnyelvű szótár, fordítástudományi szakkönyv. Ráadásul valamenni műfaj igen nagy számú művel képviseltetve. Az önmagukban külön is tárgyalt nyelvi szintek a hangtan, alaktan, mondattan. A nyelvtanok és fordítástudományi munkák közül most csupán az alábbiak meglétét említeném: az Ms.U. 1693 lajstrom 73. lapján: Kühner. *Schulgrammatik der lateinishcen Sprache*. Hannover. 1842. 8r; Ms.U. 1693 lajstrom 12. 1.; Kühner: *Schulgrammatik der griechischen Spr*. ... 1836; 136. 1.; Kühner Raphael: *Elementargramatik des griechischen Sprache.* Dritte verbesserte u. Vermehrte Auflage. Hannover 1842 8.r; Ms.U. 1698/A lajstrom 50. 1.: Kühner: Grammatik der Griech Sprache 2. IV. 24. 15. I. 76, illetőleg: Ms.U. 1693 lajstrom 6. 1.: Zsarnay Lajos: *Doring* (sic!) *után fordítási gyakorlatok magyarból deákra.* Sárospatak, 1838: 51. 1.: Képíró Imre. *Utmutatás magyarból deákra fordítani.* Dörnig után. 2ik Cursus. Kolozsvár 1845 (?) 8.r".

b) a művek és szerzők száma. A kb. 57 mű, kb. 44 szerző munkája.

c) a művek megjelenésének ideje. A legrégebbiének éve 1702, a legújabbikénak éve 1879.

d) a művek megjelenési helyei. Közülük 32 külföldi (Lipcse, Berlin, Magdeburg, Jéna, Majnafrankfurt, Braunschweig, Hannover, Amsterdam, Franeken, Párizs, London, Bécs stb.), 15 pedig hazai (Pest, Kolozsvár, Debrecen, Sárospatak, Kecskemét, Buda, Budapest stb.). Nem szerepel a jegyzékekben többek között olasz, illetőleg svájci kiadású latin és görög nyelvkönyv.

Összefoglalásképpen: Latin-görög tárgykörből Brassai elsősorban tankönyveket és jóval kisebb arányban tudományos nyelvleírásokat szerzett be magának. Eljárása azért is érthető, mert a számára hozzáférhető kolozsvári és fővárosi könyvtárak efféle művekben a legtermészetesebb módon egyaránt bővelkedtek (ezeknek a könyvtáraknak a használója

elsősorban – a nyelvtudományi munkássága szempontjából is fontos, de még kellőképpen fel nem tárt – közel egy évtizedes pesti lakozása idején lehetett).

2. H é b e r, a r a b, s z a n s z k r i t (é s h i n d u). – e területeken sajnos még műkedvelői ismeretekkel sem rendelkezvén, inkább csak mutatóban (és természetesen csupán silabizálgatásra alapozva) írtam ki dolgokat. Értékelhető megállapításokra így mennyiségi tekintetben sem vállalkozhatom. A vonatkozó részleggel kapcsolatosan semmiképpen nem maradhat azonban említetlenül, hogy a héber mint szent nyelv évszázadok óta képezi a hittudományi stúdiumok elengedhetetlen részét. Érthető tehát, hogy a hazai hebraisztikának nem kevés művelője volt. A kolozsvári oktatásban különben valószínűleg 1545-től számolhatunk hébertanítással (ehhez is l. Dán Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon.* Bp., 1973; Varga András – Molnár Gergely, *Melanchton magyar tanítványa.* (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominate. 7. Szeged, 1983). Mindezek alapján magától értetődő feltételeznünk, a honi szerzők vonatkozó művein kívül az ugyancsak jelentős számban fellelhető külföldi munkák is könnyen hozzáférhetőek lehettek. s természetesen nem csupán saját kollégiumában. Hebraiszitkai művek saját könyvtárbeli viszonylag jelentő számának személyes érdeklődésén kívül az is oka lehetett, hogy tanárként igen hosszú ideig volt a héber nyelv oktatója (ehhez l. Gál Kelemen, *Brassai Sámuel*. Cluj-Kolozsvár, 1926. 30).

Arab nyelvkönyvek és irodalmi művek gyérebb hazai jelenlétének, az arab nyelvek szűkebb körű ismeretének okait aligha szükséges részletezni. Az azonban mégis figyelmet érdemelhet, hogy ilyen nyelvkönyvek, tudományos munkák, irodalmi művek hazai megléte mégsem volt éppen jelentéktelen. Bizonyságul csak az Esterházy Károly (1725-1799) által kifejezetten oktatási célokra alapított egri (Líceumi) könyvtár szakkatalógusának futó megtekintése során is érzékelhető) gazdagságára utalnék (ehhez l. még a könyvtár katalógusköteteit, általánosságban pedig: Antalóczy Lajos, *Az egri főházmegyei könyvtár története*. 1793-1989. Eger, 1989). Erdélyi vonatkozásban pedig feltétlenül megemlítendő az egritől merőben eltérő jellegű Ciprariu-gyűjtemény, melynek tüzetes ismertetését Jakó Zsigmondnak köszönhetjük (l. tőle: *Írás, könyv, értelmiség*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1976, 257-84).

Az arab, illetőleg ilyen vonatkozású munkáktól is teljesen eltérő szempontok tartandók szem előtt Brassai szanszkrit gyűjteményével kapcsolatban. A közismert tudománytörténeti tényekből kifolyólag szanszkritológiai érdeklődésének kielégítésében ugyanis ő is alighanem teljes egészében önellátásra van utalva.

A fentiekben csupán utalásszerűen említett tények talán önmagukban is elégséges alapként fogadhatók el a lajstromokban különben nem egészen elkülönítve felsorolt könyvállomány mostani részben külön-külön tárgyalásához.

a) a képviselt műfajok. – α) Héber nyelvű Ószövetség, grammatikák, szótárak (pl. Lexicon Hebraeo-chaldaicum), egy-egy ótestamentumi műfajra összpontosító szakmunkák (pl. De sacra poesia Hebraeorum). – β) Arab. Eredeti irodalmi szövegek, arab bibliafordítás, más nyelvekre fordítot arab tudományos munka. – γ) Szanszkrit irodalmi művek (részben forráskiadásban, részben fordításban; egyenként is, antológiákban is), kétnyelvű szótárak, glosszáriumok, összehasonlító nyelvészeti szakmunkák, irodalmi tárgyú tanulmány (Étude sur la litterature Sanscrite). Angolul, németül, latinul.

b) a művek és szerzők száma. – α) Héber: kb. 10 szerző műve. – β) Arab: kiírásom pusztán szemelgetésre szorítkozó volta miatt is csupán hozzávetőleges megítélés alapján értékelhetem a vonatkozó részleget képviselő művek és szerzők számát néhány tucatra. – γ) a szanszkrit részlegből általam kiírt szerzők száma meghaladja a 35-t, a műveik a 60-at.

c) a művek megjelenésének ideje. – α) Héber. A legrégebbi 1701, legújabb 1854-1855-ből való. – β) Arab. Az általam kiírtak sorában a legrégebb megjelent mű 1703-beli, a legújabb 1858-beli. – γ) Szanszkrit (és hindu): legrégebbi 1755-75, illetőleg 1783 (Kolozsvár), legújabb 1886.

d) a művek megjelenési helyei. – α) Héber: Lipcse, Leiden. – β) Arab: Párizs, Bonn, Leiden, Göttinga-London, London. – γ) Szanszkrit (és Hindu): Szentpétervár, Lipcse, Bonn, Berlin, Leiden, Párizs, illetőleg: Kolozsvár. Ez utóbbihoz l. Az Ms.U. 1910 jelzetű lajstrom (mely összefűzetlen, számozatlan lapok egyszerű csomója) következő tételét: „Bidpai és Lokman (?) indiai historiái és költött beszédei; melyek török auctoroktól, Ali Tschelebi-Ben Salekből Galland (?) által francia nyelvre, most pedig magyar nyelvre fordíttatak. Kolozsvár 1783."

3. N é m e t. – Aligha túlzás amint köztudott megjegyzés kíséretében emlékeztetnünk arra, hogy a korabeli hazai iskolákban a németnek mint idegen nyelvnek az oktatása általános volt. Hogy módszertani és egyéb szempontból ezzel is, a többi nyelv oktatásával is ugyancsak voltak gondok, az világosan kiderül magának Brassainak az írásaiból is (ehhez l. tőle: *Reform des Sprachunterrichts in Europa*. Ein Beitrag zur Sprachwissenschaft. Kolozsvár-London. é.n.; l. továbbá konferenciánk előadásai közül Schmidt Erika dolgozatát is).

a) a képviselt műfajok: ábécéskönyvek, olvasókönyvek, gyakorlókönyvek (alaktaniak, mondattaniak és stilisztikaiak), egy-egy nyelvi szintet tüzetesebben leíró munkák (alaktanok, mondattanok), stilisztikák, a fordítástan, a fordításban elméleti és gyakorlókönyvei (egyik pl. német→latin irányú), egyéb szakkönyvek (pl. *Lehrbuch der rithmischen Malerei der deutsche Sprache*. Lipcse, 1858), kétnyelvű (pl. német-latin, német-francia) szótárak.

b) a művek és szerzők száma. Hazai és külföldi mű kb. Közel 30 szerepel a lajstromokban. Ezek kb. 20 szerző munkái.

c) a művek megjelenési helyei. Stuttgart, Lipcse, Berlin, Strassburg, Halle, Hannover, Bécs stb., illetőleg: Lőcse, Kolozsvár, Brassó.

Összefoglalásképpen: Úgy tűnik, Brassai a németet leginkább mint anyanyelvet oktató tankönyvek keze ügyében levésére törekedett. Kis számban, azonban tudományos grammatikája is volt. A németet az 1777 utáni időkben is latin tárgyaló tankönyv (Ms.U. 1693 jelzetű lajstrom 61. 1.: Gottsched: *Compendiosa lingvae germanicae grammatica*. 1779. 8r) a XIX. században már alighanem kuriózumértékkel is bírhatott.

4. F r a c i a. – a hazai nyilvános és magánoktatásban e nyelv tanulása és ismerete – ugyancsak közismertnek mondhatóan – elterjedt volt. Hogy szerepe azonban a némethez képest valamivel mégis kisebb lehetett, az talán Brassai könyvtárában való szerényebb képviseltségéből is érzékelhető. Noha maga Brassai nemcsak beszélt és írt franciául, hanem foglalkozott is e nyelv oktatásának kérdéseivel (ezekhez l. pl. Ms.U. 1175 jelzetű, *Cabinet du Royal Musée Bourbon* című francia és olasz nyelvű kéziratos úti feljegyzéseit; az 1863-ban kiadott *Ingyen tanító franczia nyelvtan*-át; 1864-ben a Fővárosi Lapokban a *franczia nyelvtanok ügyében* címen közölt írását).

b) a művek és szerzők száma. Kb. 34 mű szerepel 18 szerzőtől.

c) a művek megjelenésének ideje. A legrégebbi kiadású munka 1793-ban jelent meg, a legújabbak 1866-ban (pl. több Larousse).

d) a művek megjelenési helye. Brassai nemcsak Franciaország, hanem Németország kiadóinál megjelent francia nyelvoktatási anyagot szerzett be magának. De akad hazai kiadású mű is a gyűjteményében. Könyvtára francia részlegének fontosabb kiadói helyei Párizs-Lipcse, Stuttgart, Strassburg, Berlin, Tübingen, Hamburg, Pozsony, illetőleg London.

Összefoglalásképpen elsősorban az hangsúlyozandó, hogy Brassai francia szakirodalma a francia mint anyanyelv és a francia mint idegen nyelv oktatását egyaránt képviseli.

5. A n g o l. – Az előzőkhöz képest legszembeötlőbbnek az angol és az angollal kapcsolatos művek kis száma és ezen belül is az angolnak mint idegen nyelvnek a tanítását szolgáló munkák mennyiségileg szerény képviselete tűnik. Ez egyebek mellett azzal is összefügghet, hogy a kor hazai oktatási szükségletei Brassai számára sem képviseltek angoltanítással kapcsolatos teendők ellátására irányló kihívást.[142]

a) a képviselt műfajok: kiejtési szakkönyv, műfordítási kérdésekkel foglalkozó munkák (l. pl. Az Ms.U. 1693 lajstrom 2. lapján: English exemples (így!) to be rendered into latin. Eton 1817. 8r), francia-angol idiómaszótár, továbbá egy bizonyára n y e l v t ö rténetnek számító munka [l. Az Ms.U. 1693 lajstrom 94. lapján: British Authors (sorozat) Fi(f)ve centuries *of the English language* etc. Leipzig, 1868].

b) a művek és szerzők száma. Összesen 6 szerző és 7 munkája szerepel a jegyzékekben.

c) a művek megjelenésének ideje. A legrégebbi kiadási év 1793, a legfrissebb 1868.

c) a művek megjelenési helyei: Eton, London, Párizs, Lipcse.

6. s z l á v n y e l v e k. – a fennebb már idézett gazdag bibliafordítás-gyűjtemény több szláv nyelvű Újszövetség-kiadást is magába foglalt (felsorolásukat l. ott). Brassai nyelvkönyv-gyűjteményének darabjai közt a fentieken kívül orosz, szlovák, és cseh nyelvvel kapcsolatos munkákat is megörökítették a lajstromok. Ezek a grammatikák, chrestomátiák. Kiadásuk helye Lipcse, Prága, Prága-Könnigrätz, Brünn, Bécs és Buda. A legrégebbi munka 1817-beli, a legújabb 1843-as megjelenésű.

7. R o m á n. – Műfajilag eléggé változatos, mennyiségileg is méltánylandó részleg. Van benne tudniillik ábécéskönyv, a románt, mint idegen nyelvet németül tanító nyelvkönyv, feltehetőleg iskolai használatra szánt nyelvtan, nyelvtudományi szakmunka, sőt még egy kalendárium is. A lajstromokban feltüntetett megjelenési helyek: Lipcse, Bécs, Brassó, Szeben, Budapest.

8. e g y é b. – Az ide sorolható munkák az alábbi nyelveket és kultúrákat képviselik: dakota, kecsua, kopt, mandzsu, mongol, portugál, spanyol, „keleti török nyelv", újgörög, illetőleg egy, a kínai templomokkal foglalkozó terjedelmes mű. De l. még természetesen a bibliafordítás-gyűjtemény darabjairól hírt adó fent idézett lajstrom-tételeket is. A kb. egy tucatnyi művet kitevő „egyéb" részleg műfajilag a többiekhez hasonlóan változatos. Tartalmaz grammatikát, nyelvkönyv-félét, összehasonlító nyelvészeti dolgozatot. Az ide vonható művek többségének megjelenési helyét a lajstromok sajnos nem tüntetik föl. Legtöbbjüket ugyanis csupán a polclajstromok tartják számon. Feltüntetett megjelenési hely csupán Pest, illetőleg Budapest.

9. M a g y a r. – a jelen beszámoló e részlegéről terjedelmi kötöttségekre való tekintettel is kénytelen csupán néhány összegező megjegyzésre szorítkozni. A magyar nyelvvel kapcsolatos anyag műfaji megoszlása a következő: – a) a magyar mint anyanyelv (alsó tagozaton az írás-olvasás tanítását szolgáló tankönyvek, beleértve ábécéskönyveket is). – b) a magyar mint idegen nyelv (egy Fiumében megjelent munka). – c) a magyar mint tudományos leírás tárgyát képező nyelv. Ezen belül szakterületenkénti bontásban:– α) leíró nyelvészet; –

142 Az angoltanulás, az angol kultúrával való rendszeres foglalkozás azonban ekkoriban már olyannyira napirenden volt, hogy Kolozsváron az ügy előmozdítására társaság is alakult. Ehhez l. A következő hivatkozást: „Kovács János (1877-1891) ... külf. Tan. Igazgató. (...) 1876-ban nov. 9-én megalakította Kolozsvárt az „Angol társalgó kört", melynek élete végéig elnöke volt: Gál Kelemen, *a kolozsvári unitárius kollégium története.* I-II. H.n [Kolozsvár], 1935. II. 498.

β) a magyarra vonatkozó alkalmazott nyelvtudományi munkák (teljességről természetesen e téren sem szólhatunk);– γ) történeti nyelvészet, valamint az összehasonlító nyelvészet magyart is felölelő része. Ez utóbbi két területnek és az akkoriban már jelentőssé gyarapodott szótárirodalmi anyagnak rendkívül szerény jelenléte igen feltűnő. Magyarázatként ezzel kapcsolatban talán arra gondolhatunk, hogy az ilyen jellegű munkák Brassai számára a helyi közgyűjteményekben hozzáférhetők lehettek. Ezenkívül azzal is számolhatunk, hogy a lajstromok tartalmazta részlegen kívül volt még egy külön, kézikönyvtár jellegű állomány is. (Ehhez l. Kőváry *i.m.* i.h.: „Szobája bútorzatának dísztárgyait, kézikönyveit, az Encyclopediákat, Conversations-Lexiconokat, a világ minden nyelvének szótárait örökösei három kis kocsin szállították el, oda, hová könyvtárát már régen helyezte.")

B) Összehasonlító nyelvészet

Akár szöveganyagként sem érdektelen egy finn és egy észt nyelvű (Szentpéterváron 1822-ben, illetőleg Wuonneban 1852-ben megjelent) Biblia megléte Brassai könyvtárában.

A voltaképpeni összehasonlító nyelvészeti vonatkozású munkák száma egyébként szinte elenyészően csekély. A finnugor nyelvek közül csupán a finnt, az észtet és a mordvint érintő néhány külön-külön mű bukkan föl. Az indoeurópai összehasonlító nyelvtudományt képviselő néhány munka között természetesen megvoltak a következők: Bopp Franz, *Vergleichende Accentuationsystem nebst einer gedrängten Darstellung der grammatischen Übereinstimmungen der sanskrit und Griechischen.* Berlin, 1854; Bopp (Franz) *Vergleichende Grammaik.* I-III. Brl. 1857-61. 2-Te Ausg. A VIII. 8. 9. A csönd egyébként alighanem ezúttal is magáért beszél.

C) Általános nyelvészet

A fentihez hasonlóan ez a részleg sem küzdhetett a bőség zavarával. Ennek megértéséhez természetesen sokkal többet kellene tudnunk az akkori kolozsvári könyvtárak szakmai összetételéről. Annyit viszont talán már most érdemes megemlítenünk, hogy Brassai hivatali és egyéb okokból is igen jó emberi és szakmai kapcsolatban volt pl. EME (Erdélyi Múzeum-Egyesület) egykori tudós könyvtárosával, az RMK készítőjével, a Nagykőrösről Kolozsvárra került Szabó Károllyal. Maga pedig igen hosszú ideig volt EME-tárak őre.

Könyvtárának az általános nyelvészet tárgykörébe tartozó darabjai közül néhánynak a felsorolása talán mégis némi tájékoztatásul szolgálhat e részleg szakmai színvonaláról és „naprakészségéről." (L. tehát az Ms.U. 1693 lajstrom 27. lapján: Montémont (így!): *Grammaire générale, ou philisophie des langues*. Tom. I. [és II] Paris 1845. 8r; 31 1.; Girard: *De l'enseignement régulier de la langue maternelle dans les écoles et les familles*. Paris 1844 8r; 77. 1.; Balbi: *Atlas ethnographique du globe, ou classification des peuples anciens et modernes d'apres leurs langues. A* Paris 1826. ivrét; 122. 1.: Carl Arendt's *Phonetische Bemerkungen*. 1859. 8r. Az Ms.U. 1698/A lajstrom 4. lapján: *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literatur* 9. II.; Arendt C. Ponetische Bemerkungen 13. VI. 21.; 59. 1. Montemouk (így!) *Grammaire générale*. 4. II. 5.6; 72. 1.: Panini's *Acht Bücher grammatischer Regeln* α V. 35. 36; 96. 1.: Weil H.: *De l'ordre des mots* α IV. 28 (az Ms.U. 1698/B lajstromban így: „Weil Henrik: *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes*. Question de grammaire generale. Paris, 1844").

III. A fentiek tehát egyebek mellett azt is hírül adják, hogy Brassai könyvtárának humaniórákat képviselő részlege – a héber, arab, szanszkrit tárgyúak kivételével – leginkább az i s k o l a i n y e l v o k t a t á s t szolgáló művekben bővelkedett. Ez viszont szerteágazó tankönyvírói, illetőleg tankönyvkiadói tevékenységéhez bizonyára jól felhasználható segédletül szolgálhatott. Ilyen irányú munkásságával kapcsolatban elég talán csupán az általa 1846-ban útjára indított ún. kék könyvtárra utalnunk, melyet a szakirodalom „60 éven át

Erdély népiskolai közforgalomban levő" tankönyvsorozatként emleget (ehhez l. Dr. Boros György, *Dr. Brassai Sámuel élete*. Cluj-Kolozsvár, 1927. 119).

Végső összegzésül: Arról, amire az ember különösen is kíváncsi lett volna, hogy ti. A voltaképpeni nyelvtudománynak mely szakkönyvei állhattak Brassai rendelkezésére, arról a fennmaradt könyvtár-lajstromok a szanszkrit részleg kivételével úgy tűnik nem nyújtanak érdemi felvilágosítást. Jóval bőségesebbet viszont arról, hogy milyen szakkönyvtári hátteret alakított ki a maga számára önként vállalt feladata, a tankönyvírás jó végre viteléhez. Értelemmel, szívvel-lélekkel való részvételéhez viszont ebben a – látszólag – szakmai napszámosmunkában: nem csekélyebb dolog, mint emberi, szakmai *alázat* kellett. Valamint annak felismerése, hogy e feladat ellátása saját nemzedékének másokra át nem hárítható kötelessége. Az a Brassai tehát, aki valóban sokoldalú, ám részkérdésekben is rendkívüli elmélyülésre képes elme volt, nagyon is tudatosan fordította tevékenysége mennyiségileg mindenképpen nagyobb részét a tankönyvírásra, illetőleg a tankönyvkiadói keretek (l. Az ún. kék sorozatot) megteremtésére és évtizedekig való biztosítására. Hogy ennek jelentősége jobban kitessék, kívánatos lehet néhány oktatástörténeti tényt is felidéznünk.

Mint arról a szakirodalom tájékoztat, a magyar mint tantárgy 1791 óta szerepel az iskolai oktatásban. Heti két órában. Előadási nyelve ekkor még a latin. Magyar irodalomtanításról ekkor még szó sem esik. Ismeretes az is, hogy az oktatás nyelve a múlt század közepe táján lesz a magyar. Az unitárius iskolákban az 1841-es korondi zsinat épp Brassai fellépésének köszönhetően hozza meg ez irányú, jövőformáló végzését. Brassai ugyanis nemcsak beszélt, érvelt ez ügyben, hanem kész tantervekkel, már megjelent kitűnő tankönyvekkel győzte le a konzervatív ellenállást. [Az anyanyelvű oktatáshoz nélkülözhetetlen tankönyvek kérdéséhez l. Fehér Erzsébet: *Magyar nyelvű tankönyvek*. 1777-1848. Bp., 1995. Ism: Fehér Katalin: Mkszemle 113 (1997)/3:338-9]. Határozottan fellépett ugyanekkor a szakrendszer mellett is. A korábbi gyakorlat ti. Az volt, hogy az alsósok oktatását szakképesítetlen felsős diákokra bízták. Éppen a szakképzetlenséggel kapcsolatban jegyzi meg ekkor Brassai: „A tanítás olyan, mint a többi észi vagy kézi művészet" (id.: Gál *i.m*. 20, 24. Kiemelések tőlem: L.R.). A tanítói munka fontosságával kapcsolatos vélekedését tükrözi egy 1843-beli megjegyzése is: „ha én iskolamester volnék, alázatos mesterségemet a világ minden mesterségeinél előbbre becsülném" (id. uo. 171. 1.). A fentiek ismeretében az sem meglepő, hogy módszertani alapelve a „keveset, jól és lassan" volt (l. Boros *i.m*. 121 1.).

Békési Imre
A mondategész mint jelentésegész

Előadásomban a m o n d a t e g é s z (Deme László kategóriája) nem mondattani, hanem elsősorban szövegtani kategória, így a mondategészen (elemi) s z ö v e g e g y s é g e t (‘Texteinheit’) értek. A mondategész elnevezésében azonban (mind nevében, mind értelmében) igen fontos az egész lexéma: analóg ugyanis a jelentésegész ‘egész’ értelmével, amiről előadásomban beszélni szeretnék. Évek óta viszonyokat nem elkülönült ellentétfajtákként tárgyalja, hanem az elvi jelentésszerkezet egyik (fő) viszonyfajtájaként. Ezt az elvi jelentésszerkezetet reprezentálja az (I) séma.

(I)

$$\left[\begin{array}{lcl} /A_{pr}{}^{*}/ & & /B_{pr}{}^{*}/ \\ /A_{p}/ & de & /B_{p}/ \\ /A_{q}/ & & /B_{q}/ \end{array}\right]$$

Az (I)-gyel reprezentált elvi jelentésszerkezet arra a feltevésre épül, hogy a „de” nem két jelentés, hanem két – lerövidítet – szillogisztikus érvelés (‘entitéma’) viszonyát jelöli (vö. Békési Imre, *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése*. Egy modell az argumentatív szövegtípus tanulmányozásához. JGYTF Kiadó Szeged, 1993).

Az (I)-gyel reprezeltált elvi jelentésszerkezet komponensei egyaránt lehetnek tényállás-leírások, modalitásfajtákat képviselő ún. szubvilágalkotók, valamint performatív szerepű kifejezések. Az elemi szövegegységek mint jelentésegészek Petőfi S. János alapkutatásaiban e három jelentésszintre tagolódnak (Petőfi S. János, a *szövegszignifikáció aspektusai és azok szemiotikai textológiai tárgyalása.* Ebben: Szemiotikai szövegtan 2. 1991. 7-37). A jelentésegészet a következőkben e három szint szerint vázolom fel az (1) és a (2) példa elemzésével.

(1) „ ... [németül] *nem tudom megítélni, ha egy szöveg, egy fordítás hibátlan, de rossz, hibátlanul rossz, hogy nincs se íze, se bűze, azaz nem élvezkedem vele*” (Esterházy Péter, *Egy kék haris*. Szépirodalmi, 1996, 143).

1. A t é n y á l l á s l e í r á s o k s z i n t j e

1. ((Ap) de (Bq))

1. 1. *Hibátlan, de rossz.*

1. 2. *Hibás, de nem rossz.*

2. ((Ap) de (Bp))

2.1 *Hibátlan, de nincs se íze, se bűze.*

2.2. *Hibás, de van íze.*

3. ((Aq) de (Bp))

3. 1. *Rossz, de van íze.*

3.2. *Nem rossz, de nincs se íze, se bűze.*

4. ((Aq) de (Bq))

4.1. *Rossznak kellett volna lennie, de nem lett rossz.*

4.2. *Nem kellett volna rossznak lennie, de rossz lett.*

2. A m o d á l i s t a r t a l m a k (‘s z u b v i l á g a l k o t ó k’) szintje

1.1. **Lehet**, hogy hibátlan, de **tény**, hogy rossz.

1.2. **Kétségtelen**, hogy hibás, de **el kell ismerni**, hogy nem rossz.

2.1. **Lehet**, hogy hibátlan, de **be kell látni**, hogy nincs se íze, se bűze.

2.2. **Kétségtelen**, hogy hibás, de **el kell ismerni**, hogy van íze.

3.1. **Lehet**, hogy rossz, de **el kell ismerni**, hogy van íze.

3.2. **Lehet**, hogy nem rossz, de **be kell látni**, hogy nincs se íze, se bűze.

4.1. **Lehet**, hogy rossznak kellett volna lennie, de **tény**, hogy nem lett rossz.

4.2. **Lehet**, hogy nem kellett volna rossznak lennie, de **tény**, hogy rossz lett.

3. A performatívumok (a kommunikáció legfelső) szintjén érvényesülő viszonyok

Ezt a szintet csupán egyetlen változattal szemléltetem:

Közlöm veled, hogy hibás, de **mentségére szolgáljon**, hogy van íze.

4. A j e l e n t é s s z e r k e z e t s z i n t a k t i k a i a l á s z e r k e s z t é s e

Állítom, hogy *hibátlan, de rossz fordítást* nem érdemes javítgatni,

TUDTOMRA ADTA, **meg van győződve róla,** *hogy a hibátlan, de rossz fordítást* nem érdemes javítgatni.

5. B r a s s a i s á m u e l p é l d á j á t[143] – a fentiek alapján – a következőképpen lehet értelmezni:

„*Látom, de nem értem.*” (Brassai, 1877:87)

((Ap) de (Bq)) TÉNY, hogy *látom,*

((Aq*) de (Bq)) FELTEHETŐLEG, értenem kellene, *de* EL KELL ISMERNEM, hogy *nem értem,*

((Apr*) de (Bq)) Ha valaki egy kézbe fogható tárgyat lát, akkor ő (feltehetőleg) érti is azt, amit lát.

6. Egy szövegegység értékű mondategész jelentésszerkezetének elvi vázlata

(2) [Egy íróküldöttség londoni fogadtatásáról Szabó Piroska útleírása:]

„*Mennyi magyar van itt. Persze nem jött el mind, van, aki megsértődött, ht nem jön, van, aki megsértődött, de azért itt áll, és dühös”* (Szántó Piroska, Bálám szamara és a többiek. Európa Könyvkiadó. 1997. 271).

2.1. „*Persze nem jött el mind*”

[143] Brassai Sámuel, Logika-lélektani alapon fejtegetve. Kolozsvárt, 1877

Egyes entitéma:

(Ap)	Feltevés		
	megsértődött		
(Aq)	Tény		
	nem jön		
(Apr*)	Feltevés		
	Ha valaki megsértődött, akkor az nem jön el.		

Kettős entitéma

(Ap)	Feltevés		
	megsértődött		
(Aq*)	Elvárás	*de azért*	(Bq)Tény
	nem jön	*itt áll*	
(Apr*)	Feltevés		(Bpr*)Feltevés
	Ha valaki megsértődött,		Ha valakiben a kíváncsiság
	akkor az nem jön el		(a személyes érdeklődés stb.)
			erősebb a sértődöttségnél,
			akkor az eljön.

2.2. Persze mind eljött, van, akiben nem él sértődöttség, hát eljön, van aki megsértődött, de azért itt áll.

Persze mind eljött.

Egyes entitéma:

(Ap)	Feltevés		
	nem él sértődöttség benne		
(Aq)	Tény		
	hát eljön		
(Apr*)	Feltevés		
	Ha valakiben nem él sértődöttség, akkor az eljön.		

Kettős entitéma

(Ap)	Feltevés		
	megsértődött		
(Aq*)	Elvárás	*de azért*	(Bq)Tény
	nem jön		*itt áll*
(Apr*)	Feltevés	(Bpr*)	Feltevés
	Ha valaki megsértődött,		Ha valakiben a kíváncsiság
	akkor az nem jön el.		(a személyes érdeklődés stb.)
			erősebb a sértődöttségnél,
			akkor az eljön

B. Fejes Katalin
A szintagmabokor értelmező felbontási lehetőségei

1. A példák „csinált", illetőleg „gyűjtött" jellegéről

A nyelvész egyaránt dolgozik csinált, illetőleg gyűjtött példákkal. A maguk helyén mindkét fajtára szükség van, vitás esetekben – Brassai szerint is – az élőbeszédből gyűjtött „ezer meg ezer" példának nagyobb lehet a meggyőző ereje: „Ezer meg ezer, nem csinált, hanem könyvekből s élőbeszédből gyűjtött példával lehetne kimutatni (...) állításom hibátlanságát, ..." (Brassai *i.m.* 348).

Ha egy nyelvész egyúttal tanárként is dolgozik, nemigen kell önmagának példákat gyűjtenie, bőven ellátják ilyenekkel szemináriumának hallgatói. A hallgatók e példákkal kíváncsiak lehetnek egy eleve követett elmélet igazolására többnyire azonban egy-egy talált mondattal jönnek: „Tessék ezt elemezni az előadáson a tárgyalt elmélet szerint!"

Tanári tapasztalat, hogy az így feltálalt példamondat domináns jegye nem szokott megfelelni az éppen tárgyalt elméletnek – épp ezért hozzák a hallgatók –, kiválóan alkalmas azonban egy másik mondatfelfogás (elemzési-ábrázolási technika) megvilágítására. Arra tehát, hogy hol mondatrészi, illetőleg szófaji viszonyai adják a kérdéses példamondat jellegzetességét, hol pedig a hangsúlyviszonyai. Szerencsés esetben mindkét fő értelmezési irányból elemezhető az élő mondat, legfeljebb az ábrázolásban bizonyul az egyik részletesebbnek vagy teljesebbnek a másiknál. Ezt a problémahelyzetet mutatom be az alábbi, hallgatóim által gyűjtött két példán.

2. Az elemzés tárgya

Az elemzés tárgya a mindkét példamondatban közös s z i n t a g m a b o k o r. Ez egyaránt ábrázolható a közvetlen összetevők szerinti, valamint mondatrészi-szerkezettagi tagolásban, illetőleg hangsúlyviszonyai szerint.

Az (1) példa külön érdekessége, hogy az *almát* tárgy a mondat igéjének a tárgya, ugyanakkor helyileg együtt szerepel a *hullni* igenevet bővítő kettős határozóval (*fájáról földre* hullni).

Az eredeti sorrendet ezért a közvetlen összetevők szerinti elemzéssel nem is lehet megjeleníteni (hiszen az *almát* tárgy közvetlenül az igei csoport alá tartozik); ábrázolni ebben a keretben csak azzal a változással lehet, hogy a tárgyat kivesszük eredeti helyéről.

A mondatrészi-szerkezettani viszonyokat lineárisan leképező keretben az *almát* tárgyat közbeékelődésként jelenítjük meg (vö. 1.1.3.).

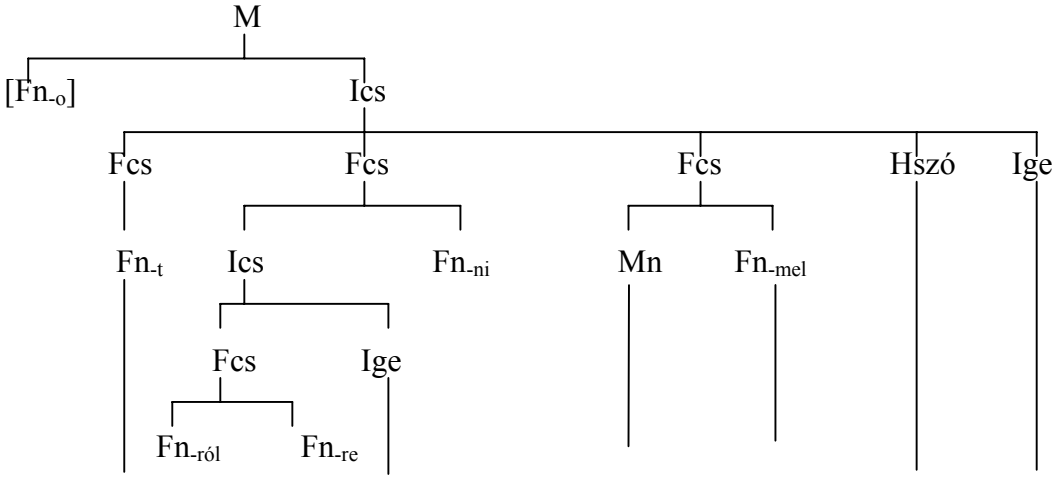
A (2) példa – a z o n o s í t ó (besoroló) formája miatt – két főnévi csoport egymáshoz rendelésekét ábrázolom (azaz itt nem foglalkozom az állítmányi csoport igei természetének elvi megjelenítésével). Ami a (2)-ben a szintagmabokor szempontjából tanulságos, az a szükséges és a lehetséges kiegészítők mondatbeli elhelyezése. A hangsúlyviszonyok szerinti mondattagolás jelentőségét láthatjuk abban, hogy az *elszán* ige kötelező tárgya és határozója (*magát tettre*) b e v e z e t ő része a mondatszerkezetnek, a mondathangsúlyt a saját jelentésével szereplő *nehezen* határozószó kapja meg (természetesen az ige előtt kötelezően elfoglalt pozíció révén). Vagyis itt fölvetődik Joannovics György igaza („... vannak olyan fogalma – idézi Brassai Joannovicsró –,amelyeknek már magukban eredeti természetüknél fogva s z ó r e n d i mozzanatuk van") (Brassai *i.m.* 345-6).

Előre bocsátom még, hogy a mondat hangsúlyviszonyai szerinti tagolásban – Deme László nyomán – ú j s á g o l ó rész(ek)nek nevezem a főhangsúly előtt elkülönítő részeket (vö. 1.2.1., 1.2.2., 1.2.3., 2.2.1.).

3. Példaelemzések

(1) *„Fájáról almát földre hullni saját szememmel sose látta – ebben a newtoni élményben nem volt részem, mind a mai napig."* (Illyés Gyula: Naplójegyzetet 1977-1978. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 397)

(1)

1.1.1. Almát fájáról földre hull-ni saját szememmel sose láttam.
T – ((h-ról ~ h-re) / H-ni) – (jm / H-mel) – H – Á

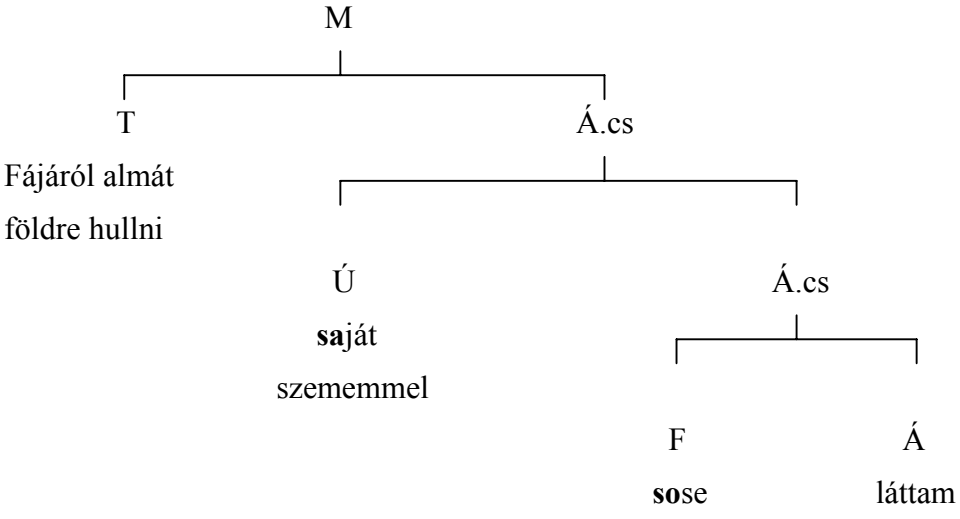
1.1.2.fájáról földre almát hullni

(h-ról ~ h-re) / T H-ni

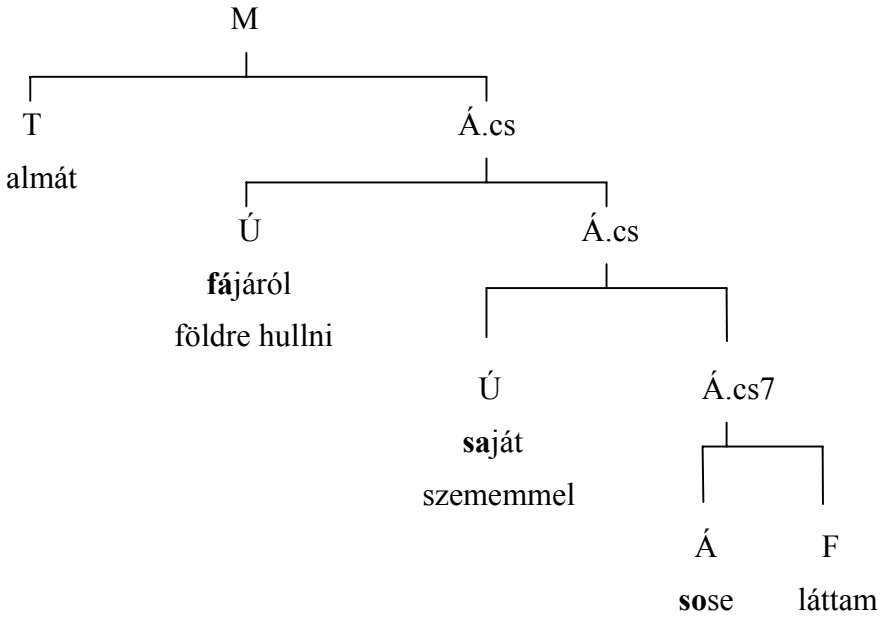
1.1.3. fájáról almát földre hullni

h-ról T h-re \ H-ni

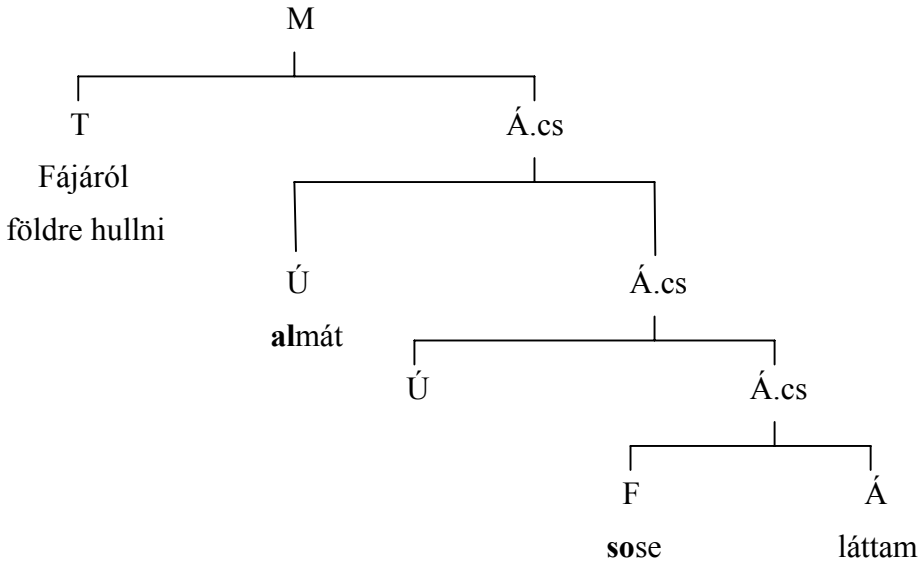
1.2.1.

1.2.2.

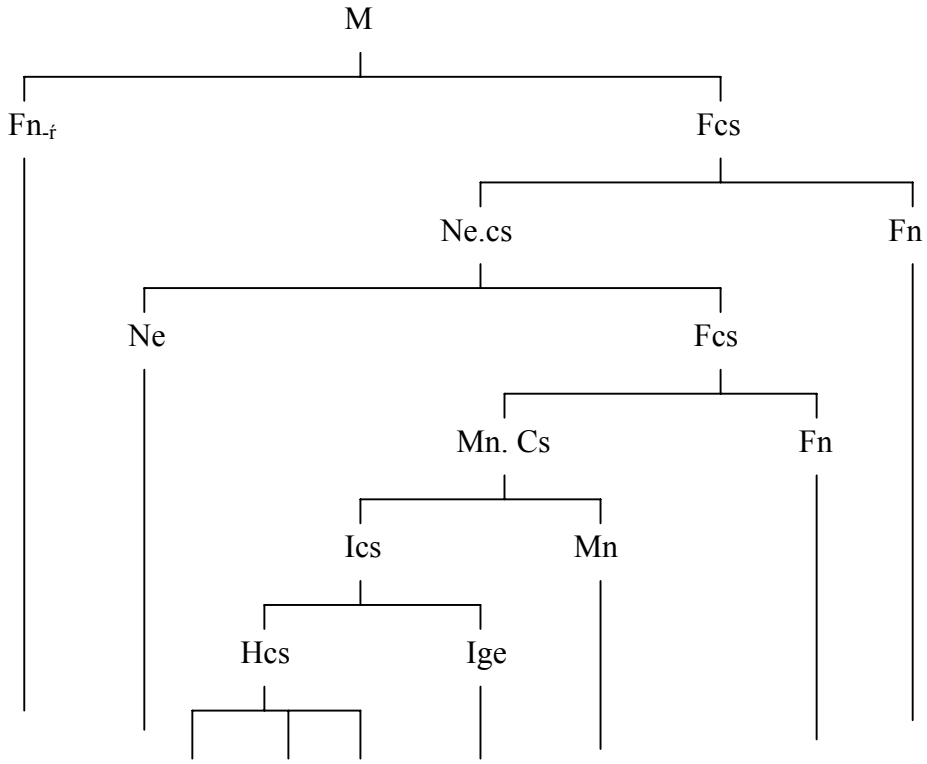
1.2.3.

T= bevezető rész**sa**ját
Ú= újságoló részszememmel
F= főhangsúly

(2) *„Toldi Miklós a magát tettre nehezen elszánó magyar típusa.*" (Kolozsvári Grandpierre Emil: a beton virágai. Magvető Kiadó, Budapest, 1988. 161)

(2)

2.1.1. Toldi Miklós a magát tettre nehezen elszán - ó magyar típusa

a – (((t^3 ~ h^3 ~ h^3) \ jm^2) / jb^1) \ Á

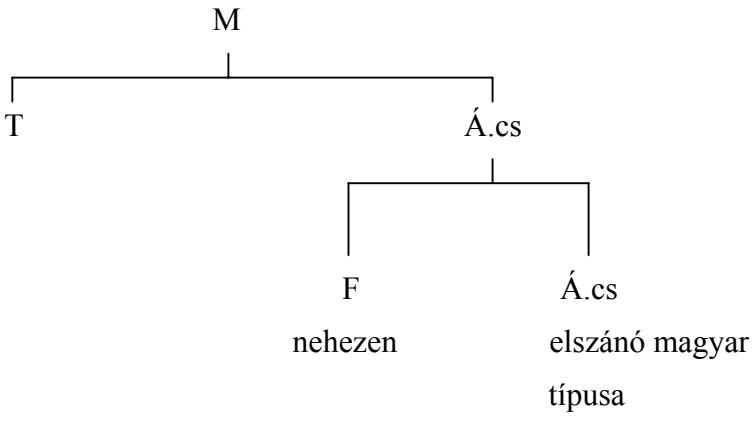
Ne.cs= névelős csoport

Mn.cs= melléknévi csoport

2.1.2. a tettre magát nehezen elszánó

((h^3 ~ t^3 ~ h^3) \ jm^2)

2.2.1.

Toldi Miklós a magát tettre

nehezen elszánó magyar típusa

Irodalom

Brassai Sámuel: Szerény észrevételek a ‘Hangsúly’ című értekezés irányában. Nyr. XVIII (1889). 341-51, 396-406.

Nagy L. János
Kognitív szempontok Brassai gondolkodásában

Az ünnepelt polihisztor emlékére rendezett ülésszak köszöntőjéül korántsem azt a kézenfekvő megközelítést választom, hogy túlozva feldicsérem egy-egy közismert megállapítását, s ilyen módon a nagy elől követőjének vallván magam, megkísérelem az ő babérjaival (is) ékesíteni fejem. Méltó dicséretet kapott már itt is, életében is, monográfiaíróktól is.

Azt a megoldást is elvetettem, hogy bebizonyítsam Brassai Sámuel megállapításai segítségével valamely tudományelméleti vagy elemzési kérdésben – lám, az ő írásai szerint is! – nem valamelyik ellenfelemnek, hanem nekem van igazam. Bármennyire ismert és tehetséges debatteur volt Brassai, emlékére most vitázni nem kívánok.

Úgy sem kívánok eljárni, hogy innen-onnan kiválasztott Brassai-citátumokkal igazolni kívánjam az igazolhatatlant: hogy ti. Brassai – már akkor! – kognitív gondolkodású volt. Bár ez a lehetőség kecsegtetne a legtöbb látványos(nak látszó) eredménnyel, nem követem.

Csábíthatna az is, hogy a nagy kolozsvári polihisztor sokirányú érdeklődését aknázzam ki: a kognitív tudományok természetéhez illően egyeztessem össze vagy általánosítsam az egyes diszciplinák szempontjait. Nem kívánok olyan színben feltűnni, hogy oly sok tudományághoz értek.

Tíz éve lesz annak, hogy a budapesti nyelvészkongresszuson, 1988-ban Gombocz Zoltán írásaira vonatkozóan Kiefer Ferenc feltette a kérdést: „Mit ad Gombocz életműve a mai kutatónak?" Az itteni előadásom sajátos megközelítésben hasonló kérdést tesz föl.

A továbbiakban következzenek azok a megfigyelések, amelyeknek célja a Brassai életmű egy-egy témáját, témakezelését szembesíteni a modern kérdésfeltevésekkel. Ezekkel a megfigyelésekkel reményeim szerint sikerülhet új megvilágításba helyezni a tudománytörténeti tényeket is, a kolozsvári szerző metodológiai eljárásait is.

Amikor az Akadémia Nyelvtudományi Intézete a Várszínház épületébe költözött, a még dobozokba összecsomagolt könyvtárban Kiefer Ferenc tartott nagy érdeklődéssel fogadott előadást a kognitív tudományról. A legutóbbi kognitív összefoglaló az 1996-ban megjelent kötet, a Pléh Csaba szerkesztette *Kognitív tudomány* (Láthatatlan Egyetem, Bp.). Minthogy helyet kapnak benne a klasszikus és a mai kognitív kutatások egyaránt, természetes megoldásul kínálkozik számunkra ebben a párhuzamban szemlélni Brassai elképzeléseinek elemei.

A felvetendő kérdéseket abból a megközelítésből vizsgálom, hogy a tanárképzésben dolgozom. Nyilvánvaló tehát, hogy alapul Brassai egyik munkáját, a Magyar Tudományos Akadémia szervezésében lebonyolított előadássorozat egységes szerkezetbe foglalt, a *módszerről* című kötetét veszem. (A második, javított kiadást használtam, az 1893. évit.) Értelemszerűen csak néhány fejtegetésre térek ki.

1. Az I. rész az 1867. Január 21-ei előadás anyaga: *Mit tanítsunk?* (*I.m.* 3-60).

A Brassaitól adott kiindulás: „... jelen értekezésem tárgya a szűkebb értelemben vett módszer, vagyis a tanmódszer..." (7) az elvekről így szól: „Én hát mind a mellett, hogy a methodust tapasztalati fogalomnak nemcsak megengedném, hanem állítanám is lenni feljebbiekben, még sem a tapasztalást, hanem a philosophiát fogadom iránytűmül a róla teendő észrevételeimben. Mert hiszem a substratuma csak is az emberi felfogás, az emberi ész, és az e körüli, az ezt illető eljárásban az ész egyenes és közvetlen tudománnyá – a philosophiát tartjuk egyedül

biztos kalauznak. Minthogy pedig a philosophia, jelesen az elemző philosophia módszere (a szó széles értelmében) lényegesen deductiv, ezt alkalmazzuk mi is ... a deductiv philosophia, vagy helyesebben, a philosophiai deductio nem törődik a kiindulóul vett értelmezés eredetével. Legyen az inductio vagy speculatio szüleménye; egy ösztönileg érzett, mintegy velünk született eszme, vagy éppen önkényesen állított, oda vetett ötlet: mindegy neki. A definitio egy megengedett, felvett igazság, s minden helyesen húzott következményei apodicticus igazságok, melyeknek bizonyossága valódi és benső tekintetből éppen az, ti. Annyi és nemü, a mi az alapul szolgáló értelmezés dialecticai érvénye pedig magasb, mint emezé." (*I.h*. 9-10)

Világosan kivehető az idézettekből, hogy a *filozófia* fogalom tartalma komplex jellegű. Mint írásaiban az gyakori (l. *Logika, lélektani alpon fejtegetve*, 1858), a különböző tudományágak érintkező sajátosságait könnyedén ötvözi közös keretbe, s tanulságaikat elemzi. Az elvi megközelítéseket egyébként is különösen kedveli. A fentebbi gondolatok a hipotézis lényegére, a szerző felfogásának nominalista jellegére is rávilágítanak.

A tanítás-tanulás folyamatáról van szó, tekintsünk kétféle kettősségre: „Vegyük elébb, mint deductív módhoz illik, összesen. Ha ismereteink proteusi alakzatait – sokszor alakoskodásait – számba vesszük, imént értintett elemeiket csoportozzuk, s a fogalom példájával körzött átruházásuk néző pontjából szemlét tartunk fölöttök, az átadó és a birtokba helyzendő, vulgo: a tanító és tanítvány közt azt a viszonyt leljük, mely szerint az elsőbbnek jeladó, vezérlő, ösztönző szerep jut, holott az alakitás, a testesítés, az alkotás, szóval a végrehajtás a utóbbi egyén felaldata. – Ezekből rögtön felfettébb fontos két jellenvonását hozhatni ki a két félnek. Látnivaló ugyanis, hogy a tanítvány feladata az észnek abban a természetes és közönséges működésben áll, melyet az ember tanulva és nem tanulva mindennap, de mondhatni, minden pillanatban csaknem szakadatlanul és majd nem önkénytelenül mível, mert végrehajtása szükségét érzi, ti- éreztetik vele és alkalmat szolgálatnak reá neki az életnek minden viszonyai és körülményei, holott a tanító működése csak is alkalmi, csak is a tanítványokhoz való viszonyára szorítkozik – az eljárás benne ama közönségestől merőben különbözik, – eszközeit és fogásait magának a működőnek kell az eleibe adott czélhoz képest kitalálni, úgy szólva, teremteni: mely vonások és jegyek a »mesterség« fogalmát jelelik világosan. A tanulás fő és lényeges jellemvonása tehát az, hogy *természetes*, a tanítás szembeszökő, és voltaképi minősége, tulajdonsága meg az, hogy *mesterséges*." (*I.m.* 18-9)

Különválasztja tehát Brassai a természetes tanulást a mesterséges tanítástól: a kétféleség messzire vezető következményeire ilyen módon hívja fel a figyelmet. A másik kettősség a kétféle szerep világos megkülönböztetése: nemcsak a tanítóé és a tanítványé, hanem a *mondóé* és a *hallóé* is. A tanítás soha nem nélkülözheti annak figyelembevételét (tankönyvírók, figyelem!), hogy „a működőnek" szempontjait és fontosságát érvényesítse. Ha ugyanis figyelembe veszi, akkor mindinkább *természetes* lesz a *mesterséges*nek egyre nagyobb része. Így lehetséges annak eredményes megvalósítása, hogy a tanítvány „úgy szólva, teremteni" legyen képes az ismereteit. A *mondó* és a *halló* szerep különválasztása és együttes érvényesítésük is jelen van Brassai írásaiban. Ezeknek a szerepeknek a tisztázása magától értetődően vezet el a közlésben alkalmazott eszközök többféle médiumának megfigyeléséhez. (l. *Logika*... I. Fej. 8.)

Jegyezzük meg, hogy a Logika ... I. fejezetének alcímei is igen jól szemléltetik a szerző logikafelfogását: „Az eszmékről. l. A logika czélja. (*...az emberek közt egymást értésök eszközlése...*); -2. A logika tárgya. -3. Honnan ered a beszéd? -4. Más módjai a közlekedésnek mik? ... -5. Kik vesznek részt az értelmesség ügyében?... -9. Milyen az a képzelődés, mely a szó hallására ébred? -10. Mit mond a természettan az érzékletről?" (*Logika*...3-4-5) a fenti, tipikusan mentális természetű követelményeknek tesznek eleget Brassai elébb idézett gondolatai mellett további, ugyancsak a *módszerről* című munkájának elvei is. Ilyen pl. „A

tanítandó eszmék a tanítvány elméje érettségének szabottak legyenek."(II. rész 3; *i.m*. 96); „Minden fogalmat maga természete szerint készítsünk elő." (II. rész 7; *i.m.* 133); stb. Igen messzire s más irányba vinne, ha a Grimmtől idézett gondolatokból vezetnénk tovább az itteni menetet: „...a szintaxis a grammatika határain túl esik..." (*i.m.* 79).

2. Lássuk, hogyan összegzi a Pléh Csaba szerkesztette kötet a kognitív tudomány két korszakát.

2.1. Az elsőből J. Haugeland, J. Fodor, P. Smolensky, J.R. Searle és D.C. Dennett tanulmánya kerül az olvasó kezébe. Pléh Csaba így foglalja össze a szempontokat.

„- A megismerés jellemezhető szimbólumok soklépcsős átkódolási folyamatként.

- A(z emberi) információfeldolgozás szekvencionálisan, lineárisan működik.

- Feldolgozási kapacitásainak közös korlátja van, ergo minden feladatot egyetlen közös nyelvre, s egy közös erőforrás megterhelésére fordítunk le.

- A feldolgozásban viszonylag kicsiny kapacitású operatív tárak és óriási kapacitású háttértárak működnek együtt. A háttértárakban vannak tudásaink, az operatívtárakban pedig az aktivált tudások és a beérkező anyagok.

- Megismerésünknek egyetlen aktív feldolgozó középpontja van, ez felel meg a hagyományos kartéziánus egységének." (*i.m.* 16)

A konnekcionista alternatíva jegyében S. Ullmann, J. Fodor, Hernád István, M. Piattelli-Palmarini, A. Karmiloff-Smith tanulmányai előtt a második korszak elveit így taglalja:

„- idegrendszerű modellálás;

- minden tudásunk csomópontok izgalmával s a köztük levő facilitációs és gátló kapcsolatokkal írható le;

- a hálózatok címkézetlenek (a lecsupaszított modell);

- nincsenek szimbólumok és szabályok;

- párhuzamos aktiválás és versengés jellemzi a rendszert;

- a tudás a hálózat egy részének aktivált állapota;

- minden reprezentáció kicsiny építőkövekből áll össze;

- a tanulás a hálózat súlyviszonyainak beállítása;

- a sémák a konnekcionista rendszerben együtt aktivált hálózatrészek;

- a »neurális«, pszichológiai és számítástechnikai modellálás új szövetsége." (*I.m.* 25-8)

2.2. A kognitív tudomány e kétféle megközelítési módja elsőbben a *kognitív pszichológiát* jelenti, amelynek tehát az egyik kulcsfogalma a modularitás, a jellemzői a számítógépes analógiák; a későbbi viszont 'szervesség'-et jelent, jellemzői élettani analógiák. (Ma már nem is az agy működése, hanem a máj működése szolgáltatja az analógiákat.)

3. Melyek azok a Brassai-jellemzők, amelyek indokolják a kognitív megközelítés figyelmét?

Említsük először a *komplexitást*. Ez a Brassai gondolkodásmódjának uralkodó vonása. Erre vezethető vissza az is, hogy anyagának tárgyalásában a releváns összetevőkre bontás által felvetett határkérdések elől sem tér ki. Ezeknek az összetevőknek a vizsgálatában a modularitásra is hajlik, l. 'lélek izmai' vagy a nyelv-matematika-történelem hármas bemutatását.

Fontos kiemelnünk a *heurisztikus* elvet. A nyelvtanulásban sikeres tankönyve is igazolta, hogy az indukcióra épített: nem esetrendszerből, hanem egyes esetekből indult ki.

Jellemzi a rugalmasság, elég emlékeztetnünk véleményére a tudományos hipotézisről.

Igen fontos újra hangsúlyoznunk az ismeretek elsajátításában a kreativitás tényezőjét: bár minél több tankönyvi és tantervi koncepcióban érvényesülne!

A fogalom és környezete, a mondat jelentésével kapcsolatos Brassai-fejtegetések egyaránt felhívják magukra a modern kutatások figyelmét.

4. Térjünk ki itt az egyik igen színvonalas gondolatmenetre a Brassai-irodalomból. Elekfi László plauzibilis felvetést tesz a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat Saussure-től örökölt kettősségével, a mondat-megnyilatkozás (rendszermondat-szövegmondat) párhuzammal kapcsolatban (MNy. XLVI, 351-9). Azt javasolja, hogy a mondattípus is bevezethető legyen. Született is értekezés ezt felhasználva, Németh T. Enikő munkája (NyTudÉrt., 142.sz.).

tankönyveinkben, a „Nyelv-szöveg-játék" anyagaiban a sausure-i kettősség értelmezésében arra jutottunk szerzőtársaimmal, Kertész Józsefnével és Palotásné Nagy Évával, hogy a két fogalomsor között felteszünk egy-egy pozíciót a köztes jelenségek számára. Ha ugyanis a nyelvi rendszert a fonéma-morféma-lexéma-szintagma-rendszermondat sorral veszem, mindegyik realizációkkal rendelkezik a valóságban, lévén mindegyik elméleti, nem a közlés valóságával létező kategória. Az adott realizációk között lesznek különböző tényezőktől meghatározott tipikus realizációk is. Ha pedig a nyelvhasználat összetevőit vesszük, a szöveg(egész) – szövegrész-bekezdés(nyi egység) – mondattömb – szövegmondat sorral az egyes összetevők realizációi, ezeknek a realizációknak a pragmatikai tényezőktől függő tipikus realizációi lesznek figyelemreméltók. Vigyázat! Nem állítottam a kétféle realizáció vagy a realizációtípusok egybeesését!

5. Úgy véljük, a Brassai-hagyaték és a Brassai-irodalom egyaránt méltó a mai kutatások, a mai kutatók további és tüzetes figyelmére. Jelentős következményei lehetnek pl. A legújabb, éppen Kolozsvárról indult kognitív kutatás és a nagy elől kapcsolatai vizsgálatának. (L. Szilágyi N. Sándor, *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács.)

Irodalom

a szegedi egyetemi és főiskolai könyvtárakban **Brassai Sámuel** munkásságáról

1. Brassai Sámuel, a *füvészet elemeinek vázolatai.* D. Lindlez János nyomán Brassai Sámuel által Kolozsvárt, 1836. Tilsch és Fia 1621.

2. Brassai Sámuel, *Bankismeret*. Kolozsvár, 1842.

3. Brassai Sámuel, *Logika lélektani alapon fejtegetve*. Pest, 1858. Eggenberger, Geibel, 170 p.

4. Brassai Sámuel, *Az akadémia igazsága*. Kolozsvár, 1862. Stein J. VI. 48 1.

5. Brassai Sámuel, a *módszerről.* I. rész. Mit tanítsunk? Pest, 1867, 48 1.

6. Brassai Sámuel, *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában*. I rész. Az egyszerű és egyszerűen bővített mondat. Kolozsvár, 1869. Stein János kiad. 211 1.

7. Brassai Sámuel, a *magyar bővített mondat*. Pest, 1870, 46 1.

8. Brassai Sámuel, *Számító Sokrates*. Fejbeli számítás. Kolozsvár, 1871.

9. Brassai Sámuel, *Commentator commentarius.* Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázói után. Pest, 1872. Eggenberger-féle Akad. könyvkereskedés 109 1.

10. Brassai Sámuel, *Paraleipomena kai diorthoumena*. A mit nem mondtak s a mit roszul mondtak a commentatorok. Virg. Aeneise 2. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra. Bp., 1873. Eggenberger (Hoffman és Molnár) 151 1.

11. Brassai Sámuel, a *neo- és palaeologia ügyében*. Bp., 1875. M.T. Akadémia Könyvkiadkóhivatala. 481.

12. Brassai Sámuel, *Logikai tanulmányok.* Bp. 1877. 27 1.

13. Brassai Sámuel, *a nyelvújítás és Ballagi*. Bp., Kolozsvár, 1881.

14. Brassai Sámuel, *a mondat dualismusa*. Bp., 1885. 92 1.

15. Brassai Sámuel, *Szórend és Accentus.* Bp., 1888. 60 1.

16. Brassai Sámuel, *a módszerről.* 2. jav. kiadás. Kolozsvár, 1892. Stein 1881.

17. Brassai Sámuel, *Az igazi positiv philosophia*. Bp., 1896. 57 1.

18. Brassai Sámuel, *Módszer és némi alkalmazásai.* II. Értekezés. Pest, 1896. 69.p

19. *Euklides elemei XV. könyv*. Ford. Brassai Sámuel. Pest, 1865. Eggenberger F.M.T. Akadémia XIV. 635 1.

20. Sollogub (Vladimir Andrejevics) gróf, *a gyógyszerészné*. Beszély. Oroszból fordította Brassai Sámuel. Bp., 1877.

21. Ballagi Mór, *Brassai (Sámuel) és a nyelvújítás*. Bp., 22 1.

22. *Brassai Sámuel koporsója mellett.* Ima és beszédek. Kolozsvárt, 1897. június 26. (Szerzők): Ferencz József, Finály Henrik, Ny. Ajtai K. Albert 16 1.

23. Kőváry László, a *száz évet élet Dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái (1797-1897)*. Kolozsvár, 1897. Ny. Ajtai K. Albert 74 1.

24. Kozma Ferencz, *Brassai Sámuel mint aesthetikus és műkritika*. Bp., 1900. 112 1.

25. *Brassai Sámuel síremléke*. Átadási ünnepség, 1910. okt. 2. Kiadta az Emlékbizottság. Kolozsvár, 1910. Ny. Ajtai K. Albert 34 p.

26. Kaiblinger Fülöp*, Brassai Sámuel nyelvtanítási reformja.* Bp., 1910, Bp., Székesfőváros. Ny. 45 1.

27. Fritz József, *Brassai Sámuel*. Monográfia. Bp., 1911. Németh J. 202. p. Új kiadás Bp., 1912. Németh J.

28. Boros György, *Brassail számelmélete*. A magyar unitárius Egyház Képviselő Tanács megbízásából. Cluj-Kolozsvár, 1927. Minerva 372 1.

29. *Kolozsvári magyar muzsikusok emlékvilága*. Szemelvények a XIX. sz. zenei írásaiból. Vál., bev., jegyz. Lakatos István. Bukarest, 1973. Kriterion 210 1.

30. Mikó Imre. *Az utolsó erdélyi polihisztor.* Száz dokumentum s történet Brassai Sámuelről. Bukarest, 1975. Kriterion 373 1.

Horváth László

Igék és igenevek kötött és szabad határozóinak aránya korai középmagyar szövegekben

1. Százhúsz évnél is több telt el azóta, hogy Brassai Sámuel akadémiai előadásában az igét – mint a mondat uralkodó középpontját – a Naphoz, bővítményeit pedig (beleértve az alanyt is) a Nap körül keringő planétákhoz hasonlította (1873: 5-6). Mint értekezéséből kitűnik, a szerző annak ellenére is bátran vállalta igeközpontú szemléletét, hogy tudván tudta: felfedezése esetleg csak évtizedek múltán számíthat kedvező fogadtatásra (uo. 5.). Az erdélyi polihisztor gondolatai ma már nem idegenek sem a hagyományosabb, sem a modernebb nyelvészeti iskoláktól, sőt az általános és magyar leíró nyelvészeti munkák mellett egyre nagyobb szerephez jutnak a nyelvtörténeti kutatásokban is.

Az utóbbi megállapítás legbeszédesebb bizonyítéka a magyar nyelv múltjára vonatkozó szakirodalomból Forgács Tamás értekezése és vonzatszótára (1996). Számos erénye közül az egyik legfontosabb, hogy gyakorisági szempontokat is érvényesítve vállalkozik nyelvtörténeti szövegvizsgálatra. Ez már csak azért is említésre méltó, mert a TNyt.-nek az igei és az igenévi csoportot bemutató fejezetei (R. Hutás 1995) adósok maradnak a statisztikai adatokkal.

A magyar igék és igenevek vonzatainak és szabad bővítményeinek szövegbeli arányaira vonatkozó statisztikát nem ismerek, erre a kérdésre még Forgács említett könyve (1996) sem tér ki. A névszókkal, a határozószókkal és az alárendelő összetett mondatokkal kapcsolatban a TNyt. II/2 kötetének (1995) S. Hámori Antónia és Haader Lea írta fejezetei a kötött és a szabad szerkesztésmód arányairól is tájékoztatást adnak; megemlítem még S. Hámori Antónia hamarosan megjelenő tanulmányát (1997) a Horvát-kódex melléknévi szerkezeteiről.

2. Attól kezdve, hogy először hallottam a vonzatosság problematikájáról, fel-felmerül bennem a kérdés: milyen lehet az egyes nyelvtörténeti korszakokban, illetőleg a különféle műfajokban a kötött és a szabad bővítmények aránya? Amikor döntés született a TNyt. munkálatainak folytatásáról, nekem jutott az igei és az igenévi csoport fejezete, így már nemcsak a személyes kíváncsiság, hanem a kutatói feladat is arra ösztönöz hogy megpróbáljak választ adni.

A vizsgálódást mai magyar szövegeken lenne a legcélszerűbb kezdeni, mivel a vonzatok és a szabad bővítmények megkülönböztetéséhez, továbbá a kötelező és a fakultatív vonzatok elhatárolásához a szinkrón anyanyelvi kompetencia biztosabb alap, mint a diakrón pótkompetencia (vö. Forgács 1996:29-31). Miért választottam mégis középmagyar szövegeket? Egyrészt természetesen azért, hogy ilyen módon is ismerkedjem a TNyt. készülő történetének korpuszával; másrészt pedig azért, mert az a véleményem, hogy a középmagyar kor méltatlanul szorul háttérbe nyelvünk történeti vizsgálatában, igyekszem tehát minden lehetőséget megragadni arra, hogy felhívjam a figyelmet erre a hiányosságra (vö. Horváth 1991: 3, 1996:15).

Mostani előadásom a korai középmagyar időszakból, a XVI. század második feléből származó szövegeken alapul. Ezeket öt műfajból válogattam. Minden műfajt két-két, egyenként 3 ezer n hosszúságú szövegrészlet képvisel: az elbeszélő prózát Heltai Gáspár krónikája és Martonfalvy Imre emlékirata, a fejtegető prózát Bornemissza Péter prédikációja és az Orvosi könyv, a drámát Sztárai Mihály hitvitázó darabja és Ballasi Bálint pásztorjátéka, a perszövegeket úriszéki iratok és az Új Székely Oklevéltár, a misszíliseket pedig Telegdy Pál és Telegdy Kata levelei.

Az igei és igenévi vonzatok és szabad bővítmények arányainak vizsgálatát a határozók körére korlátoztam, mivel az alany, illetőleg a tárgy a mondatban csakis kötött bővítményként szerepelhet. Statisztikám tehát a feldolgozott szövegrészletek kötött és szabad határozóinak arányát tükrözi, megkülönböztetve a kötelező és a fakultatív vonzatokat is. A számláláskor csak a szövegben ténylegesen jelen lévő határozókat vettem figyelembe, az ellipszis miatt „lappangókat" nem. Ezzel már többé-kevésbé azt is elárultam, hogy az elemzés során nem a szerkezeti alaptagból indultam ki, hanem a határozóból, s ahhoz kerestem meg az általa bővített igét vagy igenevet. Úgy vélem, sem a kopernikuszi világképet, sem Brassai Sámuel nyelvszemléletét nem sérti, ha a „bolygók" irányából tekintünk a „központi égitestre".

3. Az eredmények bemutatása előtt szólnom kell még a vizsgálatból kizárt adatokról, valamint az adatszámlálás és a kötöttség szerinti osztályozás néhány elvéről, módszerért. Itt köszönöm meg azokat a hasznos tanácsokat, melyeket munkám során Haader Leától és Kugler Nórától kaptam.

a) a nyelvtanírás és az egyetemi nyelvészeti oktatás (vö. pl. Szemere 1972) egészen az utóbbi évekig nem különböztette meg a határozószókat és a partikulákat. Keszler Borbálát (1995:304-5) és másokat (l. A Keszler idézte szakirodalmat uo. 306-8) követve a partikulákat nem tartom önálló mondatrésznek, így határozónak sem. A határozószó önállóan felelhet kiegészítendő kérdésre, a partikula viszont nem. A kérdéspróba elvégzése után például a következő szócskákat partikulának minősítve kirekesztettem adataim közül: 1588: „holot *meg* ['még'] helie uolt az ßermirmetessignek" (TelegdyPLev. 19); 1559: "Vallyéc el *immar* ezis" (Sztárai: IP. 33);– határozószónak tekintettem, így a határozószók közé soroltam viszont ezt: 1559: „mayd le ütöc mellettek a platzaual" (uo. 38).

A statisztikából kimaradtak az inkább kötőszónak, mint határozószónak tekinthető elemek is; például: 1578: „*Az mellet* szörnyü lator szoc, es ektelen szitkoc iü ki szaiokbol" (Bornemissza: Örd. 211).

Értekezésében Forgács Tamás (1996: 16-21) elvileg elismeri a névszók valenciahordozó szerepét, de praktikus okoból csak igéket és igei frazeologizmusokat szerepeltet vonzatszótárában címszóként. Bemutatja a kopula szerepéről folytatott vitákat is, é – szintén a szótárazás megkönnyítésére – a névszói és a névszói-igei állítmány esetében a kopulát (legyen az akár *ř* fokú) nevezi meg valenciahordozóként. Mivel engem lexikográfiai szempontok nem kötöttek, megtehettem, hogy azokban a kifejezésekben, melyeknek az ige kevéssé tartalmas, s inkább csak a névszó „igésítésére" szolgál, a határozót a névszó bővítményeként kihagyjam felmérésemből. Két példa: 1575: „*E gyermeckel* ennekem v t a m vólna" (Heltai: Chron. 81b); 1590: "erreöl tettwnk volt panazt" (ÚSzékOkl. 114). Más jellegű kapcsolat, ha a határozó (elvben) egyaránt tartozhat az igéhez és a névszóhoz; ilyenkor bátran minősíthető az ige bővítményének: 1585: „ayanlom zolgálatomat *Ew Nganak*" (Martonfalvy: Eml. 22).

A birtokviszonyt tartalmazó mondatokban olykor nemigen lehet elválasztani a genitivust a dativustól, azaz nehéz eldönteni, hogy névszói vagy igei alaptaggal állunk szemben. Például: 1588: „hogj az *Vadsagnak* immar uige ßakadna" (TelegdyPLev. 18). Az ilyen adatokat jobbnak látnom mellőzni.

Egyes állandósult szókapcsolatokban a határozót a főnév bővítményeként kezeltem: 1592: „*Istennek* hala ['hála']" (TelegdyPLev. 37). Ha viszont (feltehetőleg az érzelmi telítettség miatt) az ige kimaradt a mondatból, de a vonzatot megkövetelő igekötő jelen van, a vonzott határozót teljes értékű igei bővítménynek tartom: 1590: „Noh hozzá [kb. vágjatok] az lopo beste lelek kuruakhoz" (ÚszékOkl. 114)

Nemrég a Magyar Nyelvőrben folyt vita az összetett jelző problémájáról (Balogh 1996, ill. Lengyel 1996). Ha a *való* nem vezethető vissza a tartalmas létigére, hanem segédelemként

pusztán arra szolgál, hogy egy határozói alakú mondatrészt alkalmassá tegyen a jelzői szerepre, akkor igenévi szerkezetről nem beszélhetünk, tehát a számláláskor az efféle adatokat nem vehettem figyelembe: 1590: „*valamire* valo gondolatjában az alperes [...] tamada reank" (ÚszékOkl. 114). Ellenben akkor, ha a *való* ténylegesen a *van* igeneve, jellemző rá a saját határozó: 1585: „[Mi az asszonyunknak] *k wl* walo [...] Maiorsagat […] meg tartotok" (Martonfalvy: Eml. 21.)

A statisztika készítésekor a halmozott határozókkal egyetlen bővítményként számoltam; például: 1585 "[Asszonyom] Engewmet penig sok *keressel fogadasokkal* esmegh papan hagia" (Martonfalvy: Eml. 22). Ugyanígy tettem a kettős, az összakapcsolt és az értelmezőszerű határozókkal: 1600: "*naprul napra* uarnam az Vr Istentűl gjogyulasomat" (TelegdyKLev. 202); 1589: "Ha penigh czak hozad szoltamis *fel eößtendöben egyßer*" (Balassi: SzKom. 73); 1575: "[Morzsinai] *ott* lakéc *nálloc*" (Heltai: Chron. 81b).

Az elemzés egyik legfontosabb kérdése az utaló- és kötőszók kezelése. Ez persze szorosan összefügg azzal is, hogy a gyakorisági vizsgálatban figyelembe vegyük-e a mellékmondat alakjában kifejtett bővítményeket. Úgy döntötte – a bővítmények irányából nézve ez látszik egyszerűbbnek és logikusabbna –,hogy mind a főmondat, mind a mellékmondat valamennyi határozóját bevonom a statisztikába, beleértve az utalószó és a vonatkozó kötőszó funkcióját ellátókat is, a mellékmondatot mint egészet azonban nem veszem fel adataim közé. e nehéz és vitatható elhatározás következménye például az, hogy a mellékmondatban az igének két azonos szerepű, mégis külön-külön számításba veendő határozója lehet, ha az egyikük kötőszó: 1575: "*midön* ŕ Király allŕ iöt vólna *ebéd vtán* az var piatzára" (Heltai: Chron. 82a).

Az is előfordult, bár csupán kivételesképpen, hogy a magyar mondatba való szerves beilleszkedése miatt idegen nyelvi kifejezést is teljes értékű határozónak ítéltem, noha a bővítménytől induló elemzésben ez nem egészen következetes megoldás: 1590: "meli SzentMartont Homorod-SzentMartonnak hynak *in sede Uduarhely*" (ÚSzékOkl. 114).

b) a valenciaelmélet kulcskérdése a bővítménynek kötöttség szerinti osztályozása. Ez elméleti síkon is bonyolult, a konkrét szövegvizsgálatban tovább halmozódnak a problémák, nyelvtörténeti szövegeket elemezve pedig még szinkrón beszélői kompetenciánk sem ad fogódzót.

Forgács Tamás (1996: 34-44) a MünchK.-ből választott korpuszt vizsválva a mondategységek határainak meghúzása a mondatrekonstrukció (vagyis például az ellipszis miatti hiányok megszüntetése) után – Greule nyomán – az affinitativitás elvét követi a bővítmények osztályozásában: kötelező vonzatnak az adott valenciahorodozó mellett mindig megjelenő bővítményt minősíti, fakultatív vonzatnak az 50%-nál gyakrabban szereplőt, szabad bővítménynek pedig az ennél ritkábbat. Forgács igyekszik ezt a módszert következetesen, de nem mereven alkalmazni: H. Molnár Ilonát (1969:233) idézve figyelmezteti az olvasót arra, hogy a statisztika olykor megtévesztő lehet, „mert a teljesen szabad bővítmények gyakorisága egy-egy ige mellett sokszor jóval nagyobb, mint a vonzaté".

Részben e csapda, részben szövegrészleteim rövidsége az oka annak, hogy Greule és Forgács módszere helyett inkább Gerhard Helbig (pl. 1978: 144.63) és Komlósy András (1992: 315-20) tesztjeit alkalmaztam az elhagyhatósági próbát, a transzformációs mondatpróbát, az igemáspróbát, helyettesítési próbákat stb. Az említett szerzők elismerik, hogy ezek sem oldanak meg minden problémát, és Forgácsnak (1996:28) is igaza van abban, hogy az elemző nehezen szabadulhat saját szinkrón nyelvérzékének fogságából. Ha azonban azt szeretnénk, hogy a kötött és szabad bővítmények arányairól valamikor olyanféle mutatóink legyenek, mint Deme Lászlónak (1971) bizonyos mondatszerkezeti sajátságokról, akkor vállalni kell a tévedés kockázatát is.

Az elemzési szempontok kiegészítéseként itt említem meg, hogy szerintem a bővítmény kötöttségét esetleg néha maga a műfaj is eredményezheti. Erre a jelenségre a levelekben találtam példát, ahol az egyébként szabad hely- és időhatározó a keltezésben az *Irtam, kelt* típusú igék mellett kötelező vonzatnak nevezhető: 1592: „*Irtam Vardaban Vasarnap 92*" (TelegdyPLev. 37); 1588: „*Zetemben* kólt *ma hetfün* 88" (uo. 19).

4. Szövegvizsgálati kísérletem eredményeit a mellékelt táblázat összegzi. Az igéhez, illetőleg névszóhoz tartozó kötelező (=k), fakultatív (=f) és szabad (=sz) határozó előfordulási száma alatt az egyes rovatokban százalékarányukat is feltüntetem; a kurzív számok az igei és az igenévi bővítmények részesedését jelzik.

Hasonló felmérések híján az eredményeket egyelőre csak előfeltevésekkel vethetjük össze. A gyűjtés megkezdése előtt például arra számítottam, hogy az elbeszélő prózában sok lesz a hely- és az időhatározó, s ez megnöveli a szabad határozók részesedését; láthatjuk azonban, hogy a szabad határozók aránya a fejtegető prózában és a drámában valamivel nagyobb, mint az elbeszélő prózában.

Az egyes műfajokban megfigyelhető vonzat: a szabad határozó arányok egymáshoz viszonyított különbsége statisztikailag nem számottevő, még a leginkább ellentétes képet mutató fejtegető próza és levél közötti eltérés sem szignifikáns ($p > 0,05$).– Az egyes műfajokban belül sem számottevők a különbségek, hiába vannak fölényben például Sztárainál a vonzatok,

Balassinál viszont a szabad határozók.

A csaknem 750 adatra vonatkozó összegzésből kiderül, hogy a korpusz egészében a vonzatként és a szabad bővítményként szereplő határozók száma nagyjából egyensúlyban van, s ugyanez mondható el a vonzatokon belül a kötelező és a fakultatív határozókról. A kötelező vonzatok részesedése Sztárai drámájában, a fakultatívaké Telegdy Kata levelében, a szabad határozóké pedig Bornemissza és Balassi műveiben a legtekintélyesebb.

5. A bemutatott (szerény terjedelmű) XVI. századi szinkrón metszet a középmagyar kor egészére vonatkozó diakrón összehasonlító vizsgálat részlete. A teljesebb áttekintés a műfajok is pontosabb képet adhat. A korpusznak és az időbeli határoknak a tágítása nyilvánvalóan egyre megbízhatóbbá teheti az eredményeket.

Bár hasznosnak tartom, ha a vonzatosság kérdéseit a bővítmények irányából is szemügyre vesszük, sőt véleményem szerint olykor az alaptag és a bővítmény felől egy vizsgálaton belül akár váltakozva is indulhatunk (vö. Horváth 1991b), a legcélszerűbb, ha – Brassai Sámuel szellemében – az alaptag, vagyis maga az ige az elemzés kezdőpontja és egyben centruma.

A grammatikai kutatások, szövegvizsgálatok folyamán erősen érezhető egy következetes szemléletű, gondosan szerkesztett vonzatszótár hiánya. Írásomat abban a reményben zárom, hogy nem kell rá beláthatatlan ideig várnunk, sőt egyszer talán egy magyar nyelvtörténeti vonzatszótárt is kezünkbe vehetünk.

Korpusz	igéhez				igenévhez				összesen			
	k	f	sz	össz	k	f	sz	össz	k	f	sz	össz
Heltai:Chron. %	25 **30**	18 **22**	40 **48**	83 *90*	2 **22**	3 **33**	4 **44**	9 *10*	27 **29**	21 **23**	44 **48**	92
Martonfalvy: Eml. %	9 **16**	15 **27**	32 **57**	56 *82*	5 **42**	2 **17**	5 **42**	10 *18*	14 **21**	17 **25**	37 **54**	68
elbeszélő próza %	34 **24**	33 **24**	72 **52**	139 *87*	7 **33**	5 **24**	9 **43**	21 *13*	41 **26**	38 **24**	81 **51**	160
Bornemissza: Örd. %	13 **21**	11 **18**	38 **61**	62 *98*	1 **100**	- -	- -	1 *2*	14 **22**	11 **17**	38 **60**	63
OrvK. %	16 **24**	12 **18**	38 **58**	66 *96*	1 **33**	1 **33**	1 **33**	3 *4*	17 **25**	13 **19**	39 **57**	69
fejtegető próza %	29 **23**	23 **18**	76 **59**	128 *97*	2 **50**	1 **25**	1 **25**	4 *3*	31 **23**	24 **18**	77 **58**	132
Sztárai. IP. %	27 **36**	11 **15**	36 **49**	74 *95*	2 **50**	1 **25**	1 **25**	4 *5*	29 **37**	12 **15**	37 **47**	78
Balassi: SzKom. %	15 **19**	15 **19**	51 **63**	81 *95*	1 **25**	3 **75**	- -	4 *5*	16 **19**	18 **21**	51 **60**	85
dráma %	42 **27**	26 **17**	87 **56**	155 *95*	3 **38**	4 **50**	1 **13**	8 *5*	45 **28**	30 **18**	88 **54**	163
Úriszék %	20 **32**	19 **30**	24 **38**	63 *95*	1 **33**	1 **33**	1 **33**	3 *5*	21 **32**	20 **30**	25 **38**	66
ÚszékOkl. %	12 **21**	10 **18**	35 **61**	57 *83*	4 **33**	4 **33**	4 **33**	12 *17*	16 **23**	14 **20**	39 **57**	69
perszöveg %	32 **27**	29 **24**	59 **49**	120 *89*	5 **33**	5 **33**	5 **33**	15 *11*	37 **27**	34 **25**	64 **47**	135
TelegdyPLev. %	22 **27**	21 **26**	387 **92**	4 *57*	81 **92**	1 **14**	2 **29**	7 *8*	26 **30**	22 **25**	40 **45**	88
TelegdyPLev. %	6 **10**	23 **37**	33 **53**	62 *94*	1 **25**	3 **75**	- -	4 *6*	7 **11**	26 **39**	33 **50**	66
levél %	28 **30**	44 **31**	71 **50**	143 *93*	5 **45**	4 **36**	2 **18**	11 *7*	33 **21**	48 **32**	73 **47**	154
összesen %	165 **24**	155 **23**	365 **53**	685 *92*	22 **37**	19 **32**	18 **31**	59 *8*	187 **25**	174 **23**	383 **51**	744

A korpusz rövidítésjegyzése

(szögletes zárójelben a nyelvemlék datálása)

Balassi: SzKom. [1589] = Ján Miśianik-Eckhardt Sándor-Klaniczay Tibor, *Balassi Bálint Szép magyar komédiája*. Irodalomtörténeti Füzetek. 25.sz. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1959. 72-4.

Bornemissza: Örd. [1578] = Bornemissza Péter, *Ördögi kísértetek*. A kiadást gondozta és Jegyzetekkel ellátta: Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955. 210-1.

Heltai: Chron. [1575] = Heltai Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól.* Kolozsvár, 1575. A fakszimile szövegét gondozta: Varjas Béla. Bibliotheca Hungarica Antiqua VIII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 81b-82a.

Martonfalvy: Eml. [1585] = *Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke és emlékirata. A* kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. A magyar nyelvtörténet forrásai I. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1986. 21-3.

OrvK. [1577] = *XVI. Századi orvosi könyv*. Bevezetéssel ellátva közzéteszi: Varjas Béla. Kolozsvár,1943. 633-5.

Sztárai: IP. [1559] = Sztárai Mihály: *Az igazi papságnak tiköre*. Óvár, 1559. 33-9.

TelegdyKLev. = *Két vitéz nemesúr, Telegdy Pál és János levelezése XVI. század végéről.* Közzétette: Eckhardt Sándor. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete. Budapest, 1944. 105. levél [1600] (Telegdy Katától, részletek). 201-2, 203-4.

TelegdyPLev. = *Két vitéz nemesúr* ... 3. [1588] és 19. levél [1592] (Telegdy Páltól). 18-9, 36-7.

Úriszék = *Úriszék*. XVI-XVII. századi perszövegek. Szerkesztette: Varga Endre. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. 14. [1585] és 44. irat [1593]. 78-9, 112-3.

ÚszékOkl. = *Székely Oklevéltár*. Új sorozat I. Közzéteszi: Demény Lajos és Pataki József. Kriterion. Könyvkiadó. Bukarest, 1983. 56. irat [1590]. 114-5.

Irodalom

Balogh Judit 1996. *Van-e magyarban összetett jelző?* Nyr. 85-92.

Brassai Sámuel 1873. *Paraleipomena kai diorthumena*. Értekézések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből IV/1. Budapest.

Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátságok gyakoriságok vizsgálata.* Nyelvészeti Tanulmányok 15. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Forgács Tamás 1996. A *valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései.* Studia Uralo-altaica. Supplementum 5. Szeged.

Haader Lea 1995. *Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok.* Ebben: TNyt. II/2. 506-665.

S. Hámori Antónia 1995. A *főnévi szerkezetek*, ill. A *melléknévi, számnévi, határozói és határozószói szerkezetek*. TNyt. II/2. 329-425, ill.426-73.

Helbig, Gerhard 1978. *Valenz der deutschen Verben*. Ebben: Stepanowa, M.D,– Helbig, G.: Wortarten und das Problem der Valenz in der deutschen Gegenwartssprache. VEB Bibliographisches Institut. Lepzig. 14-63.

Horváth László 1991a. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből.* Nyelvtudományi Értekezések 133. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Horváth László 1991b. *Mindig szabad bővítmény a határozói igenév?* MNy. 65-9.

Horváth László 1996. *Az EWUng személynevei az ómagyar utáni korszakból*. NévÉrt. 18. sz 15-21.

R. Hutás Magdolna 1995. *Az igei szerkezetek, ill. Az igenévi szerkezetek.* Ebben: TNyt. II/2. 247-317, ill. 318-28.

Keszler Borbála 1995. A *mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái.* Nyr. 293-308.

Komlósy András 1992. *Régensek és vonzatok.* Ebben: Keifer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó. Budapest. 299-527.

Lengyel Klára 1996. *Van a magyarban összetett jelző!* Nyr. 195-209.

H. Molnár Ilona 1969. *Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra*. ÁnyT. VI. 229-70.

Szemere Gyula 1972. *Határozószóval kifejtett határozók.* Ebben: Rácz Endre-Szemere Gyula: Mondattani elemzések. Tankönyvkiadó. Budapest. 142-61.

TNyt. 1995. Benkő Loránd (főszerk.): a *magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Brassai Sámuel halálának 100. évfordulóján, 1997. ˙május 22–23-án „A nyelvész Brassai élő öröksége" címmel közös emlékülést tartott a kolozsvári egyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke és az MTA budapesti Nyelvtudományi Intézete. Ezen alkalommal több más centenáriumi és bicentenáriumi ünnepi rendezvény, megemlékezés volt Kolozsváron a hajdani unitárius kollégium mai utódintézményében, a Brassai Sámuel Gimnáziumban, valamint Brassai szülőfalujában, Torockószentgyörgyön.

A tanácskozáson elhangzott előadások meggyőzően cáfoltak néhány, a Brassai polihisztorságához fűződő tévhitet. Az egyik ezek közül az, hogy hosszú életében mintegy évtizedenként változott az érdeklődési területe. A nyelvtudományhoz és főképp alaptémájához, a mondatszerkezet dualizmusához, illetőleg unitarizmusához viszont kétségtelenül mindvégig hű maradt.